

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1929 ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ:

Οικονομικές, πολιτικές και θεσμικές όψεις

Επιμέλεια:
Ανδρέας Κακριδής και Σωτήρης Ριζάς



ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ



Η κρίση του 1929
και η Ελλάδα:
Οικονομικές,
πολιτικές και
θεσμικές όψεις

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης
Ελ. Βενιζέλου 21, 102 50 Αθήνα
Τηλ.: 210 320 35 62

Τίτλος βιβλίου: Η κρίση του 1929 και η Ελλάδα: Οικονομικές, πολιτικές και θεσμικές όψεις

Α΄ έκδοση: Σεπτέμβριος 2021

Επιστημονική επιμέλεια: Ανδρέας Κακριδής και Σωτήρης Ριζάς

Γλωσσική επιμέλεια: Χριστίνα Λιναρδάκη, Ευτυχία Παναγιώτου

Γραφιστικός Σχεδιασμός: Κατερίνα Μαργέτη, Νίκος Δουγέκος

Μοντάζ, εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Ίδρυμα Εκτύπωσης

Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος

© **κειμένων:** Τράπεζα της Ελλάδος και οι συγγραφείς

ISBN: 978-618-5536-09-1 (print)

ISBN: 978-618-5536-49-7 (online)

<https://doi.org/10.52903/ccrd.h1.2021>

©2021 – Τράπεζα της Ελλάδος



Η κρίση του 1929 και η Ελλάδα: Οικονομικές, πολιτικές και θεσμικές όψεις

Επιμέλεια:

Ανδρέας Κακριδής και Σωτήρης Ριζάς



ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Περιεχόμενα

8 Κατάλογος διαγραμμάτων και Πινάκων

11 Πρόλογος

ΜΕΡΟΣ Α

Οικονομία και οικονομική πολιτική

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

19

Οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 στην ελληνική αγροτική παραγωγή
Σωκράτης Δ. Πετμεζάς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

47

Οικονομική κρίση και πολιτική κατάρρευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου
Νίκος Χριστοδουλάκης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

71

Η Τράπεζα της Ελλάδος και η «μάχη της δραχμής»: απαντώντας σε ορισμένες βασικές κατηγορίες
Ανδρέας Κακριδής

ΜΕΡΟΣ Β

Διεθνείς διαστάσεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

105

Η κρίση του 1929 και η ελληνική εξωτερική πολιτική:
Από τις συνθήκες ειρήνης στις συμμαχίες πολέμου
Κωνσταντίνος Μπότσιου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

135

Οι διεθνείς θεσμοί του Μεσοπολέμου, η Μεγάλη Ύφεση και η Τράπεζα της Ελλάδος: Νομισματικές και περιφερειακές όψεις της οικονομικής κρίσης
Αικατερίνη Μηρέγιαννη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

167

Οι συνέπειες της κρίσης του 1929 στη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση: πολιτικές και στρατηγικές προεκτάσεις
Μανόλης Κούμης

ΜΕΡΟΣ Γ

Πολιτικές και θεσμικές όψεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

191

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης του 1929 στους συνταγματικούς θεσμούς
Σπύρος Βλάχοπουλος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

209

Ιστορία δύο πόλεων: προσλήψεις του «κοινωνικού ζητήματος» στους δήμους Αθηναίων και Λαυρεωτικής
Ζηνοβία Λιαλιούτη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

235

Οι πολιτικές όψεις της κρίσης: Από τον κοινοβουλευτισμό στη δικτατορία
Σωτήρης Ριζάς

Κατάλογος διαγραμμάτων

1.1	Η κίνηση του ελληνικού ΑΕΠ κατά κεφαλή, 1910-1939	20
1.2	Όγκος παραγωγής και εξαγωγών ανατολικών καπνών, 1920-1938	22
1.3	Μέση τιμή εισαγωγής ανεπεξέργαστων φύλλων καπνού σε ΗΠΑ και Γερμανία	24
1.4	Το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο, 1923-1940	25
1.5	Κίνηση δεικτών τιμών κατανάλωσης, 1923-1940	28
1.6	Προσφορά χρήματος σε Ελλάδα και Βουλγαρία, 1923-1939	30
1.7	Αξία γεωργικής παραγωγής σε τρέχουσες και σταθερές τιμές, 1923-1938	31
1.8	Βιομηχανική μεγέθυνση υπό καθεστώς προστασίας και ολιγοπωλιακής διάρθρωσης	32
1.9	Η περιφερειακή αποειδίκευση της ελληνικής γεωργίας στη δεκαετία του 1930	33
1.10	Αύξηση του αγροτικού προϊόντος, 1934-1974	34
1.11	Η περιφερειακή εξέλιξη της ελληνικής γεωργίας τη δεκαετία του 1920	41
2.1	Συναλλαγματική ισοτιμία δραχμής, 1918-1937	51
2.2	Κόστος δανεισμού, 1914-1935	52
2.3	Ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού, 1918-1937	54
2.4	Έλλειμμα κρατικού προϋπολογισμού, 1925-1936	55
2.5	Δαπάνες εξυπηρέτησης χρέους, 1926-1936	56
2.6	Συναλλαγματικά διαθέσιμα 1928-1937	59
2.7	Δείκτες βιομηχανικής παραγωγής και αγροτικών εξαγωγών, 1924-1936	61
2.8	Εισαγωγές και εξαγωγές, 1926-1938	62
2.9	Ανεργία και πραγματικοί μισθοί, 1928-1937	62
3.1	Συναλλαγματικά αποθέματα και κάλυμμα Μάιος 1928 – Δεκέμβριος 1932	81
3.2	Μεταβολές στο κάλυμμα και την κυκλοφορία Μάιος 1928 - Μάρτιος 1932	92
3.3	Ακολουθώντας τους κανόνες του παιχνιδιού;	93

Κατάλογος πινάκων

1.1	Μέσοι όροι βασικών γεωργικών μεγεθών ανά περίοδο και μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής μεταξύ περιόδων	27
1.2	Γερμανία και Αυστρία στο εμπόριο των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης	30
1.3	Σύνθεση των «ομοιογενών περιφερειών» της περιόδου 1911-1939	36
1.4	Περιφερειακές εξελίξεις στη γεωργία, 1926/30-1935/38	38
1.5	Περιφερειακές εξελίξεις στη γεωργία, 1918/22-1926/30	40
3.1	Η ελληνική οικονομία την περίοδο της κρίσης, 1928-1932	79

Πρόλογος

Η κρίση του 2008 προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον για την προηγούμενη μεγάλη κρίση της παγκόσμιας οικονομίας, αυτήν του 1929. Στις θεματικές των σχετικών ερευνητικών προσπαθειών είχαν προτεραιότητα οι οικονομικές όψεις της κρίσης του Μεσοπολέμου. Εντούτοις, σταδιακά το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε και στις άλλες συνέπειες της κρίσης – πολιτικές, κοινωνικές και διπλωματικές. Καθώς συμπληρώνονταν 90 χρόνια από την κρίση του 1929 και η οικονομική σταθερότητα τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ευρωζώνη φαινόταν να έχει αποκατασταθεί, σκεφθήκαμε ότι αποκτούσαν μεγαλύτερη αξία πιο σύνθετες προσεγγίσεις της κρίσης και των επιπτώσεών της στην Ελλάδα. Αποτέλεσμα αυτού του προβληματισμού ήταν η από κοινού διεξαγωγή, την 31η Οκτωβρίου 2019, μιας ημερίδας από το Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος και το Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

Ο τόμος αυτός εκκινεί από τις εισηγήσεις και συζητήσεις εκείνης της ημερίδας και αποτελεί προϊόν περαιτέρω έρευνας των συμμετεχόντων. Οι συντελεστές του προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους· έτσι, δεν προσεγγίζουν την κρίση του 1929 μόνο από διαφορετικές οπτικές γωνίες, αλλά και με διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία – συνδυάζοντας την αρχειακή έρευνα με περισσότερο ποσοτικές ή θεωρητικές προσεγγίσεις. Αυτός ο διπλά καλειδοσκοπικός χαρακτήρας του συλλογικού τόμου αποτελεί ίσως και ένα από τα μεγαλύτερά του πλεονεκτήματα.

Στο πρώτο μέρος του τόμου καλύπτονται θέματα οικονομίας και οικονομικής πολιτικής. Το κεφάλαιο του Σωκράτη Πετμεζά, βασισμένο στην ενδελεχή επεξεργασία πλειάδας εμπειρικών δεδομένων, υπογραμμίζει το γεγονός ότι,

κατά τη στιγμή της εκδήλωσης της κρίσης, τα αγροτικά νοικοκυριά εμφάνιζαν ήδη υψηλό δανεισμό, ενώ τα ασθενέστερα από αυτά δεν ήταν σε θέση να πραγματοποιήσουν αξιόλογες επενδύσεις στις εκμεταλλεύσεις τους. Σχετικά πάντως με τις επιπτώσεις της κρίσης στην ελληνική αγροτική παραγωγή, ο Πετμεζάς δείχνει ότι ο συνδυασμός της υποτίμησης, των ποσοτικών και δασμολογικών περιορισμών στην εισαγωγή γεωργικών προϊόντων και των συμφωνιών συμψηφιστικού εμπορίου με τη Γερμανία απέτρεψαν την εκδήλωση μιας παγίδας αποπληθωρισμού, επιτρέποντας την ονομαστική αύξηση των τιμών. Αυτό σήμαινε ότι τα αγροτικά νοικοκυριά δεν είδαν το εισόδημά τους να πιέζεται, γεγονός που με τη σειρά του είχε πολιτικές συνέπειες.

Ο Νίκος Χριστοδουλάκης εστιάζει το κεφάλαιό του στους χειρισμούς των ασκούντων την ελληνική οικονομική πολιτική, κατά την περίοδο της σταθεροποίησης και της κρίσης, τους οποίους θεωρεί εσφαλμένους. Αναγνωρίζει ότι η ελληνική κρίση υπήρξε ευθεία συνέπεια της παγκόσμιας ύφεσης, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι υπήρχε η δυνατότητα καλύτερης ανταπόκρισης εκ μέρους της κυβέρνησης και της Τράπεζας της Ελλάδος, τις οποίες μέμφεται για την πρόσδεση της δραχμής στη στερλίνα και την αδικαιολόγητη προσκόλληση στον Κανόνα του Χρυσού, όπως αυτή εκδηλώθηκε στη διάρκεια της λεγόμενης «μάχης της δραχμής», το φθινόπωρο του 1931. Από την άλλη, θεωρεί ότι η πτώχευση και η υποτίμηση του 1932 δεν είχαν τελικά θετική επίδραση στην οικονομία, αλλά αντίθετα ενέτειναν τις κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις που προϋπήρχαν της εκδήλωσης της κρίσης, συμβάλλοντας τελικά στην κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού το 1936.

Αντίθετα, ο Ανδρέας Κακριδής επιχειρεί να αντικρούσει τις – συχνά αντιφατικές, όπως αναδεικνύει – κατηγορίες, με τις οποίες βρέθηκε αντιμέτωπη η Τράπεζα της Ελλάδος στη διάρκεια της κρίσης του 1929. Συνδυάζοντας την αρχειακή έρευνα με ποσοτικά δεδομένα, ερμηνεύει την ελληνική οικονομική πολιτική στο πλαίσιο των αντίρροπων πιέσεων που εκδηλώνονταν τη δεδομένη συγκυρία: ο «εξωτερικός» στόχος της συναλλαγματικής σταθερότητας – προϋπόθεση για την αναχρηματοδότηση του εξωτερικού χρέους και τη συνέχιση των μεγάλων έργων, ερχόταν σε σύγκρουση με την «εσωτερική» προτεραιότητα της διαφύλαξης της ρευστότητας στην οικονομία. Οι διεθνείς επικρίσεις για ολιγογρία και χαλαρότητα υποχρέωναν την Τράπεζα της Ελλάδος να επικαλείται την αδυναμία της να ελέγξει την ελληνική χρηματαγορά και να κατηγορεί τις εμπορικές τράπεζες για εχθρότητα και αντεθνική στάση. Ο Κακριδής υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, η Τράπεζα της Ελλάδος δεν ήταν τόσο ανίσχυρη όσο ήθελε να εμφανίζεται, αλλά χρησιμοποιούσε αυτήν τη ρητορική για να ενισχύσει τη θέση της στο εγχώριο τραπεζικό

σύστημα (και ιδίως απέναντι στην Εθνική Τράπεζα). Πρωτίστως όμως επεδίωκε έτσι να τηρεί τα προσχήματα έναντι των ξένων πιστωτών της χώρας, ενώ στην πραγματικότητα απέφευγε να εναρμονιστεί πλήρως με τους «κανόνες του παιχνιδιού», με απώτερο στόχο να ανακουφίσει την εγχώρια οικονομία.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο σε διεθνείς διαστάσεις της κρίσης. Η Κωνσταντίνα Μπότσιου στο κεφάλαιό της διακρίνει μια σημαντική τομή στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας μετά την οικονομική κρίση. Η τάση προς αναθεώρηση του μεταπολεμικού καθεστώτος, που εκδηλώθηκε τη δεκαετία του 1930, είχε ως συνέπεια την ενίσχυση της στρατηγικής σημασίας της Ελλάδας ως δυνητικού συμμάχου της Μεγάλης Βρετανίας σε έναν μελλοντικό πόλεμο. Η διάσταση αυτή είχε μάλλον υποτιμηθεί την προηγούμενη δεκαετία, με αποτέλεσμα ο βρετανικός παράγοντας να μην αποθαρρύνει την ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας. Η προσέγγιση με το Λονδίνο, εδραζόμενη στη ναυτική υπεροχή της Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο, επισφραγίστηκε με την παλινόρθωση της μοναρχίας στην Ελλάδα, το 1935, και εν συνεχεία με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, το 1936, χωρίς οι στρατηγικές προτεραιότητες να επηρεαστούν από την ανάπτυξη του συμψηφιστικού εμπορίου με τη Γερμανία την ίδια περίοδο.

Το κεφάλαιο της Αικατερίνης Μπρέγιαννη ασχολείται με τη μεταβολή στο υπόδειγμα της οικονομικής πολιτικής εξαιτίας της κρίσης. Ειδικές όψεις αυτής της αλλαγής είναι, μεταξύ άλλων, η ενίσχυση της θέσης που είχε η Τράπεζα της Ελλάδος στη διαμόρφωση της συναλλαγματικής και ευρύτερης νομισματικής πολιτικής, και η συγκρότηση ενός προστατευτικού πλαισίου για τη γεωργία και τη βιομηχανία. Στις συνθήκες αυτές, σημειώθηκε αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, αλλά είναι αμφίβολη η βελτίωση των όρων της πραγματικής οικονομίας, όπως δείχνει η απόκλιση μεταξύ της αύξησης του ΑΕΠ και της εξέλιξης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το οποίο εμφανίζεται μειούμενο. Αυτά ενόσω αυξάνονται το κόστος ζωής και ο πληθωρισμός, ως συνέπεια της απώλειας της αξίας της δραχμής μετά την υποτίμηση του νομίσματος το 1932. Για τον ίδιο λόγο, ερωτηματικά τίθενται και για το ύψος των δημοσίων επενδύσεων.

Στρέφοντας το βλέμμα του εκτός των ελληνικών συνόρων, ο Μανόλης Κούμας διαπιστώνει ότι η επίδραση της οικονομικής κρίσης ήταν άμεσα συναρτημένη με τον βαθμό διασύνδεσης με το διεθνές οικονομικό σύστημα. Η Γερμανία, εξαρτημένη από το αμερικανικό κεφάλαιο, υπέστη άμεσα την επίδραση της κατάρρευσης του Χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης το 1929. Άμεση ήταν και η επίδραση στις πολιτικές εξελίξεις, καθώς η κρίση αποτέλεσε ευκαιρία ώστε οι ιθύνουσες ομάδες να επιχειρήσουν την ανατροπή της

Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Η κρίση σήμανε την αλματώδη αύξηση της απήχησης του εθνικοσοσιαλισμού. Αντίθετα, η Σοβιετική Ένωση, αποκλεισμένη από τις διεθνείς χρηματαγορές, επιδιώκοντας ήδη τον βίαιο μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος, διατήρησε σταθερή την πολιτική της. Αυτή είχε υψηλό κοινωνικό κόστος, καθώς το κύριο βάρος της κρατικά σχεδιασμένης εκβιομηχάνισης έφεραν οι αγρότες, μέσω της κολλεκτιβοποίησης της γεωργίας. Παρά ταύτα, η εκβιομηχάνιση ολοκληρώθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1930.

Τέλος, το τρίτο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο σε πολιτικές και θεσμικές διαστάσεις της κρίσης του 1929 στην Ελλάδα. Ο Σπύρος Βλαχόπουλος αναδεικνύει την αποσταθεροποίηση του κοινοβουλευτισμού, στην οποία η οικονομική κρίση επέδρασε ως καταλύτης. Η έλευσή της στην Ελλάδα έδωσε την ευκαιρία για εκτεταμένη αμφισβήτηση της ικανότητας του κοινοβουλευτικού συστήματος να διευθύνει ένα παρεμβατικό κράτος. Ο Βενιζέλος επεδίωξε να υπερβεί τη θεσμική αυτή κρίση μέσω της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας ενώ άλλοι, στρατιωτικοί ιδίως, παράγοντες υποστήριξαν δικτατορικές λύσεις στο πλαίσιο του φασιστικού «κύματος» του Μεσοπολέμου. Η πρόταση του Βενιζέλου για υιοθέτηση του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης δεν έγινε δεκτή· τελικά όμως, ανάλογες μέθοδοι περιστολής των πολιτικών ελευθεριών επρόκειτο να υιοθετηθούν μετά την αποτυχία του βενιζελικού κινήματος που εκδηλώθηκε τον Μάρτιο του 1935.

Το κεφάλαιο της Ζηνοβίας Λιαλιούτη επιχειρεί να αναδείξει τοπικές εστίες της οικονομικής κρίσης και τους τρόπους με τους οποίους το πολιτικό προσωπικό επιχείρησε να διαχειριστεί την κρίση. Η Λιαλιούτη μελετά τον Δήμο Αθηναίων και τον Δήμο Λαυρίου, δηλαδή ένα μητροπολιτικό για τα μέτρα της εποχής κέντρο και μια μικρή εργατική πόλη αντίστοιχα, στους οποίους σημειωνόταν σημαντική παρουσία προσφύγων. Το κείμενο αναδεικνύει τις αντιφατικές προσπάθειες άσκησης προνοιακής πολιτικής από τον Δήμο Αθηναίων σε ένα πλαίσιο που προσλαμβάνονταν από την αθηναϊκή πολιτική ελίτ ως απειλητικό για το κοινωνικό καθεστώς. Η πολιτική αυτή συνίστατο σε αύξηση δαπανών προνοίας και ταυτόχρονη απόλυση σημαντικού αριθμού δημοτικών υπαλλήλων. Αντίθετα, ο δήμος Λαυρίου αποτελεί περίπτωση άσκησης οικονομικής πολιτικής που απέβλεπε στην ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και των εισοδημάτων με μια πολιτική προτίμησης.

Το κεφάλαιο του Σωτήρη Ριζά διαπιστώνει ότι η εκδήλωση της κρίσης στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1931 σήμαινε την έναρξη μιας διαδικασίας κρίσης τού ούτως ή άλλως ασταθούς κοινοβουλευτισμού, η οποία μέσω πόλωσης και στρατιωτικών κινήσεων οδήγησε στην παλινόρθωση της

μοναρχίας και την επιβολή δικτατορίας στις 4 Αυγούστου 1936. Αν και οι συνέπειες της κρίσης στις πόλεις και την ύπαιθρο ήταν σοβαρές και εισήγαγαν στην πολιτική συζήτηση ταξικές εγκλήσεις, εντείνοντας τη φοβία των ιθυνουσών ομάδων έναντι της προοπτικής κοινωνικής ανατροπής, η διαίρεση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού παρέμεινε πρωταρχική και κυρίαρχο ζήτημα της πολιτικής η νομή των ενόπλων δυνάμεων και του κρατικού μηχανισμού.

Το νήμα που συνδέει τις συμβολές στον τόμο αυτό είναι η διαπίστωση ότι η οικονομική κρίση σήμανε αλλαγή του παραδείγματος της οικονομικής πολιτικής προς τον προστατευτισμό και τον οικονομικό εθνικισμό, αλλά και κοινωνική και πολιτική αποσταθεροποίηση με αρνητικές συνέπειες για τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Αυτό που μπορεί να σημειωθεί είναι ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη με την κρίση του 2008. Οι δημοκρατικοί θεσμοί άντεξαν τις πιέσεις που προκάλεσε η κρίση και το σύστημα της ανοικτής οικονομίας και των ελεύθερων συναλλαγών επιβίωσε. Δεν θα ήταν αβάσιμο να υποτεθεί ότι οι διαμορφωτές της πολιτικής, κυβερνήσεις και κεντρικές τράπεζες, έλαβαν υπόψη τους εμπειρίες της κρίσης του Μεσοπολέμου.

Από τη θέση αυτή ευχαριστούμε θερμά τους ομοτέχνους μας που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μας και συμμετείχαν σε αυτήν τη συλλογική προσπάθεια. Οφείλουμε επίσης ευχαριστίες στην Ακαδημία Αθηνών και τον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Γιάννη Στουρνάρα, που στήριξαν εξαρχής το εγχείρημα, καθώς και τον Διευθυντή του Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος Παναγιώτη Παναγάκη, που υιοθέτησε την ιδέα της έκδοσης αυτού του τόμου από την Τράπεζα.

Αθήνα, Ιούλιος 2021

Ανδρέας Κακριδής
Σωτήρης Ριζάς

ΜΕΡΟΣ Α

Οικονομία και οικονομική πολιτική

Οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 στην ελληνική αγροτική παραγωγή

Σωκράτης Δ. Πετμεζάς*

Η δεκαετία του 1920 έμεινε στη δημόσια μνήμη και τις δημοσιογραφικές επικαιρικές αφηγήσεις ως τα *roaring twenties*: η «θορυβώδης» δεκαετία της οικονομικής ανάκαμψης, των πολιτισμικών ανατροπών και εκείνων των οικονομικών μετασχηματισμών που ο Τσάπλιν απαθανάτισε στους *Μοντέρνους Καιρούς*. Αυτή η εικόνα όμως αφορούσε τις κοινωνίες των νικητριών δυνάμεων (και μάλιστα ένα μέρος μόνο του πληθυσμού τους). Οι οικονομίες των χωρών της Ανατολικής και της Μεσογειακής Ευρώπης, που χαρακτηρίζονταν επίσημα ως «αγροτικές» από την Οικονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, δοκιμάστηκαν σκληρά κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1920.¹ Ο γεωργικός τομέας των περισσότερων «αγροτικών χωρών» της ευρωπαϊκής περιφέρειας ήταν ήδη σε ύφεση πριν από την κρίση του 1929.²

Πράγματι, η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίζεται και στην Ελλάδα από χαμηλούς ρυθμούς αύξησης του κατά κεφαλήν Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) και οι σχετικοί δείκτες φαίνεται να επανήλθαν στα προπολεμικά επίπεδα μόνο στα τέλη της δεκαετίας αυτής (βλ. Διάγραμμα 1.1). Τα πρώτα

* Καθηγητής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/Ιδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΜΣ/ΙΤΕ).

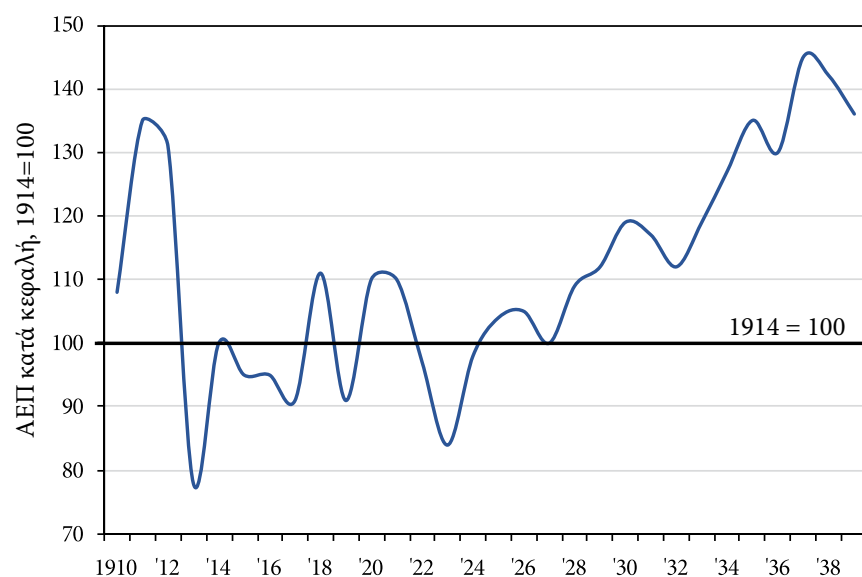
¹ Για μια πρόσφατη, συνολική και ανανεωτική μελέτη της περιόδου, βλ. Tooze (2014).

² Βλ. Feinstein et al (1997), σελ. 71-76· Tooze (2015), σελ. 387-390.

μεταπολεμικά χρόνια ήταν για την ευρωπαϊκή περιφέρεια περίοδος εθνικιστικών ανταγωνισμών και, κατά τόπους, πολεμικών εξάρσεων, καθώς και οξύτων διαδοχικών κοινωνικών συγκρούσεων και επαναστατικών εξεγέρσεων, με ευρύτατες καταστροφές ανθρώπων και υποδομών. Στρατιωτικές κατοχές, ένοπλες βιαιότητες και εκτεταμένες μετακινήσεις προσφυγικών πληθυσμών (άτακτες ή οργανωμένες, εθελούσιες ή υποχρεωτικές) σημάδεψαν επιπλέον τα δύσκολα αυτά χρόνια. Η Ελλάδα ήταν λοιπόν μια από εκείνες τις χώρες των οποίων οι επιβαρυνμένες οικονομίες έμοιαζαν, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920, απονευρωμένες από κάθε ικμάδα και δυναμισμό, και στις οποίες είχε διαμορφωθεί εκρηκτική κοινωνική κατάσταση, ενώ η απειλή του σοβιετικού επαναστατικού παραδείγματος σκοτείνιαζε τον ορίζοντα των προσδοκιών των κυρίαρχων τάξεων.³

Διάγραμμα 1.1.

Η κίνηση του ελληνικού ΑΕΠ κατά κεφαλή, 1910-1939
(1914=100)



Πηγή: Κωστέλενος κ.ά. (2007), κεφ. 7. Τα επεξεργασμένα στοιχεία βρίσκονται στο CD που συνοδεύει την έκδοση. Οι εκτιμήσεις έχουν υιοθετηθεί και από το δίκτυο ερευνητικής συνεργασίας των κεντρικών τραπεζών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και έχουν συμπεριληφθεί στο *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Athens, Sofia, Bucharest, Vienna 2014 (σειρά GR6D_A).

³ Η καλύτερη μελέτη της ανασύνταξης των πολιτικών θεσμών και των πολιτικών συστημάτων μετά τον πόλεμο παραμένει του Maier (1975).

Οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών και η σύστοιχη εγκατάσταση και αποκατάσταση προσφύγων οδήγησαν σε λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένες προσπάθειες ανασύνθεσης του εθνολογικού μωσαϊκού και συχνότατα συνδυάστηκαν με μεγάλης εμβέλειας και βάθους μετασχηματισμούς του καθεστώτος εγγείου ιδιοκτησίας, μέσω λιγότερο ή περισσότερο καλά προετοιμασμένων και χρηματοδοτημένων αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Η περίοδος κατά την οποία έλαβαν χώρα αυτές οι εξελίξεις συνέπεσε με μια σημαντική γεωοικονομική μεταβολή, που επηρέασε έμμεσα, αλλά δραστικά και μακροπρόθεσμα, το δημο-οικονομικό σύστημα της Ανατολικής Ευρώπης και της ευρωπαϊκής Μεσογείου: το οριστικό σφράγισμα των συνόρων των ΗΠΑ στη μετανάστευση.⁴ Η πληθυσμιακή δικλίδα ασφαλείας, ιδιαίτερα για την ελληνική οικονομία, είχε μπλοκαριστεί μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950.⁵

Στην ελληνική γεωργία, μετά από τα διαδοχικά κύματα έγγειων μεταρρυθμίσεων και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, κυριαρχούσε ο ανεπαρκώς κεφαλαιοποιημένος μικρός και μεσαίος οικογενειακός κλήρος που προσέφερε στη χώρα το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγίμων αγαθών και σταθερό πλεόνασμα στο διεθνές ισοζύγιο εμπορικών συναλλαγών αγροτικών προϊόντων.⁶ Χάρη στα λίγα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα εντάσεως εργασίας με σχετικά υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα (κυρίως καπνός και σταφίδα), η χώρα εξασφάλιζε (όσο υπήρχαν διεθνείς συναλλαγές) τη διατροφική της επάρκεια και πλεόνασμα για την κάλυψη των ποικίλων αναγκών της σε βιομηχανικά και ενδιάμεσα αγαθά, και κυρίως σε συνάλλαγμα, πολύτιμο για την εξυπηρέτηση των πιεστικών διεθνών δανειακών της υποχρεώσεων (βλ. Διάγραμμα 1.2).

Μετά το 1912, τα καπνά ανατολικού τύπου αποτέλεσαν το κύριο εξαγωγικό αγαθό της χώρας (κυρίως προς ΗΠΑ και Γερμανία) και τον βασικό προμηθευτή συναλλάγματος, πέρα από τους άδηλους πόρους: τα μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα. Λίγο πριν από την κρίση του 1929 είχε υπολογιστεί ότι στην Ελλάδα ίσως το ένα έβδομο του ενεργού πληθυσμού ήταν άμεσα ή έμμεσα εξαρτημένο από την καπνική οικονομία, με άλλα λόγια από τη διεθνή ζήτηση ενός γεωργικού προϊόντος εισροής σε έναν διεθνή παραγωγικό κλάδο με έντονα στοιχεία συγκεντροποίησης και ολιγοπωλιακής διάρθρωσης ήδη στη δεκαετία του 1920.⁷ Η σταθερή εισροή συναλλάγματος κάλυπτε τα ελλείμματα και εγγυάτο την τακτική εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους, με

⁴ Βλ. Hatton & Williamson (1994), σελ. 3-7.

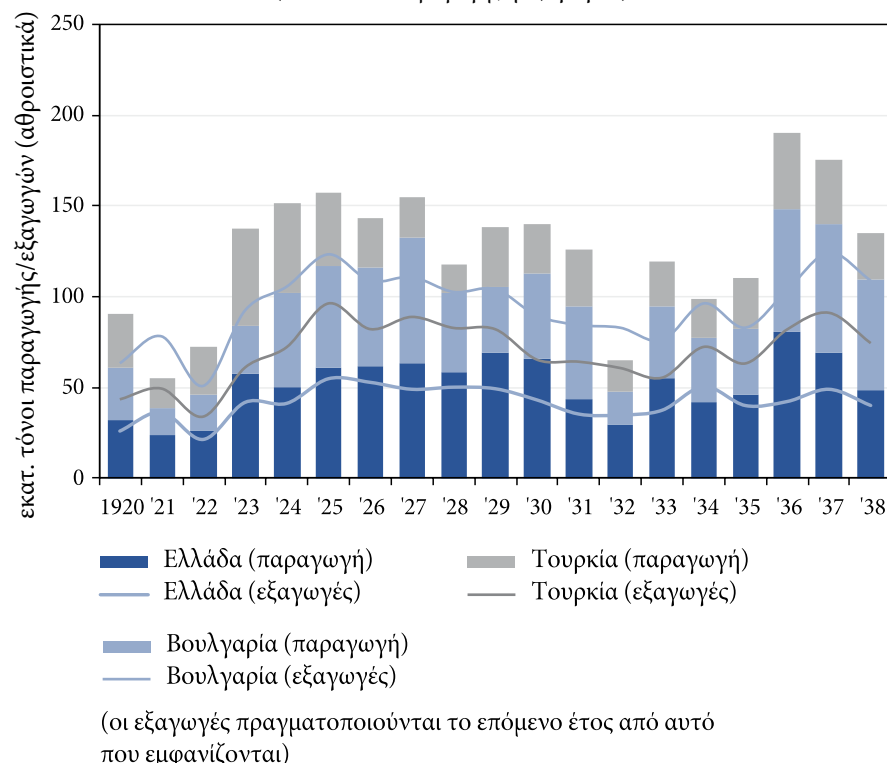
⁵ Βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 161-164.

⁶ Βλ. Petmezas (2008), σελ. 353-357.

⁷ Βλ. Πετμεζάς (2020), σελ. 40-44 και 55-59.

Διάγραμμα 1.2.

Όγκος παραγωγής και εξαγωγών ανατολικών καπνών, 1920-1938
(εκατ. τόνοι παραγωγής ή εξαγωγών)



Πηγές: Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (1938), πίν. 29 και 30, και Μάντζαρης (1939), σελ. 68-69. Οι εξαγωγές είναι κυρίως καπνά ανατολικού τύπου, ενώ ο όγκος παραγωγής συμπεριλαμβάνει κάθε είδους καπνά.

άλλα λόγια εξασφάλιζε τη σταθερή πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές (ιδίως τη βρετανική και την προσφάτως αναδυθείσα αμερικανική).⁸ Αποτέλεσε βεβαίως και τον βασικό δίαυλο μετάδοσης της κρίσης του 1929 στην ελληνική οικονομία.

Το γεγονός δεν υπήρξε ελληνική ιδιομορφία. Πράγματι, μεσοπολεμικά όλες οι οικονομίες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης βρέθηκαν αντιμέτωπες με το ίδιο πρόβλημα: υψηλές δανειακές ανάγκες για την

αποκατάσταση των προσφύγων και τη θεραπεία των πολεμικών καταστροφών ή την απολύτως απαραίτητη επένδυση σε έργα υποδομής ή θεσμούς (και διοικητικό προσωπικό), που θα εμπέδωναν την εθνική κυριαρχία στις πρόσφατα προσαρτημένες περιοχές. Η σταθεροποίηση του νομίσματος έγινε και στην Ελλάδα με πολλές οικονομικές θυσίες και πολιτικές υποχωρήσεις, αλλά πάντως επιτεύχθηκε σταδιακά μεταξύ 1926 και 1929, τιθασεύοντας αρχικά τον υψηλό πληθωρισμό, σταθεροποιώντας την ισοτιμία προς τα ισχυρά νομίσματα (στερλίνα και δολάριο) και ιδρύοντας, λόγω ισχυρής εξωτερικής πίεσης, μια «μοντέρνα» κεντρική τράπεζα που εγγυάτο τη μετατρεψιμότητα του εγχώριου χαρτονομίσματος σε χρυσό ή σε ισχυρά διεθνή συναλλάγματα.⁹

Θα πρέπει όμως να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, και ειδικά του καπνού, είχαν αγγίξει τα ανώτερα όρια και έμοιαζε να δέχονται αποπληθωριστικές πιέσεις από τον συνδυασμό υπερβάλλουσας παραγωγής και ασθμαίνουσας ζήτησης, λόγω της μείωσης των ρυθμών ανάπτυξης του ευρωπαϊκού πληθυσμού και, πιθανόν, της σχετικά χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας των περισσότερων αγροτικών προϊόντων (βλ. Διάγραμμα 1.3). Επιπλέον, γεγονός καινοφανές έως τότε, από το τέλος του πολέμου και μετά οι όροι του εμπορίου μεταξύ βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων ανατράπηκαν σταθερά και μακροπρόθεσμα σε βάρος των γεωργικών αγαθών και των παραγωγών, συμπιέζοντας τα γεωργικά εισοδήματα, τους εισοδηματικούς όρους εμπορίου και το εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών χωρών της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης.¹⁰

Η παροδική συρρίκνωση ή γενικότερα η αναιμία της γεωργικής παραγωγής και των σχετικών εισοδημάτων (μαζί με την υπερχρέωση ως προς το Δημόσιο των προσφύγων και των ακτημόνων) συμπίεσε την κατανάλωση και απέτρεψε τα ασθενέστερα αγροτικά νοικοκυριά από την επένδυση (οσοδήποτε ταπεινή) στην αγροτική τους εκμετάλλευση. Σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις εμπλεκόμενες στο εξωτερικό εμπόριο, αντίθετα, η προσφυγή στην αγορά κεφαλαίων δεν φαίνεται να απέδωσε εντέλει τα αναμενόμενα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, τα αγροτικά νοικοκυριά στην Ελλάδα (όμοια με άλλες αγροτικές χώρες, όπως η Τουρκία) εμφάνιζαν υψηλό δείκτη χρέωσης.¹¹ Το θέμα άλλωστε της αγροτικής πίστης απασχολούσε έντονα την Οικονομική

⁹ Βλ. σχετικά Κωστής (2003), κεφ. 11· Χριστοδουλάκη (2002), σελ. 250-267.

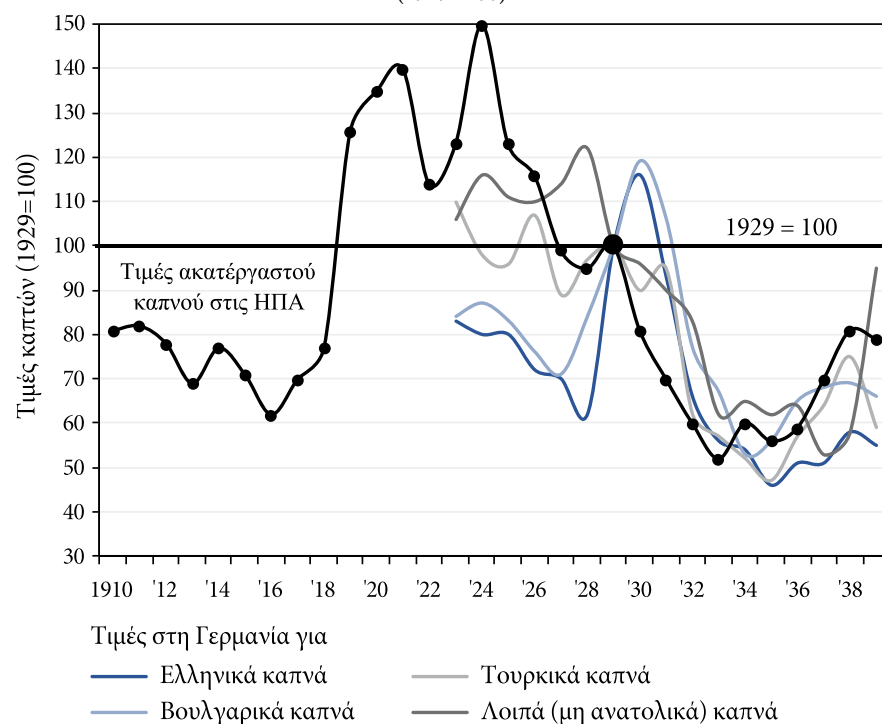
¹⁰ Βλ. σχετικά Williamson (2006), σελ. 30-36.

¹¹ Συγκριτικά στοιχεία για το σύνολο των βαλκανικών κρατών, βλ. στο Αλιβιζάτος (1937), σελ. 179-181.

⁸ Για τη μεσοπολεμική επέκταση και εκβάθυνση της αμερικανικής αγοράς χρήματος και τις αδυναμίες της σε σύγκριση και προς την αντίστοιχη βρετανική, βλ. Eichengreen (2011), σελ. 30-37.

Διάγραμμα 1.3.

Μέση τιμή εισαγωγής ανεπεξέργαστων φύλλων καπνού
σε ΗΠΑ και Γερμανία
(1929=100)



Πηγές: Για τις ΗΠΑ: *US Statistical Abstract 1940*, Washington, 1940, σελ. 334 (πίν. 373), για τις τιμές της περιόδου 1919-1939, όπως καταγράφονται την 31η Δεκεμβρίου κάθε έτους. Για την περίοδο 1904-1918, η ημερομηνία καταγραφής της τιμής κάθε έτους είναι η 30ή Ιουνίου, βλ. *US Statistical Abstract 1931*, Washington, 1931, σελ. 344. Για τη Γερμανία, βλ. τα ετήσια τεύχη του *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* για την περίοδο 1923-1940.

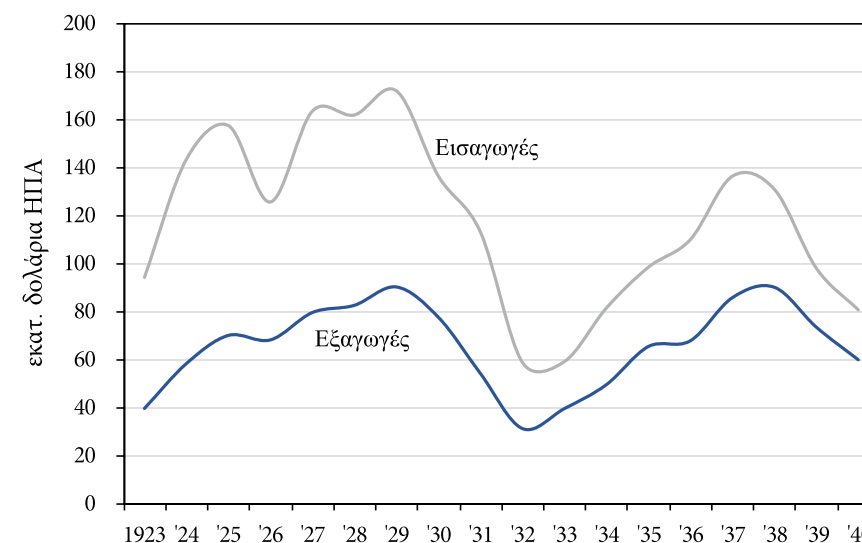
Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) ήδη πριν από την κρίση του 1929. Μια ανατροπή των συνθηκών στη διεθνή αγορά κεφαλαίων θα υπονόμει ταχύτατα την πιστωτική βιωσιμότητα μεγάλου μέρους των αγροτικών νοικοκυριών και εκμεταλλεύσεων, ειδικά εκείνων που είχαν ενσωματωθεί περισσότερο στα εμπορευματικά κυκλώματα.

Η Μεγάλη Κρίση εκδηλώθηκε, όπως γνωρίζουμε, με την πτώση των βιομηχανικών τιμών, την ανεργία και τον αποπληθωρισμό από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και μετά, αλλά για τις «αγροτικές χώρες» τα διαρθρωτικά προβλήματα ήταν ήδη ορατά πριν από το 1929: στασιμότητα ή/και μείωση ζήτησης και τιμών, συμπίεση των περιθωρίων κέρδους των παραγωγών και

της βιωσιμότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ύψωση επιτοκίων και υπερχρέωση παραγωγών, καθώς και μείωση προκαταβολών του εμπορικού κυκλώματος.¹² Έτσι, αρχικά δεν έγινε σαφές αν τα προβλήματα του έτους 1930 σχετίζονταν ευθέως με την αμερικανική χρηματιστηριακή και τραπεζική κρίση. Η κρίση του καπνού, που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα κατά το καπνικό έτος 1929-1930, αφορούσε τη σώρευση (και φυσική απαξίωση) απούλητων καπνών που συμπιέζαν τις τιμές και τα περιθώρια κέρδους των καπνεμπόρων. Η λύση, που δόθηκε με κρατική παρέμβαση και ανάληψη του κόστους, πέτυχε την απόσυρση από την αγορά των εν μέρει κατεστραμμένων και των σωρευμένων σε αποθήκες καπνών, χωρίς να επιβαρύνει το εμπορικό κύκλωμα. Ήταν η συνολική κατάρρευση των εξαγωγών της χώρας (θυμίζω: εξαγωγών κυρίως γεωργικών προϊόντων), όχι σε όγκο αλλά σε τιμές (και συνεπώς σε συνολική συναλλαγματική αξία) που κατέστησε την κρίση ορατή και τη μετέδωσε στη συνολική κοινωνική οικονομία (βλ. Διάγραμμα 1.4). Όπως σε όλες τις αγροτικές χώρες, εξ άλλου, το πρόβλημα δεν εκδηλώθηκε μέσω της

Διάγραμμα 1.4.

Το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο, 1923-1940
(σε εκατ. δολάρια ΗΠΑ)



Πηγή: Υπολογισμοί του γράφοντος από δεδομένα των ετήσιων στατιστικών επετηρίδων της ΓΣΥΕ της περιόδου 1930-1939 και την επίσημη ισοτιμία της δραχμής με το αμερικανικό δολάριο.

12 Βλ. αναλυτικά, League of Nations, Economic Committee (1931), σελ. 5-74.

μείωσης της ζήτησης και αντίστοιχα της σώρευσης απούλητων αποθεμάτων (όπως συνέβη στον βιομηχανικό τομέα), αλλά ως πρόβλημα κατάρρευσης των τιμών, υπερχρέωσης των νοικοκυριών και υπονόμευσης της «βιωσιμότητας», οδηγώντας τους γεωργούς σε περιορισμό των αγορών βιομηχανικών εισροών και ειδών κατανάλωσης και συρρικνώνοντας τη συνολική ενεργό ζήτηση σε εθνικό επίπεδο και διεθνώς (ζήτηση εισαγωγών βιομηχανικών αγαθών και εισροών).

Τον πρώτο χρόνο η κρίση στην ύπαιθρο ανησυχεί, αλλά δεν τρομάζει. Στις αρχές του 1931 ακόμη, ο Ιωάννης Καραμάνος, εκφράζοντας την επίσημη κρατική άποψη για την κρίση, ασχολήθηκε κυρίως με τα διαρθρωτικά προβλήματα της αγροτικής οικονομίας, όπως τον μικρό υπερχρεωμένο, πολυδιασπασμένο και ανεπαρκώς κεφαλαιοποιημένο οικογενειακό κλήρο και την «κληρονομία» της Μεταρρύθμισης και της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Ο Καραμάνος ανησυχούσε για τη μετακίνηση του πλεονάζοντος υποαπασχολούμενου αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις, «όπου όμως δεν μπορού[σα]ν να βρουν εργασία». Τον φόβιζε (όπως όλους τους Έλληνες παρατηρητές) η [στείρα] «αστυφιλία» και η αναμενόμενη επιδείνωση του κοινωνικού κλίματος, το οποίο είχε ήδη υπονομεύσει η μαζική είσοδος υποαπασχολούμενου προσφυγικού πληθυσμού.¹³

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1931 όμως, η οικονομική και νομισματική κρίση στον χρηματοπιστωτικό και βιομηχανικό πυρήνα της Ευρώπης έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις, οδηγώντας πρώτη τη Μεγάλη Βρετανία στο αδιανόητο: την άρση της μετατρεψιμότητας της στερλίνας (και την υποτίμησή της ως προς τον χρυσό), την επιβολή ενός βαρύτατου εισαγωγικού δασμολογίου [αποκαλούμενου χαρακτηριστικά “abnormal”], και στη συνέχεια την προσφυγή στην προστατευμένη «αυτοκρατορική» αγορά. Την απότομη και απρόσμενη αλλαγή πορείας της βρετανικής κυβέρνησης (και της Τράπεζας της Αγγλίας), που εγκατέλειψε τον ρόλο εγγυητή και στυλοβάτη του Κανόνα του Χρυσού, των διεθνών εμπορικών συμφωνιών και του φιλελευθερισμού στις διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές, ακολούθησε η απόφαση του νέου προέδρου Franklin Roosevelt, τον Απρίλιο του 1933, να εγκαταλείψει τον Κανόνα του Χρυσού στη μοίρα του.¹⁴ Όλες οι ελπίδες, που μικρές και σχετικά εύθραυστες αγροτικές οικονομίες, όπως η ελληνική, είχαν στηρίξει στη διεθνή συνεννόηση και συνεργασία μέσω διεθνών συνδιασκέψεων υπό την αιγίδα της ΚτΕ, διαψεύστηκαν ανάμεσα στο καλοκαίρι του 1931 και τη μοιραία

άνοιξη του 1933, όταν έγινε σαφές ότι η επερχόμενη Οικονομική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου θα αποτύγχανε. Οι μεγάλες συνδιασκέψεις υπό την αιγίδα της Οικονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών και του Διεθνούς Ινστιτούτου Γεωργίας για τα προβλήματα των αγροτικών χωρών (στις οποίες οι καπνοπαραγωγές χώρες επίσημα εντάχθηκαν μόλις τον Οκτώβριο του 1931) και οι παράλληλες Βαλκανικές Συνδιασκέψεις των ετών 1931-1934 εγκαταλείφθηκαν και φυλλορρόησαν. Το καλοκαίρι του 1933, κάθε ελπίδα διεθνούς συνεργασίας είχε διαψευστεί.

Πράγματι, η τριετία 1931-1934 ήταν η χειρότερη περίοδος της γεωργικής κρίσης για τη χώρα, όπως φαίνεται καθαρά από την πορεία των δεικτών του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (βλ. Διάγραμμα 1.1) και των διεθνών εμπορικών συναλλαγών. Είναι χαρακτηριστική η κίνηση των σύνθετων δεικτών απόδοσης της γης (δείκτης Q/T) και της εργασίας (δείκτης Q/L) (βλ. Πίνακα 1.1). Όπως ήταν αναμενόμενο, τα πρώτα αυτά χρόνια (1930-1934), οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν (ειδικά για καλλιέργειες ζωάρκειας) και, αντίθετα, περιορίστηκαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες, ενώ η αναλογία της καλλιεργήσιμης

Πίνακας 1.1.

Μέσοι όροι βασικών γεωργικών μεγεθών ανά περίοδο και μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής μεταξύ περιόδων¹

	1920-24	Δ%	1925-29	Δ%	1930-34	Δ%	1935-38
Καλλιεργημένη γη (χιλιάδες εκτάρια)	1,307	3,4%	1,546	4,7%	1,947	3,2%	2,317
Σιτάρι (χιλ. εκτ.)	429	3,3%	505	5,2%	652	4,9%	850
Καπνός (χιλ. εκτ.)	49	12,9%	90	-2,6%	79	3,0%	93
Σταφίδα (χιλ. εκτ.)	69	-2,1%	62	-0,3%	61	1,2%	65
Σιτάρι (χιλ. τόνοι)	256	5,3%	332	8,6%	501	8,1%	768
Καπνός (χιλ. τόνοι)	38	10,6%	63	-5,7%	47	4,9%	61
Σταφίδα (χιλ. τόνοι)	72	0,8%	75	-1,9%	68	2,0%	76
Αξία αγροτ. παραγωγής ²	603	1,8%	659	-2,7%	574	6,3%	804
Απόδοση γης (Q/T)	2,45	-0,7%	2,37	-0,7%	2,29	0,8%	2,39
Απόδοση εργασίας (Q/L)	31,2	0,4%	31,9	2,6%	36,3	3,3%	43,4
Γη ανά εργαζόμενο (T/L)	12,7	1,1%	13,4	3,6%	16	2,3%	18,1

Πηγή: Για τη δημιουργία των δεικτών και τη χρήση των ελληνικών στατιστικών πηγών του Μεσοπολέμου, βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 21-29 και 307-316.

Σημειώσεις:

1. Ο αριθμός των ετών υπολογίζεται με βάση το μέσο μέγεθος κάθε περιόδου, άρα π.χ. η μέση ετήσια μεταβολή (Δ%) μεταξύ 1920-1924 και 1925-1929 θεωρείται ότι αφορά πέντε έτη (μεταξύ 1922 και 1927), κ.ο.κ.

2. Τρέχουσες τιμές· η αξία είναι εκφρασμένη σε εκατομμύρια ελβετικά φράγκα.

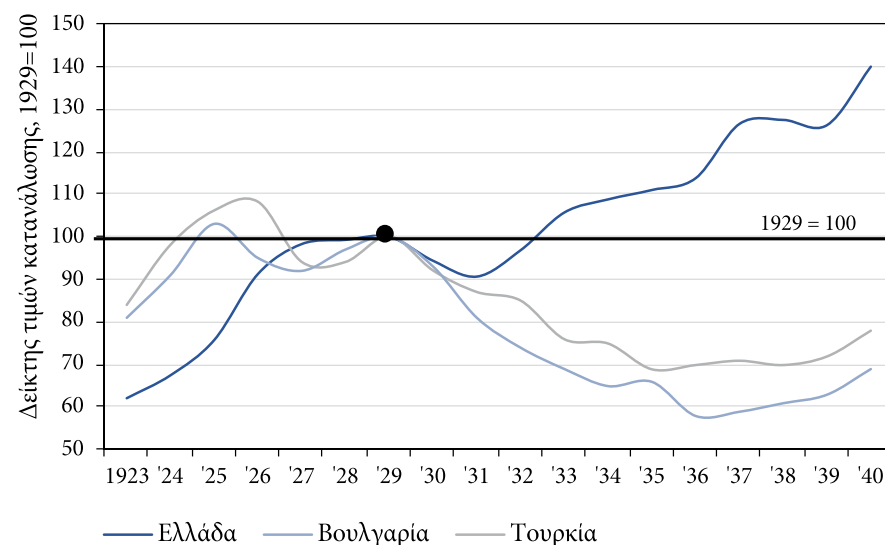
13 Βλ. Caramanos (1931), σελ. 189.

14 Βλ. Eichengreen (1992), σελ. 317-337.

γης προς τον ενεργό αγροτικό πληθυσμό (δείκτης T/L) βελτιώθηκε, ως άμεσο αποτέλεσμα και των μεγάλων δημοσίων έργων έγγειας βελτίωσης και αντιπλημμυρικής προστασίας.¹⁵ Δεν αποτελούν, συνεπώς, έκπληξη οι αρνητικοί δείκτες μεταβολής της απόδοσης της γης (Q/T). Δεδομένου του βάρους του αγροτικού πληθυσμού και των εισοδημάτων του στη συνολική ενεργό ζήτηση, είναι σαφές ότι το αρχικό πλήγμα που προήλθε από τη μείωση των συναλλαγματικών εισροών πολλαπλασιάστηκε ανάλογα. Τα εισοδήματα των αστικών πληθυσμών, που κυρίως προέρχονταν από τις εγχώριες χαμηλής παραγωγικότητας εμποροβιομηχανικές δραστηριότητες (οι οποίες κατευθύνονταν προς την εγχώρια αγορά), δεν ήταν σε θέση να υποκαταστήσουν την απώλεια της ζήτησης της υπαίθρου. Οι άδηλες εισοδηματικές εισροές (από το μεταναστευτικό και ναυτιλιακό συνάλλαγμα) που υπήρχαν έως τότε, περιορίστηκαν έκτοτε δραστικά τόσο λόγω της διεθνούς κρίσης όσο και, ειδικότερα, εξαιτίας των αρνητικών συνεπειών της αιφνίδιας μονομερούς μετατροπής των δολαριακών καταθέσεων των ομογενών σε υποτιμημένες δραχμές τον Ιούλιο του 1932.

Διάγραμμα 1.5.

Κίνηση δεικτών τιμών κατανάλωσης, 1923-1940
(1929=100)



Πηγή: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics, ό.π., σειρές GR5A_A, BG5A_A, TR5A_A. Το έτος βάσης μεταφέρθηκε από τον γράφοντα στο 1929.

15 Βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 243 κ.ε.

Μόνο η κρατική παρέμβαση, που απαιτούσε όμως την αύξηση των δημοσίων δαπανών και παράλληλες εξοικονομήσεις πόρων, θα μπορούσε να προσφέρει κάποιας μορφής άμεση ανασχεση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης στον αγροτικό τομέα. Η δημόσια διοίκηση (και ειδικότερα τα νέα ανερχόμενα στελέχη της) είχε ήδη υιοθετήσει τις αρχές μιας φιλόδοξης πολιτικής δημοσίων επενδύσεων και στρατηγικής κρατικής παρέμβασης στην αγροτική παραγωγή με την ίδρυση και τη δράση της Αγροτικής Τράπεζας (το 1929), αλλά και των ειδικών δημόσιων οργανισμών του Υπουργείου Γεωργίας (από το ΚΕΠΕΣ το 1927 μέχρι τον Οργανισμό Βάμβακος και τα Κέντρα Καλύτερευσης Φυτών του Ιωάννη Παπαδάκη).¹⁶

Η ελληνική κυβέρνηση ακολούθησε συνεπώς μια πολιτική που, χάρη στην υποτίμηση, ανέτρεψε τις αποπληθωριστικές πιέσεις και επέτρεψε την αύξηση των ονομαστικών τιμών (βλ. Διάγραμμα 1.5).¹⁷ Οι δασμολογικοί και ποσοτικοί περιορισμοί του εξωτερικού εμπορίου εξασφάλισαν την εξισορρόπηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και, παρά τη σχετικά σφικτή πολιτική δημοσίων δαπανών, η οικονομική πολιτική οδήγησε, σχεδόν άθελά της, σε αύξηση της ενεργού ζήτησης και σε διαφυγή από την αποπληθωριστική παγίδα, χάρη και στην καλή θέληση του βρετανικού παράγοντα.¹⁸

Τέτοια μέτρα επέτρεψαν συγκυριακές εξισορροπήσεις, αλλά δεν ήταν επαρκή χωρίς την ανάκαμψη του βασικού δυναμικού φορέα των εξωτερικών συναλλαγών: των εξαγωγών και, στην περίπτωση μας, κυρίως των εξαγωγών καπνού. Αυτό, με τη σειρά του, προϋπέθετε την εμπλοκή σε μια νομισματική ζώνη εμπορευματικών ανταλλαγών, που μόνο η Γερμανία προσέφερε. Μέσα σε δύο χρόνια, οι διστακτικές πρώτες συμφωνίες τραπεζικού συμψηφισμού (clearing) μετατράπηκαν σε βασικό μοχλό αύξησης των ονομαστικών τιμών και συντήρησης της διεθνούς ζήτησης των βασικών εξαγωγικών εμπορευμάτων. Οι συμφωνίες συμψηφισμού, που ξεκίνησαν διστακτικά το 1932, μετατράπηκαν μετά το καλοκαίρι του 1933 σε μονόδρομο για όλες τις «αγροτικές χώρες» της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, όπως η Ελλάδα. Ταχύτατα, το μερίδιο της εθνικοσοσιαλιστικής πλέον Γερμανίας ενισχύθηκε έναντι όλων των εμπορικών εταίρων της και η Γερμανία αναδείχθηκε στην ατμομηχανή της αγροτικής περιφέρειας της Ευρώπης (βλ. Πίνακα 1.2).

16 Βλ. σχετικά Petmezas (2016), σελ. 90-95, και πρόσφατα Γάσσας (2019), σελ. 127-139.

17 Για την ελληνική οικονομία και οικονομική πολιτική κατά την περίοδο της κρίσης, βλ. Mazower (1991), σελ. 256 κ.ε., και Κωστής (1989). Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παρουσίαση του νομισματοπιστωτικού πλαισίου του ζητήματος, βλ. στο Κακριδής (2017), σελ. 62-131.

18 Για μια σύγκριση με τη βουλγαρική πολιτική, βλ. Tooze & Ivanov (2011), σελ. 42-45.

Πίνακας 1.2.

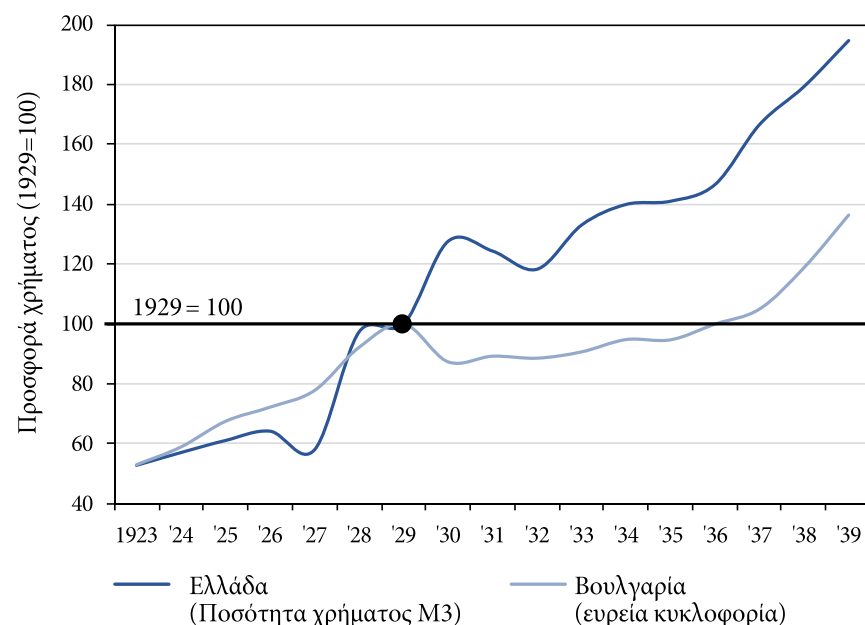
Γερμανία και Αυστρία στο εμπόριο των χωρών
της Νοτιοανατολικής Ευρώπης
(ποσοστό εισαγωγών/εξαγωγών και ποσοστιαία μεταβολή [$\Delta\%$], 1929-1938)

	Ελλάδα		Βουλγαρία		Τουρκία		Πουγκοσλαβία		Ρουμανία	
	Εξαγ.	Εισαγ.	Εξαγ.	Εισαγ.	Εξαγ.	Εισαγ.	Εξαγ.	Εισαγ.	Εξαγ.	Εισαγ.
1929	26%	11%	42%	30%	14%	17%	24%	33%	37%	37%
1935	31%	21%	53%	60%	43%	43%	32%	28%	29%	36%
1938	40%	30%	59%	52%	44%	48%	42%	39%	27%	37%
$\Delta\%$	54%	173%	40%	73%	214%	182%	75%	18%	-27%	0%

Πηγές: Lampe & Jackson (1982), σελ. 458-460· Tezel (1986), σελ. 168.

Διάγραμμα 1.6.

Προσφορά χρήματος σε Ελλάδα και Βουλγαρία, 1923-1939
(1929=100)



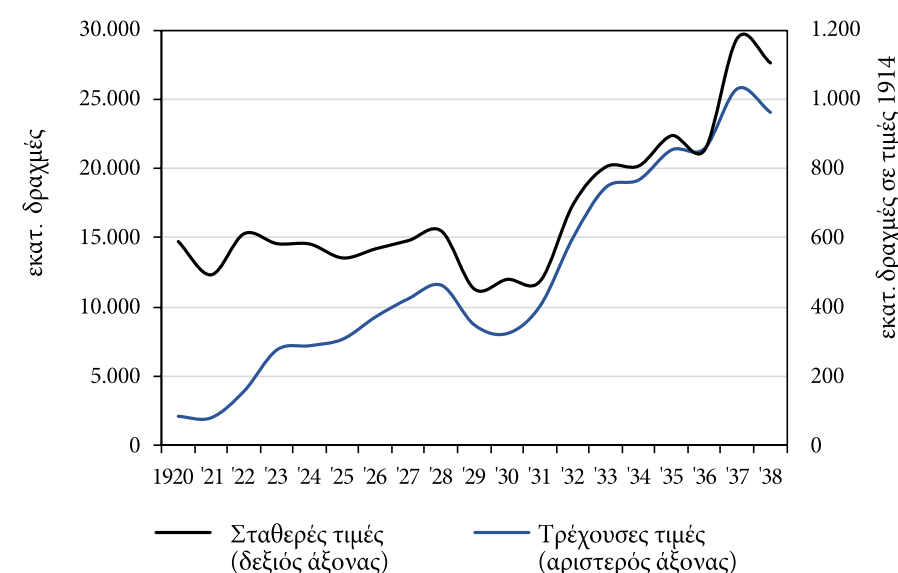
Πηγή: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics* ό.π., σειρές GR1H_A και BG1Q_A. Το έτος βάσης έχει μεταφερθεί από τον γράφοντα στο 1929. Τα βουλγαρικά δεδομένα αναφέρονται στην «ευρεία νομισματική κυκλοφορία» και τα ελληνικά στον δείκτη M3.

Οι συμφωνίες συμψηφισμού προσέφεραν την απαραίτητη σταθερότητα σε ζήτηση και σε «τιμές», εκφρασμένες βέβαια σε δεσμευμένα Μάρκα Συμψηφισμού (Sperrmark). Δεν ήταν όμως όλα ρόδινα: τα αδιάθετα πλεονάσματα που γεννούσε το πλεονασματικό εμπόριο των αγροτικών χωρών έμοιαζαν με έκδοση εσωτερικού γερμανικού δανείου σε μη ανταλλάξιμα μάρκα και κινδύνευαν μεσοπρόθεσμα να χάσουν την αξία τους. Εναλλακτικά, όπως υπογράμμισε ο Larry Neal,¹⁹ η έκδοση χρήματος με κάλυμμα τις συναλλαγματικές απαιτήσεις έναντι της Γερμανίας μπορούσε να αυξήσει την προφορά χρήματος (και την ενεργό ζήτηση) ή να δράσει περιοριστικά στις αντιπληθωριστικές τάσεις. Αυτό φαίνεται να έγινε σχετικά νωρίς στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η ελληνική προσφορά χρήματος (βλ. Διάγραμμα 1.6).²⁰

Η ταχεία βελτίωση δεικτών της αγροτικής οικονομίας μετά το 1934 δεν πρέπει να μας αποκρύψει το γεγονός ότι τα ελληνικά αγροτικά νοικοκυριά (και όχι μόνο αυτά βέβαια) υπέστησαν σοβαρό περιορισμό της αγοραστικής

Διάγραμμα 1.7.

Αξία γεωργικής παραγωγής σε τρέχουσες και σταθερές τιμές, 1923-1938
(εκατ. δραχμές, τρέχουσες τιμές και τιμές 1914)



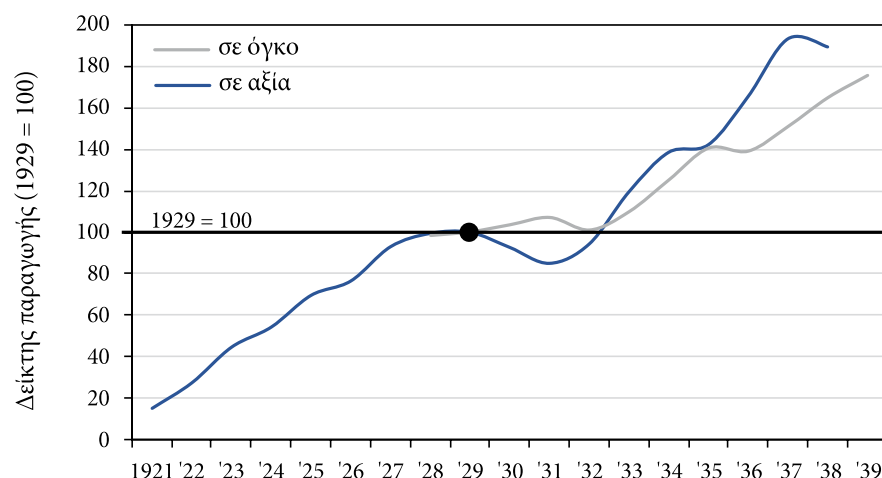
Πηγή: Πετμεζάς (2012), σελ. 272.

¹⁹ Neal (1979), σελ. 391-404.

²⁰ Αντίθετη άποψη, βλ. στο Κωστής (2019), σελ. 254 (Διάγραμμα 3.8).

Διάγραμμα 1.8.

Βιομηχανική μεγέθυνση υπό καθεστώς προστασίας
και ολιγοπωλιακής διάρθρωσης
(δείκτες βιομηχανικής παραγωγής σε όγκο και σε αξία, 1929=100)



Πηγή: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics* ό.π., σειρές GR5E_A και GR5F_A. Το έτος βάσης έχει μεταφερθεί στο 1929.

τους δύναμης. Εξού και η επιδείνωση των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων και η οξύτητα της πολιτειακής κρίσης. Τα χειρότερα στο οικονομικό πεδίο είχαν αποφευχθεί. Διατηρήθηκε όμως η καθοριστική μακροπρόθεσμα αδυναμία μετακίνησης της πλεονάζουσας εργασίας από την ύπαιθρο (μετά το κλείσιμο της αγοράς εργασίας των ΗΠΑ, είχε έρθει η σειρά της πολύ μικρότερης γαλλικής αγοράς), που συμπιέζε την παραγωγικότητα και τους μισθούς. Η αξιοσημείωτη βιομηχανική ανάπτυξη που σημειώθηκε (βλ. Διάγραμμα 1.8.) συνδυάστηκε με προστατευτικά μέτρα και κυρίως με νομοθετικές επιλογές που, στο όνομα του εξορθολογισμού και της αποδοτικότητας,²¹ επέτρεψαν – κατά τα πρότυπα, πάντως, της εποχής – την επιβολή ολιγοπωλιακών δομών στους βασικούς βιομηχανικούς κλάδους.²²

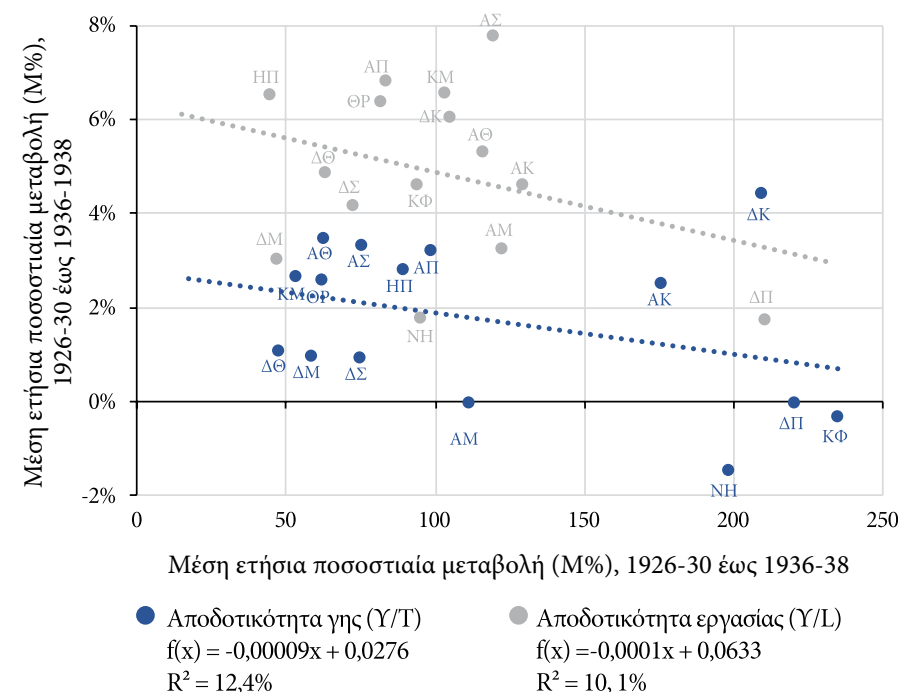
Ακόμα περισσότερο, την παρατηρούμενη ανάκαμψη της γεωργικής οικονομίας σκιάζει η οργανωμένη και συστηματική στροφή της κρατικής

21 Βλ. Χατζηιωσήφ (1993), σελ. 303 κ.ε., και Κωστής (2019), σελ. 213 κ.ε.

22 Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρήθηκαν σε όλες σχεδόν τις χώρες της περιφέρειας, όπως η Τουρκία (Pamuk 2018, σελ. 187-190) και τα υπόλοιπα Βαλκάνια (Lampe & Jackson 1982, σελ. 482-519). Ακόμη, βλ. Kopsidis & Ivanov (2017), σελ. 92-95.

Διάγραμμα 1.9.

Η περιφερειακή αποειδίκευση της ελληνικής γεωργίας τη δεκαετία του 1930
Δείκτες απόδοσης (ΔΑ) γης και εργασίας το 1926-1930
(ως προς τον πανελλαδικό μέσο όρο, ΕΛ=100) και μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (Μ%), 1926-1930 έως 1936-1938, ανά περιφέρεια



Πηγή: Παράρτημα, Πίνακας 4.

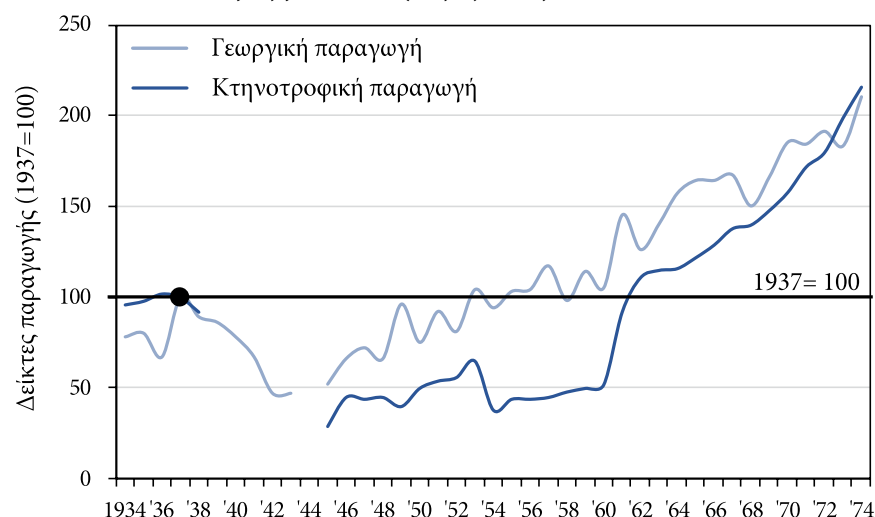
πολιτικής στην ενίσχυση της παραγωγής της εκτατικής γεωργίας, προσανατολισμένης κυρίως στην παραγωγή σιτηρών και βαμβακιού.²³ Υπάρχει βεβαίως και είναι πρόδηλη η αναμφισβήτητη βελτίωση όλων των δεικτών παραγωγής και απόδοσης μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης δεκαετίας του Μεσοπολέμου. Όμως, η ανάλυση της γεωγραφικής διάστασης των ρυθμών αύξησης της αποδοτικότητας της γης και της εργασίας, που σημειώνονται κατά τη δεκαετία του 1930, κάνει εμφανή τη σχετικά πιο αργή αύξηση των αποδόσεων στις περιοχές υψηλής εξειδίκευσης (κυρίως παραγωγών προϊόντων έντασης εργασίας) και την ταχύτερη αύξηση στις περιοχές χαμηλής εξειδίκευσης (βλ. Διάγραμμα 1.9 και αναλυτικά στο Παράρτημα). Με άλλα

23 Βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 256-260.

λόγια, σε μια εποχή γενικής επέκτασης της παραγωγής, σημειώνεται τάση άμβλυνσης της εξειδίκευσης, και μάλιστα αποειδίκευσης της γεωγραφικής κατανομής, πράγμα που μαρτυρεί τον εντέλει μη δυναμικό χαρακτήρα των μετασχηματισμών. Ο επερχόμενος πόλεμος θα αποτρέψει τις ισορροπίες πριν αναδειχθεί η έλλειψη δυναμικής της γεωργικής επέκτασης κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 (βλ. Διάγραμμα 1.10).

Διάγραμμα 1.10.

Αύξηση του αγροτικού προϊόντος, 1934-1974
(δείκτες γεωργικού και κτηνοτροφικού προϊόντος, 1937=100)



Πηγή: Πετμεζάς (2012), σελ. 272.

Διαμορφώθηκε οριστικά, την εν λόγω δεκαετία, ένα σύστημα δημόσιας παρέμβασης στην αγροτική οικονομία (που διατήρησε αυταρχικά και «κορπορατίστικα», εν μέρει, χαρακτηριστικά),²⁴ το οποίο στηριζόταν τόσο σε νέους και αποτελεσματικότερους διοικητικούς οργανισμούς όσο και σε σειρά θεωρητικών αρχών, γραφειοκρατικών αντιλήψεων και πρακτικών παρέμβασης, που η διοικητική γραφειοκρατία και οι επικεφαλής της δημόσιοι λειτουργοί μαχητικά υιοθέτησαν και εφάρμοσαν και μεταπολεμικά. Επιβλήθηκε μια θεμελιώδης αλλαγή προς ένα νέο καθεστώς οικονομικής πολιτικής (policy regime shift) που, στις νέες συνθήκες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μπορούσε

να συνοδευθεί από τη φροντίδα (ή απλώς την επίγνωση) της απαραίτητης απομάκρυνσης του πλεονάζοντος υποαπασχολημένου δυναμικού από την ύπαιθρο προς τον δευτερογενή τομέα στην ίδια τη χώρα ή το εξωτερικό.²⁵ Παροδικά, για μερικά χρόνια στη δεκαετία του 1930, ο οικογενειακός και υποκεφαλαιοποιημένος μικρός και μεσαίος κλήρος, προστατευμένος από τον εξωτερικό ανταγωνισμό, σε συνδυασμό με μια πολιτική νομισματικής και δημοσιονομικής επέκτασης και ταυτόχρονα στήριξης της εκβιομηχάνισης (πάντα μέσα σε ένα ασφυκτικά προστατευτικό και αυταρχικά ολιγοπωλιακό κέλυφος), επέτρεψε τη συγκράτηση του πλεονάζοντος υποαπασχολημένου δυναμικού και απάλυνε δραστικά το φάσμα της ανεργίας (δρώντας, κατά μια έννοια, αντικυκλικά), ενώ προσέφερε αναιμική, αλλά υπαρκτή, στήριξη στην ενεργό ζήτηση. Χάρη στις εξωτερικές εμπορικές συμβάσεις συμψηφισμού, η καπνική οικονομία συντήρησε τον ρόλο της ως πηγής συναλλάγματος, κεφαλαίων και απασχόλησης. Η περιστολή όμως της μακροπρόθεσμης δυναμικότητας της αγροτικής οικονομίας ήταν το τίμημα που πληρώθηκε για τον μεσοπρόθεσμο περιορισμό των πιο άμεσων αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης του 1929.

Παράρτημα

Η αποειδίκευση της γεωργικής παραγωγής κατά τη δεκαετία του 1930

Το Διάγραμμα 1.9, που προηγήθηκε, συντίθεται από δύο διαγράμματα διασποράς (scatter plots) που αφορούν την εξέλιξη των περιφερειακών δεικτών της μέσης σύνθετης φυσικής απόδοσης, πρώτον, της διαθέσιμης τεκμαρτής αγροτικής εργασίας (Y/L) και, δεύτερον, της καταγεγραμμένης ως καλλιεργούμενης γης (Y/T) κατά την τελευταία δεκαετία του Μεσοπολέμου. Ο μέσος φυσικός όγκος της γεωργικής παραγωγής (Y) ομογενοποιείται σε συμβατικές μονάδες (ΣM), ουσιαστικά δηλαδή σε θερμιδικά ισοδύναμα ενός μετρικού στατήρα σιταριού, και συνεπώς δεν εξαρτάται από τις βραχυμεσοπρόθεσμες μεταβολές των τιμών αγοράς. Η καταγεγραμμένη καλλιεργούμενη γη (T) (μετρημένη σε εκτάρια) καταγράφει ετήσιες καλλιέργειες και αμπελώνες κάθε είδους, αλλά δεν συμπεριλαμβάνει τις αγραναπαύσεις, τους δενδρώνες, τα λιβάδια και τα καλλιεργημένα βοσκοτόπια· διαφέρει λοιπόν από τη χρήσιμη αγροτική επιφάνεια, της οποίας η έκταση μας είναι γνωστή μόνο για τα έτη

24 Βλ. Petmezas (2016), σελ. 95-97.

25 Βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 278-281.

1928 και 1939.²⁶ Με τη σειρά της, η διαθέσιμη εργατική δύναμη (L) υπολογίστηκε σε ισοδύναμα ανδρικής μονάδας εργασίας (IAME) από τον πληθυσμό των οικισμών με λιγότερους από 2.000 κατοίκους, με βάση τους συντελεστές μετατροπής που χρησιμοποίησαν οι Πεπελάσης και Γιωτόπουλος.²⁷

Η τελευταία δεκαετία του Μεσοπολέμου αναφέρεται στα δεδομένα της περιόδου μεταξύ του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1920 (όταν έχουν πλέον οριστικά εγκατασταθεί οι πρόσφυγες και αποχωρήσει οι ανταλλάξιμοι) και της δεύτερης τετραετίας του 1930 (όταν έχουν ολοκληρωθεί οι θεσμικοί, τεχνικοί και εδαφολογικοί μετασχηματισμοί και έχει διαμορφωθεί το σύστημα στήριξης της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής). Οι μέσοι όροι του σημείου έναρξης υπολογίζονται ως μέσοι όροι των ετήσιων μεγεθών της

Πίνακας 1.3.

Σύνθεση των «ομοιογενών περιφερειών» της περιόδου 1911-1939

Ακρωνύμιο	Νομοί ανά ομοιογενή περιφέρεια
ΔΠ	Δυτική Πελοπόννησος (Μεσσηνίας, Αχαΐας και Ηλείας)
ΑΠ	Ανατ. Πελοπόννησος (Αρκαδίας, Λακωνίας, Αργολίδας και Κορινθίας)
ΔΣ	Στερεά Δυτική (Αιτωλοακαρνανίας, Φθιώτιδας, Φωκίδας)
ΑΣ	Στερεά Ανατολική (Αττικής και Βοιωτίας, Εύβοιας)
NH	Νησιά Αιγαίου και Κυκλάδων
ΔΚ	Κρήτη Δυτική (Ρεθύμνου, Χανίων)
ΑΚ	Κρήτη Ανατολική (Ηρακλείου, Λασιθίου)
ΗΠ	Ήπειρος και Κέρκυρα-Λευκάδα
ΚΦ	Κεφαλονιά, Ζάκυνθος και Ιθάκη
ΔΘ	Θεσσαλία Δυτική (Τρικάλων, Καρδίτσας)
ΑΘ	Θεσσαλία Ανατολική (Λάρισας, Μαγνησίας)
ΔΜ	Μακεδονία Δυτική (Φλώρινας, Κοζάνης)
ΚΜ	Μακεδονία Κεντρική (Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Χαλκιδικής)
ΑΜ	Μακεδονία Ανατολική (Δράμας, Καβάλας, Σερρών)
ΘΡ	Θράκη (Εβρου, Ροδόπης)
ΕΛ	Πανελλαδικό σύνολο

²⁶ Για το 1929, η χρήσιμη αγροτική επιφάνεια (ΧΑΕ) καταμετρήθηκε σε 2.452.540 εκτάρια και το 1939 υπολογίστηκε σε 3.333.162. Επειδή τα δεδομένα της αγροτικής απογραφής του 1939 καταστράφηκαν, λόγω του πολέμου, και δεν έτυχαν αναλυτικής επεξεργασίας, δεν είναι δυνατή η χρήση τους σε επίπεδο νομών ή επαρχιών, και είναι βεβαίως λιγότερο ασφαλή. Την περίοδο 1926-1930, ο μέσος όρος της ετήσιας καλλιεργημένης και φυτεμένης με αμπελώνες επιφάνειας (Τ) ανερχόταν, σε πανελλαδικό επίπεδο, στο 65,3% της ΧΑΕ, ενώ δέκα περίπου χρόνια αργότερα, κατά το διάστημα 1936-1938, ο αντίστοιχος μέσος ετήσιος όρος ανήλθε στο 69,5% της εκτιμημένης το 1939 ΧΑΕ.

²⁷ Βλ. σχετικά Πετμεζάς (2003), σελ. 427-429· Πετμεζάς (2012), σελ. 307-313.

πενταετίας 1926-1930. Οι αντίστοιχοι μέσοι όροι του σημείου κατάληξης υπολογίζονται ως οι μέσοι όροι αντίστοιχα της τετραετίας 1935-1938 (και αυτό επειδή δεν διαθέτουμε αναλυτικά δεδομένα για το έτος 1939). Οι δεκαέξι «ομοιογενείς περιφέρειες» συγκροτήθηκαν από νομούς (οι οποίοι αποτελούσαν σταθερά το χαμηλότερο επίπεδο αναφοράς δεδομένων στις ετήσιες στατιστικές της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής της περιόδου 1911-1938) με τέτοιο τρόπο ώστε οι πολλές διοικητικές αλλαγές που σημειώθηκαν κατά το διάστημα αυτό να μην επηρεάζουν τα εδαφικά όρια, και συνεπώς ούτε τον πληθυσμό της κάθε «ομοιογενούς περιφέρειας» (βλ. Πίνακα 1.3).

Στον άξονα των τετμημένων του Διαγράμματος 1.9 (και του Διαγράμματος 1.11) κατατάσσεται ο δείκτης της απόδοσης της εργασίας (Y/L, γκρι) και της γης (Y/T, κυανό). Οι δύο αυτοί δείκτες δεν αναφέρονται ως απόλυτα μεγέθη στους περιφερειακούς δείκτες αλλά, αντίθετα, κατατάσσουν τις ομοιογενείς περιφέρειες ανάλογα με την απόστασή τους από τον πανελλαδικό μέσο όρο, που είναι κατά το έτος βάσης (τον μέσο όρο των ετησίων δεικτών της πενταετίας 1926-1930) εξ ορισμού ίσος με τον δείκτη 100, και για τους δύο δείκτες. Συνεπώς, και στις δύο περιπτώσεις, ο πανελλαδικός δείκτης του έτους βάσης είναι ίσος με 100, ενώ οι επιμέρους δείκτες των ομοιογενών περιφερειών εκφράζουν την αναλογική διαφορά από τον εθνικό μέσο όρο. Η Δυτική Πελοπόννησος, σταθερά πάνω από τον εθνικό μέσο, παρουσιάζει συνεπώς δείκτη 220 για την απόδοση της γης και 211 για την απόδοση της εργασίας. Αντίθετα, η Ήπειρος, σταθερά κάτω από τον πανελλαδικό μέσο όρο, 90 και 45 αντίστοιχα. Επομένως, μετρήθηκαν κυρίως αποκλίσεις και συγκλίσεις προς τον πανελλαδικό μέσο, ανάλογα με το σημείο απόστασης από τον τελευταίο, κατά το έτος βάσης. Στον άξονα των τεταγμένων κατατάσσεται το μέσο ετήσιο ποσοστό μεταβολής των δύο παρατηρούμενων μεγεθών (Y/L και Y/T) σε απόλυτα μεγέθη (και συνεπώς ο πανελλαδικός μέσος όρος δεν είναι μηδενικός) κατά τη δεκαετία (στην πράξη, 9 έτη) που ακολουθεί το έτος βάσης, δηλαδή κατά το διάστημα 1926-1930 έως 1935-1938 (ή περίπου 1928-1937). Την περίοδο αυτή, η απόδοση της γης πανελλαδικά αυξήθηκε κατά 1,12% κατ' έτος, ενώ η απόδοση της εργασίας κατά 4,48%. Όλα τα δεδομένα εμφανίζονται στον Πίνακα 1.4 και στο Διάγραμμα 1.9.

Ας δούμε τα δεδομένα της κίνησης της μέσης απόδοσης γης (Y/T, κυανό χρώμα). Όσο υψηλότερη είναι η μέση απόδοση τη στιγμή έναρξης (1926-1930), τόσο χαμηλότερο είναι το ποσοστό μεταβολής, όπως φαίνεται και από την αρνητική κλίση της ευθείας της γραμμικής τάσης (-0,009% με R²=12,4%). Όσο υψηλότερη είναι η σύνθετη απόδοση της γης μιας ομοιογενούς περιφέρειας το τελευταίο μισό της δεκαετίας του 1920, τόσο

Πίνακας 1.4.

Περιφερειακές εξελίξεις στη γεωργία, 1926/30-1935/38

Φυσικός όγκος παραγωγής (Υ), κύριοι παραγωγικοί συντελεστές (Τ και Λ), δείκτες απόδοσης (ΔΑ) γης και εργασίας το 1926-1930 (ως προς τον πανελλαδικό μέσο όρο) και μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (Μ%) τους ως το 1935-1938, ανά περιφέρεια

	Υ (ΣΜ)		Τ (ha)		Λ (ΙΑΜΕ)		Υ/Τ		Υ/Λ	
	1926/30	1935/38	1926/30	1935/38	1926/30	1935/38	ΔΑ	Μ%	ΔΑ	Μ%
ΔΠ	4.988.416	6.098.843	166.469	204.469	126.823	134.058	220	-0,05%	211	1,73%
ΑΠ	1.974.374	3.630.161	147.714	207.801	126.521	133.031	98	3,20%	84	6,80%
ΔΣ	1.392.301	2.095.118	137.309	191.432	102.770	109.312	75	0,90%	73	4,17%
ΑΣ	1.438.505	2.858.658	140.105	211.268	64.498	67.917	76	3,30%	119	7,76%
ΝΗ	1.707.091	1.987.294	63.385	83.794	96.212	96.471	198	-1,48%	95	1,77%
ΔΚ	894.371	1.570.267	31.420	38.214	45.627	48.649	209	4,41%	105	6,04%
ΑΚ	1.181.045	1.896.566	49.385	64.276	48.981	53.674	176	2,50%	129	4,60%
ΗΠ	929.804	1.725.683	76.399	112.356	111.308	120.735	90	2,78%	45	6,52%
ΚΦ	467.210	662.938	14.617	21.333	26.615	25.737	235	-0,33%	94	4,61%
ΔΘ	597.441	967.609	93.029	137.622	50.425	54.589	47	1,07%	63	4,85%
ΑΘ	1.153.266	2.014.462	135.424	177.058	53.358	60.047	63	3,47%	116	5,31%
ΔΜ	831.605	1.248.214	104.711	145.154	94.949	110.694	58	0,94%	47	3,02%
ΚΜ	1.583.184	3.317.953	218.369	366.782	81.923	100.059	53	2,64%	103	6,56%
ΑΜ	1.711.552	2.707.299	113.182	179.655	74.828	90.300	111	-0,04%	122	3,23%
ΘΡ	931.645	1.842.602	110.536	176.177	60.995	71.344	62	2,57%	82	6,37%
ΕΛ	21.781.811	34.623.669	1.602.054	2.317.393	1.165.833	1.276.617	100	1,12%	100	4,48%

Πηγή: Υπολογισμοί του γράφοντος, με βάση τις επεξεργασμένες ετήσιες Στατιστικές γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής της ΓΣΥΕ των ετών 1926-1938.

πιο αργά εμφανίζεται η αύξηση της απόδοσης της γης κατά την επόμενη δεκαετία του 1930 και, συνεπώς, τόσο περισσότερο μειώνεται η σχετική απόκλιση από τον πανελλαδικό μέσο όρο, ο οποίος βεβαίως σε απόλυτες τιμές αυξάνεται ετησίως κατά 1,12%. Ειδικά μάλιστα στις περιφέρειες εντατικής χρήσης της γης, όπως στα μικρά νησιά και όπου παράγεται σταφίδα (Δυτική Πελοπόννησος, Κεφαλονιά και Ζάκυνθος) ή καπνός (Ανατολική Μακεδονία), παρατηρείται αρνητική μεταβολή του δείκτη, προφανές αποτέλεσμα τόσο της εδαφολογικής και γαιοκλιματικής μορφής των συγκεκριμένων περιφερειών όσο και της συσσώρευσης υποαπασχολούμενου γεωργικού πληθυσμού.

Η απόδοση της διαθέσιμης εργασίας (Υ/Λ, γκρι χρώμα) παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του δείκτη σε απόλυτες τιμές (4,48% ετησίως) κατά τη δεκαετία του 1930, αποτέλεσμα των θετικών επιδράσεων στη γεωργική παραγωγή της αγροτικής μεταρρύθμισης και της νέας πολιτικής κρατικής παρέμβασης στις αγορές γεωργικών προϊόντων, αλλά η αποειδίκευση αυξάνεται με διπλάσια ταχύτητα από την προηγούμενη περίπτωση (Υ/Τ) αφού, στην απόδοση της διαθέσιμης εργασίας, η αρνητική κλίση του λόγου της σχετικής θέσης της κάθε ομοιογενούς περιφέρειας ως προς τον πανελλαδικό μέσο και του ποσοστού μεταβολής του δείκτη τη δεκαετία του 1930 είναι μεγαλύτερη (-0,01% με $R^2=10,1\%$). Συνεπώς, παρά την καθολικά θετική τάση των δεικτών μεταβολής της απόδοσης της εργασίας πανελλαδικά, οι ομοιογενείς περιφέρειες που, λόγω της ειδικής σύνθεσης των καλλιεργειών (προϊόντα σχετικά υψηλής προστιθέμενης αξίας ή καλύτερα έντασης εργασίας), παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη θετική απόκλιση από τον πανελλαδικό μέσο, σημειώνουν τους χαμηλότερους (παρ' ότι θετικούς πάντα) δείκτες μεταβολής: μικρά νησιά, Δυτική Πελοπόννησος και Ανατολική Μακεδονία.

Συνεπώς, πίσω από την ταχεία και καθολική βελτίωση της παρατηρούμενης απόδοσης της εργασίας (η οποία είναι σαφώς αντανάκλαση της – άγνωστης – αύξησης της παραγωγικότητας της γεωργικής εργασίας), όπως και της σχεδόν καθολικής βελτίωσης της απόδοσης της γης (της σύνθετης στρεμματικής απόδοσης) κρύβεται και στις δύο περιπτώσεις σαφής τάση αποειδίκευσης των ομοιογενών περιφερειών. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η περιφερειακή αποειδίκευση θα εμφανιζόταν ακόμα εντονότερα αν είχαμε τη δυνατότητα της πιο λεπτολόγας διαφοροποίησης των περιφερειών σε επίπεδο επαρχίας ή καλύτερα μικροπεριοχής, ανάλογα με την εξειδίκευση σε προϊόντα έντασης εργασίας (καπνό, σταφίδα), τη γαιομορφολογία του εδάφους, το κλίμα και την αγροτική πυκνότητα του πληθυσμού (συχνά, υπόλειμμα παραγωγικών εξειδικεύσεων που εξάντλησαν τη δυναμική τους).

Είναι όμως αυτή η πορεία αποειδίκευσης φαινόμενο ειδικά της δεκαετίας του 1930; Θα άξιζε τον κόπο να δούμε τη μεταβολή των ίδιων μεγεθών σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία του 1920. Βεβαίως, κάθε σύγκριση είναι υπονομευμένη από την κακή κατάσταση της ελληνικής γεωργίας την επαύριον της παγκόσμιας σύρραξης, πριν από την ανταλλαγή πληθυσμών και την έναρξη εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης. Στη δύσκολη περίοδο της αγωνιώδους για την ύπαιθρο δεκαετίας του 1920, οι στρεμματικές αποδόσεις σημείωσαν απόλυτη μείωση του μέσου όρου (αρνητική ετήσια μεταβολή: -0,72%), αλλά οι «ομοιογενείς περιφέρειες» στην παλιά και νησιωτική Ελλάδα, που ειδικεύονταν στα προϊόντα εντάσεως εργασίας (Δυτική Πελοπόννησος, Κεφαλονιά και Ζάκυνθος, Νησιά Αιγαίου και Ανατολική Κρήτη) και που ήταν ήδη πάνω από τον πανελλαδικό μέσο (δείκτης=100) παρουσίαζαν υψηλότερους δείκτες ετήσιας μεταβολής και διεύρυναν την απόσταση που τους χώριζε από τους άλλους μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 (βλ. Πίνακα 1.5).

Πίνακας 1.5.

Περιφερειακές εξελίξεις στη γεωργία, 1918/22-1926/30

Φυσικός όγκος παραγωγής (Υ), κύριοι παραγωγικοί συντελεστές (Τ και L), δείκτες απόδοσης (ΔΑ) γης και εργασίας το 1918-1922 (ως προς τον πανελλαδικό μέσο όρο) και μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (Μ%) τους ως το 1926-1930, ανά περιφέρεια

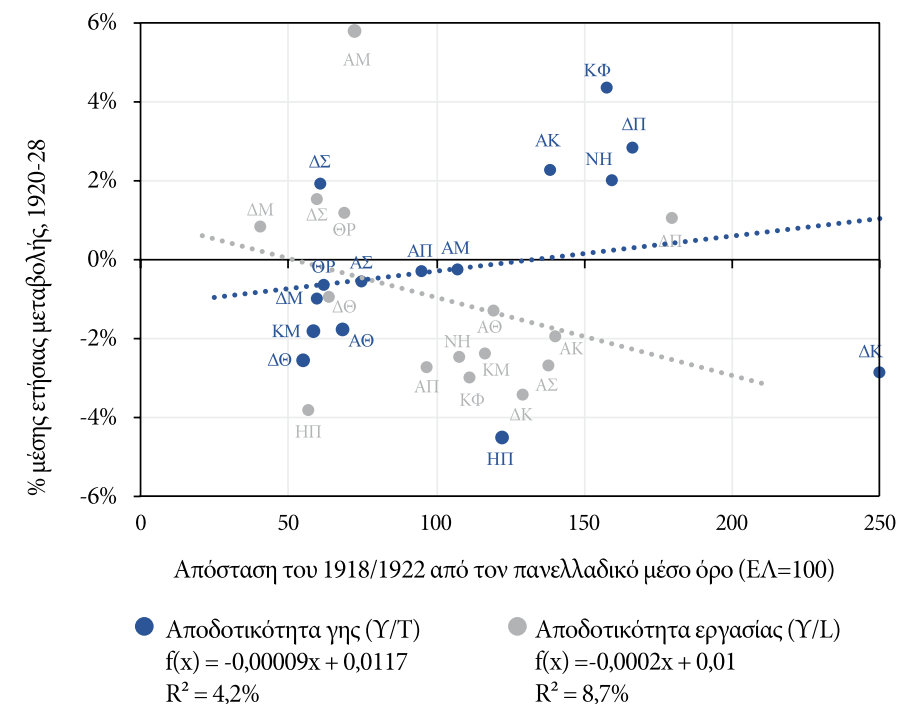
	Υ (ΣΜ) 1918/22	Τ (ha) 1918/22	L (IAME) 1918/22	Υ/Τ ΔΑ	Μ%	Υ/L ΔΑ	Μ%
ΔΠ	4.030.837	168.166	111.271	166	2,83%	180	1,03%
ΑΠ	2.252.822	164.484	115.738	95	-0,30%	97	-2,72%
ΔΣ	1.084.308	124.290	90.324	61	1,90%	60	1,52%
ΑΣ	1.528.879	142.209	55.044	75	-0,57%	138	-2,71%
ΝΗ	1.850.828	80.639	85.301	159	2,02%	108	-2,48%
ΔΚ	1.067.357	29.679	41.111	250	-2,88%	129	-3,45%
ΑΚ	1.191.920	59.662	42.209	139	2,27%	140	-1,96%
ΗΠ	1.130.295	64.138	98.952	122	-4,52%	57	-3,84%
ΚΦ	548.179	24.137	24.429	158	4,36%	111	-3,02%
ΔΘ	570.752	72.282	44.629	55	-2,55%	64	-0,95%
ΑΘ	1.094.407	111.326	45.536	68	-1,78%	119	-1,32%
ΔΜ	668.680	77.581	81.565	60	-1,02%	41	0,83%
ΚΜ	1.227.572	145.920	52.276	58	-1,84%	117	-2,41%
ΑΜ	781.929	50.592	53.702	107	-0,27%	72	5,81%
ΘΡ	641.515	72.196	46.150	62	-0,66%	69	1,18%
ΕΛ	19.157.068	1.329.543	951.318	100	-0,72%	100	-0,93%

Πηγή: Υπολογισμοί του γράφοντος, με βάση τις επεξεργασμένες ετήσιες Στατιστικές γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής της ΓΣΥΕ των ετών 1918-1930.

Και στην απόδοση της διαθέσιμης αγροτικής εργασίας, ο δείκτης ετήσιας μεταβολής είναι αρνητικός σε απόλυτα μεγέθη (-0,93%), αντίθετα από ό,τι θα συμβεί την επόμενη δεκαετία του 1930. Αυτό είναι το αποτέλεσμα της απότομης αύξησης του ενεργού πληθυσμού της υπαίθρου, λόγω της ανταλλαγής πληθυσμών, αλλά και της πολύ διστακτικής αύξησης της γεωργικής παραγωγής. Η αρνητική τάση είναι καθολική, με εξαίρεση και πάλι τη Δυτική Πελοπόννησο και τη Δυτική Στερεά, αλλά τώρα τη μεγαλύτερη (και πολύ μοναχική) αυξητική μεταβολή παρουσιάζει η καπνοπαραγωγός Ανατολική Μακεδονία. Γενικά, τη δεκαετία του 1920, από τις εξαιρετικά αρνητικές πανελλαδικές επιδόσεις διασώζονται οι πιο σημαντικές επαρχίες παραγωγής καπνού και σταφίδας (προϊόντων έντασης εργασίας), παρ' ό,τι η τάση στη μεταβολή της απόδοσης της εργασίας είναι συνολικά υπονομευτική της πορείας εξειδίκευσης (εμφανίζει αρνητική κλίση) (βλ. Διάγραμμα 1.11).

Διάγραμμα 1.11.

Η περιφερειακή εξέλιξη της ελληνικής γεωργίας τη δεκαετία του 1920
(δείκτες απόδοσης εργασίας και γης 1918-1922 ως προς τον πανελλαδικό μέσο όρο και ποσοστιαία % μεταβολή τους έναντι 1920-1928, ανά περιφέρεια)



Πηγή: Παράρτημα, Πίνακας 5.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, κατά τη δεκαετία του 1930, οι πανελλαδικοί δείκτες απόδοσης της καλλιεργούμενης γης και της διαθέσιμης εργασίας βελτιώθηκαν σημαντικά ή, καλύτερα ακόμη ότι, χάρις σωρευτικά στην αγροτική μεταρρύθμιση, τον προστατευτισμό και την κρατική στήριξη, ανατράπηκαν οι αρνητικοί ρυθμοί της προηγούμενης «ταραχώδους» δεκαετίας. Συμπεραίνουμε επίσης ότι αυτή η θετική μεταβολή ήταν μακροπρόθεσμα υποθηκευμένη από την άμβλυνση της περιφερειακής εξειδίκευσης σε βάρος των δυναμικότερων περιφερειών.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Μπάμπης (1937), *Το πρόβλημα της Αγροτικής Πίστewς από διεθνούς και βαλκανικής απόψεως*, Αθήνα.
- Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (1938), *Επί του ζητήματος του Καπνού, Γνωμοδοτήσεις-Εισηγήσεις*, (εισηγητής Αχιλλεύς Μάντζαρης) τεύχος αρ. 25, Αθήνα.
- Γάσσιος Γιώργος, (2019), «Γεωπονική Οικονομία και Κρατική Παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ιστορικά*, (70) 36, 119-140.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017), *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.
- Κωστελένος, Γιώργος, Βασιλείου, Δημήτρης, Κουνάρης, Εμμανουήλ, Πετμεζάς, Σωκράτης & Σφακιανάκης, Μιχάλης (2007), *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (1830-1939). Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας. Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές 1830-1939*, Αθήνα: Εκδόσεις ΙΑΕΤΕ & ΚΕΠΕ.
- Κωστής, Κώστας (2019), *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η Ελληνική Οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Πατάκης.
- Κωστής, Κώστας (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κωστής, Κώστας (1989), *Οι Τράπεζες και η Κρίση*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μάντζαρης, Αχιλλεύς (1939), *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Αθήνα.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2020), «Οι βαλκανικές κοινωνίες την εποχή του καπνού ή αλλιώς το πρόβλημα της εθιστικής εξάρτησης από ένα παγκοσμιοποιημένο προϊόν», στο Άγγελος Παληκίδης (επιμ.) *Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις»*, Καβάλα, 7-9 Δεκεμβρίου 2018, Κομοτηνή: Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού Καβάλας, 38-65.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2012), *Προλεγόμενα για την ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2003), *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα: η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χριστοδουλάκη, Όλγα (2002), «Η μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Τόμος Β1*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Caramanos, Jean S. (1931), "Greece", στο League of Nations, Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, vol. I, Geneva, 180-189.

- Eichengreen, Barry (2011), *Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System*, Oxford: Oxford University Press.
- Eichengreen, Barry (1992), *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Oxford: Oxford University Press.
- Feinstein, Charles H., Temin, Peter & Toniolo, Gianni (1997), *The European Economy between the Wars*, Oxford: Oxford University Press.
- Hatton, Timothy J. & Williamson, Jeffrey G. (1994), "International Migration 1850-1939. An economic survey", στο Timothy J. Hatton & Jeffrey G. Williamson (επιμ.) *Migration and the International Labor Market, 1850-1939*, London-New York: Routledge, 2-30.
- Kopsidis, Michael & Ivanov, Martin (2017), "Industrialization and DeIndustrialization in Southeast Europe", στο Kevin Hjortshøj O'Rourke & Jeffrey Gale Williamson (επιμ.) *The Spread of Modern Industry to the Periphery since 1871*, Oxford: Oxford University Press, 91-114.
- Lampe, John R. & Jackson, Marvin R. (1982), *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press.
- League of Nations (1931), Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, vol. I, Geneva.
- Maier, Charles S. (1975), *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*, Princeton: Princeton University Press.
- Mazower, Mark (1991), *Greece and the inter-war economic crisis*, New York: Oxford University Press.
- Neal, Larry (1979), "The Economics and Finance of Bilateral Clearing Agreements: Germany 1934-1938", *The Economic History Review*, (32) 3, 391-404.
- Pamuk, Şevket (2018), *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820*, Princeton: Princeton University.
- Petmezas, Socrates (2016), "The policy of wheat self-sufficiency and its impact upon rural modernization in Greece 1928-1960", στο Carin Martiin, Juan Pan-Montojo & Paul Brassley (επιμ.) *Agriculture in Capitalist Europe, 1945-1960 From food shortages to food surpluses*, London: Routledge, 87-106.
- Petmezas, Socrates (2008), "Agriculture and Economic Growth in Greece, 1870-1973", στο Pedro Lains & Vicente Pinilla (επιμ.) *Agriculture and Economic Development in Europe since 1870*, London-New York: Routledge, 353-384.
- Tezel, Yahya S. (1986), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayinlari.
- Tooze, Adam (2015), "War of the Villages", στο Michael Geyer & Adam Tooze (επιμ.), *The Cambridge History of the Second World War*, vol. III, Cambridge: Cambridge University Press, 385-411.

- Tooze, Adam (2014), *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order, 1916-1931*, London: Allen Lane.
- Tooze, Adam & Ivanov, Martin (2011), "Disciplining the 'black sheep of the Balkans': financial supervision and sovereignty in Bulgaria, 1902-38", *The Economic History Review*, (64) 1, 30-51.
- Williamson, Jeffrey G. (2006), *Globalization and the Poor Periphery Before 1950*, Cambridge Mass.: MIT Press.

Οικονομική κρίση και πολιτική κατάρρευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Νίκος Χριστοδουλάκης*

Εισαγωγή

Η κρίση του 1932 υπήρξε ένα δραματικό γεγονός για την ελληνική οικονομία, αλλά και τις πολιτικές εξελίξεις γενικότερα. Και μάλιστα όχι μόνο τότε αλλά και μετέπειτα, ακόμη και πρόσφατα. Το επεισόδιο ξαναήλθε στην επικαιρότητα την περίοδο 2010-2015, όταν πολλοί νόμισαν ότι η κρίση χρέους θα μπορούσε να είχε παρόμοια έκβαση με την Κρίση του 1932. Και θεωρούσαν ότι, όπως τότε που η Ελλάδα εγκατέλειψε τον Κανόνα του Χρυσού και επέστρεψε στη δραχμή, θα μπορούσε (ή για μερικούς θα έπρεπε) να φύγει από το ευρώ (κάνοντας το λεγόμενο Grexit) και να επιστρέψει σε ένα νέο εθνικό νόμισμα.

* Καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Research Associate στο Hellenic Observatory του London School of Economics.

Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε εκτενέστερη μελέτη του συγγραφέα με τίτλο “Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or policy failure?”, που δημοσιεύθηκε το 2013 στο *European Review of Economic History*, 17(3), σελ. 272-293. Στη μελέτη αυτή γίνεται αναλυτική παρουσίαση του υποδείγματος συναλλαγματικών κρίσεων και παρατίθενται περισσότερα στατιστικά στοιχεία, πρωτογενείς πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές.

Την εξέλιξη αυτή αρκετοί παράγοντες με επιρροή στις ΗΠΑ¹ και όλα σχεδόν τα ακροδεξιά κόμματα² στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) την ήθελαν ως τιμωρία της Ελλάδας, ενώ στην ίδια την Ελλάδα οι εγχώριοι πολέμιοι της ΕΕ και σχεδόν όλα τα αριστερά κόμματα τη θεωρούσαν ευκαιρία να βρει η χώρα τον χαμένο παράδεισο της ανάπτυξης και της ελευθερίας.³

Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσω να αναλύσω ότι η κρίση του 1932 αφενός δεν ήταν αναπόφευκτη και αφετέρου είχε ολέθριες συνέπειες τόσο για την οικονομία όσο και για το πολιτικό σύστημα γενικότερα. Τρία επιχειρήματα επικαλούμαι προς αυτήν την κατεύθυνση.

Πρώτον, η κρίση στην Ελλάδα δεν προήλθε από κάποια μείζονα ανεπάρκεια ή αντίθεση του πολιτικού και οικονομικού συστήματος, αλλά οφειλόταν κυρίως στη μεγάλη παγκόσμια ύφεση, η οποία είχε ξεσπάσει το 1929 και συνέχιζε να πλήττει πολλές οικονομίες, μεγάλες και μικρές, ισχυρές και αδύναμες. Η απουσία διεθνούς συντονισμού στην αντιμετώπιση ισχυρών εξωγενών διαταραχών, η έλλειψη ευελιξίας στην προσαρμογή των ισοτιμιών και η απροθυμία στήριξης των πιο αδύναμων χωρών έγιναν αιτία η κρίση να γίνει ανεξέλεγκτη, οδηγώντας στην πλήρη σχεδόν κατάρρευση του Κανόνα του Χρυσού.

Ο δεύτερος λόγος αφορά την πολιτική που εφαρμόστηκε για να αποκρουστεί η κρίση, αλλά και την τακτική διαπραγμάτευσης που αποφασίστηκε στην Ελλάδα. Κατά βάση, δεν υπήρξε έγκαιρη και επαρκής προετοιμασία από τις αρμόδιες Αρχές, ακόμη και όταν είχαν αρχίσει να βλέπουν τις άλλες χώρες να εγκαταλείπουν το σύστημα. Το στρατηγικό λάθος όμως ήταν η απόλυτη και μονομερής πρόσδεση στις οικονομικές επιλογές και τους στόχους της Βρετανίας, η οποία φυσικά τα υιοθετούσε με κριτήριο τη δική της πορεία και όχι τις ανάγκες όσων την ακολουθούσαν. Έτσι, όταν η Αγγλία κατέρρευσε και αποφάσισε να φύγει από τον Κανόνα του Χρυσού τον Σεπτέμβριο του 1931, ουσιαστικά παρέσυρε και την Ελλάδα στον ίδιο δρόμο λίγους μήνες αργότερα.

1 Βλ., για παράδειγμα, Roubini (2011).

2 Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι δηλώσεις που έκαναν τον Ιούλιο 2015 στο ευρωκοινοβούλιο οι Nigel Farage και Marie Le Pen, επικεφαλής του βρετανικού και γαλλικού ακροδεξιού κόμματος αντίστοιχα. Βλ. *Η Καθημερινή*, 9.7.2015, διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/822769/article/epikairothta/politikh/faratz-lepen-yposthri3an-ton-tsipra-kai-tax8hkan-yper-toy-grexit>, [ανάκτηση 25.1.2021].

3 Ανάλυση αυτών των ετερόκλητων απόψεων γίνεται στο βιβλίο του Χριστοδουλάκη (2014). Το βιβλίο περιλαμβάνει εκτενές κεφάλαιο για την Κρίση του 1932 και τις συνέπειές της.

Ο τρίτος λόγος είναι ότι, παρά τις προσδοκίες, η μονομερής διαγραφή χρέους και η μεγάλη υποτίμηση που ακολούθησαν την κατάρρευση δεν βελτίωσαν ούτε την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας ούτε άμεσα την οικονομία και την απασχόληση. Ακόμη πιο σημαντικό ήταν ότι οι κοινωνικές διαμαρτυρίες και οι πολιτικές εντάσεις για την ακολουθούμενη πολιτική πριν από την κρίση όχι μόνο δεν καταλάγιασαν, αλλά φούντωσαν ακόμη περισσότερο, οδηγώντας σε μεγάλες περιπέτειες την Ελλάδα της εποχής εκείνης, με απανωτά πραξικοπήματα, εκτελέσεις, δυναστική παλινόρθωση και – τελικά – μια σκληρή δικτατορία.

Στη συνέχεια, στη δεύτερη ενότητα, γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση του διεθνούς περιβάλλοντος, ενώ στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται το κύριο ζητούμενο της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα μετά το 1922. Στην τέταρτη ενότητα γίνεται εξιστόρηση των φάσεων της ένταξης της Ελλάδας στον Κανόνα του Χρυσού, ενώ η πέμπτη ενότητα εστιάζει στα βασικά προβλήματα και την κατάρρευση του 1932. Στην έκτη ενότητα γίνεται αποτίμηση των συνεπειών για την οικονομία, στην έβδομη περιγράφεται η κατάρρευση του πολιτικού συστήματος που τη συνόδευσε, ενώ στην όγδοη διερευνώνται ορισμένες εναλλακτικές πολιτικές που θα ήταν δυνατό να εφαρμοστούν και πιθανόν να είχαν αποτρέψει την κατάρρευση. Τέλος, στην ένατη ενότητα συνοψίζονται τα κυριότερα σφάλματα πολιτικής και συζητούνται μερικά διδάγματα που ίσως είναι χρήσιμα για σήμερα.

Ο νέος Κανόνας του Χρυσού και το Κραχ του 1929

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, επικράτησε μεγάλη οικονομική αναστάτωση και συναλλαγματική αβεβαιότητα σε όλο σχεδόν τον ανεπτυγμένο κόσμο, τόσο στους νικητές όσο και στους ηττημένους της σύγκρουσης. Εξαντλημένες από τον πόλεμο και αγχωμένες από τη μεταπολεμική ύφεση, οι νικήτριες χώρες ήθελαν να μειώσουν το κόστος δανεισμού στις διεθνείς αγορές για να εξυπηρετήσουν το δημόσιο χρέος που είχε διογκωθεί υπέρμετρα προκειμένου να καλύψει τις πολεμικές δαπάνες. Οι ηττημένες επιδίωκαν το ίδιο σε μεγαλύτερη κλίμακα, γιατί επιπλέον έπρεπε να πληρώνουν και τις δυσβάστακτες πολεμικές αποζημιώσεις που τους επιδίκασαν οι νικητές.

Η προσφιλής μέθοδος για να αποπληρωθούν τα προπολεμικά δάνεια και τα πολεμικά χρέη ήταν η εκτύπωση χρήματος, όμως αυτό επιχειρήθηκε σε τόσο μεγάλη έκταση που σύντομα οδήγησε τον πληθωρισμό σε εκρηκτικά επίπεδα. Αποκορύφωμα υπήρξε το τρομακτικό σοκ του γερμανικού

υπερπληθωρισμού, το οποίο υπονόμωσε τις οικονομικές ρυθμίσεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών, οδήγησε τη Γαλλία να εισβάλει στο Ρουρ και έφερε την Ευρώπη στο χείλος μιας νέας αλληλοσφαγής. Οι κυβερνήσεις πανικοβλήθηκαν και άρχισαν να αναζητούν τρόπους τιθάσευσης του υπερπληθωρισμού και ταυτόχρονα κάποια διέξοδο στις διεθνείς αγορές, προκειμένου να δανειστούν και να χρηματοδοτήσουν την ανασυγκρότηση της οικονομίας τους. Κλειδί και για τα δύο ήταν η επαναφορά της συναλλαγματικής σταθερότητας μέσω ενός συστήματος αναφοράς στον χρυσό ή σε κάποιο ισχυρό νόμισμα.⁴

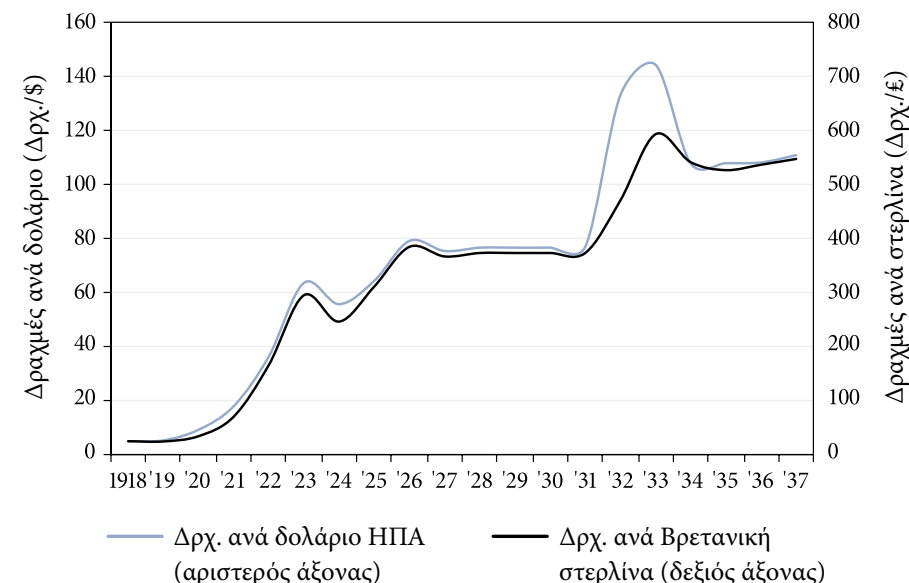
Στο πλαίσιο αυτό, οι ΗΠΑ το 1919 αποφάσισαν να προσδέσουν το δολάριο στον χρυσό και αυτό οδήγησε τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες να οργανώσουν, έναν χρόνο αργότερα, τη Διάσκεψη της Γένοβας με κεντρικό στόχο την υιοθέτηση ενός Κανόνα Χρυσού για τον καθορισμό και τη διεύθυνση των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Πολλά κράτη έσπευσαν ευθύς αμέσως να συμμετάσχουν στον Κανόνα Χρυσού και οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις άρχισαν να περνούν σε μια νέα περίοδο σταθερότητας, αξιοπιστίας και προόδου.

Οι εξελίξεις όμως, μετά τη χρηματιστηριακή κατάρρευση της Νέας Υόρκης το 1929, ακύρωσαν τις αισιόδοξες προσδοκίες τους και γρήγορα επανέφεραν το φάσμα της ύφεσης, της μαζικής ανεργίας και του αποκλεισμού από τις διεθνείς αγορές. Οι συνέπειες διογκώθηκαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της ακραίας περιοριστικής οικονομικής πολιτικής που αρχικά εφάρμοσαν οι ΗΠΑ επί προεδρίας Herbert Hoover, πριν ανακρούσουν πρύμνα και υιοθετήσουν το New Deal με τον νέο πρόεδρο Franklin Roosevelt από το 1933 και μετά.

Η λιτότητα των ΗΠΑ συρρίκνωσε το διεθνές εμπόριο περίπου κατά 25%, σε σύγκριση με τον όγκο που είχε το 1929, και μετέδωσε την ύφεση και στον υπόλοιπο κόσμο. Την ίδια στιγμή, πολλές ευρωπαϊκές τράπεζες ακολούθησαν τις αμερικανικές και χρεοκόπησαν, επιδεινώνοντας τα προβλήματα ρευστότητας στις οικονομίες τους. Οι σιδηροί όροι του Κανόνα του Χρυσού επέτειναν την ασφυξία, καθώς ούτε παρείχαν κάποια πιστωτική διευκόλυνση στις πάσχουσες οικονομίες για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη ρευστότητας, αλλά ούτε και επέτρεψαν στα εθνικά νομίσματα να προσαρμόσουν κάπως την ισοτιμία τους σε μια ύστατη προσπάθεια ανασχεσης της ύφεσης. Η διπλή πίεση ασφυξίας και ύφεσης μοιραία οδήγησε πολλές χώρες να αποχωρήσουν από το σύστημα και να υποτιμήσουν κατά πολύ το νόμισμά τους, θέτοντας ένα πρόωρο τέρμα στα φιλόδοξα μεταπολεμικά σχέδια για διεθνή συντονισμό και νομισματική σταθερότητα.

4 Βλ. Bordo & Rockoff (1996).

Διάγραμμα 2.1.
Συναλλαγματική ισοτιμία δραχμής, 1918-1937



Πηγή: Στατιστικές σειρές, Τράπεζα της Ελλάδος.

Η Ελλάδα αναζητεί τη σταθερότητα

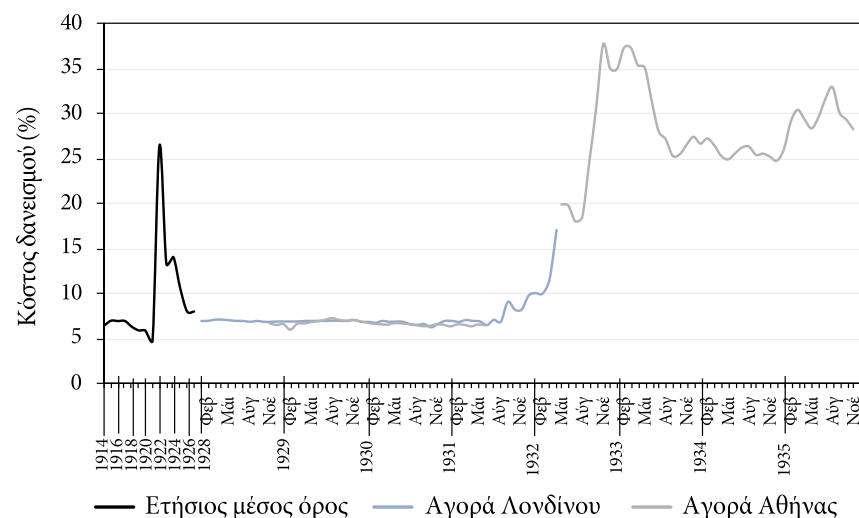
Τη δεκαετία του 1920, η Ελλάδα έζησε μια οδυνηρή μετάπτωση: από νικήτρια δύναμη στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε να μετατρέπεται, δύο χρόνια αργότερα, σε ένα ηττημένο έθνος κατά την άδοξη Μικρασιατική Εκστρατεία. Πέρα από τον οριστικό τερματισμό της Μεγάλης Ιδέας, η ήττα σήμαινε ότι η Ελλάδα έπρεπε ταχύτατα να απορροφήσει και ένα εκατομμύριο Έλληνες πρόσφυγες που αναζήτησαν καταφύγιο στη μητέρα πατρίδα, προκειμένου να αποφύγουν την εξόντωση από τα στρατεύματα των Νεότουρκων.

Οι δυνατότητες όμως του ηττημένου κράτους ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Η δραχμή έχανε ασταμάτητα έδαφος απέναντι τόσο στη βρετανική στερλίνα όσο και στο αμερικανικό δολάριο. Το 1923 είχε χάσει το 92% της διεθνούς αγοραστικής αξίας που είχε κατά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, (Διάγραμμα 2.1). Λόγω της αυξανόμενης αβεβαιότητας, υπήρχε έντονη φυγή κεφαλαίων και καταθέσεων, η οποία με τη σειρά της είχε στραγγίξει την εσωτερική δυνατότητα χρηματοδότησης νέων επενδύσεων και των απαραίτητων δημόσιων έργων. Ο πληθωρισμός κάλπαζε πάνω από το 80%

ετησίως, καταστρέφοντας τα φτωχά εισοδήματα, αλλά και τις καταθέσεις όσων αναζητούσαν καταφύγιο στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα.

Διάγραμμα 2.2.

Κόστος δανεισμού, 1914-1935



Πηγή: Στατιστικές σειρές, Τράπεζα της Ελλάδος.

Η κυβέρνηση έπρεπε να στηριχθεί κυρίως στον ξένο δανεισμό, αλλά το υψηλό κρατικό χρέος είχε εκτοξεύσει το κόστος έκδοσης νέων ομολόγων σε απρόσιτα επίπεδα. Το 1922 η απαιτούμενη απόδοση ομολόγων ξεπέρασε το 26% και παρέμεινε διψήφια τα επόμενα χρόνια (Διάγραμμα 2.2). Έτσι, η πρόσδεση στον Κανόνα του Χρυσού θεωρήθηκε ως η μοναδική επιλογή, μέσω της οποίας θα γινόταν ξανά ελκυστική η εισροή κεφαλαίων που ήταν απαραίτητη για την οικονομική πρόοδο. Όμως η ελληνική κυβέρνηση και γενικά το πολιτικό σύστημα και οι σημαίνοντες οικονομικοί θεσμοί και παράγοντες ήταν ανίκανοι να εκπονήσουν μια τέτοια στρατηγική, καθώς είχαν γίνει έρμαια της όξυνσης και του εσωτερικού διχασμού που επέφερε η ήττα στη Μικρά Ασία.

Διαδοχικά πραξικοπήματα, πολιτειακές αλλαγές και ασίγαστη εχθροπάθεια είχαν διασπάσει τη συνοχή του λαού και είχαν εκτοπίσει τις ανάγκες της οικονομίας στο περιθώριο της κομματικής ενασχόλησης, χωρίς καμία προσπάθεια κατάστροφης ενός μακροχρόνιου σχεδίου εξόδου από την κρίση. Ο καιρός περνούσε, αλλά η χώρα στο σύνολό της εμφανιζόταν ανίκανη να

διαχειριστεί τα κρίσιμα διλήμματα σχετικά με το αν, πώς και σε ποιον βαθμό έπρεπε να συνδεθεί με το διεθνές οικονομικό σύστημα.

Μόνο μετά τις εκλογές του 1928, όταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων με επικεφαλής και πάλι τον Ελευθέριο Βενιζέλο κατανίκησε το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα, η ένταξη στο διεθνές σύστημα άρχισε να γίνεται ρεαλιστική. Ένα καθοριστικό στοιχείο της πολιτικής Βενιζέλου ήταν να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης, ιδιαίτερα στις περιοχές που είχαν ενωθεί με την Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920 και είχαν γίνει ο τόπος μαζικής εγκατάστασης των προσφύγων του 1922. Εργαλείο θα ήταν ο δανεισμός ξένων κεφαλαίων με χαμηλό κόστος ώστε να χρηματοδοτηθεί η κατασκευή δημόσιων έργων, παραγωγικών μονάδων και υποδομών που θα δημιουργούσαν τις ευκαιρίες για ένα νέο ξεκίνημα.

Η Ελλάδα είχε όμως χάσει έξι χρόνια σε σύγκριση με τις άλλες οικονομίες και έπρεπε να κάνει τις προσαρμογές στις απαιτήσεις του Κανόνα Χρυσού σε πολύ πιο στενά χρονικά περιθώρια. Η οικονομική πολιτική περιλάμβανε την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος ως κεντρικής εκδοτικής αρχής και είχε θέσει ως προτεραιότητα τη δημοσιονομική εξυγίανση. Γενικότερα, επεδίωκε να επιβάλει ένα πιο απελευθερωμένο εμπορικό και βιομηχανικό περιβάλλον για να οδηγήσει τη χώρα στην ανάπτυξη και την ευημερία, έπειτα από μια μακρά περίοδο πολέμων και στερήσεων.

Αργοπορημένη ένταξη και έξοδος

Όταν η Ελλάδα αποφάσισε τελικά να μετάσχει στο σύστημα χρυσού, επέλεξε να προσδέσει την ισοτιμία της δραχμής προς τη στερλίνα, αν και οι εμπορικές της συναλλαγές με τη Βρετανία ήταν ισχνές. Την περίοδο εκείνη, οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Βρετανία αποτελούσαν μόνο το 12% του συνόλου, ενώ οι εισαγωγές από αυτήν δεν ξεπερνούσαν το 13%. Ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών με τις ΗΠΑ ήταν σαφώς μεγαλύτερος, όπως και με τη Γερμανία και την Ιταλία.⁵

Μια πιθανή ερμηνεία αυτής της επιλογής ήταν ότι έτσι η Ελλάδα θα εμπέδωνε τη συμμαχία της με τη Βρετανία και θα επιτάχυνε την επανατοποθέτησή της στη διεθνή σκηνή. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση προσδοκούσε ότι η

⁵ Σύμφωνα με τον Mazower (2002), σελ. 205.

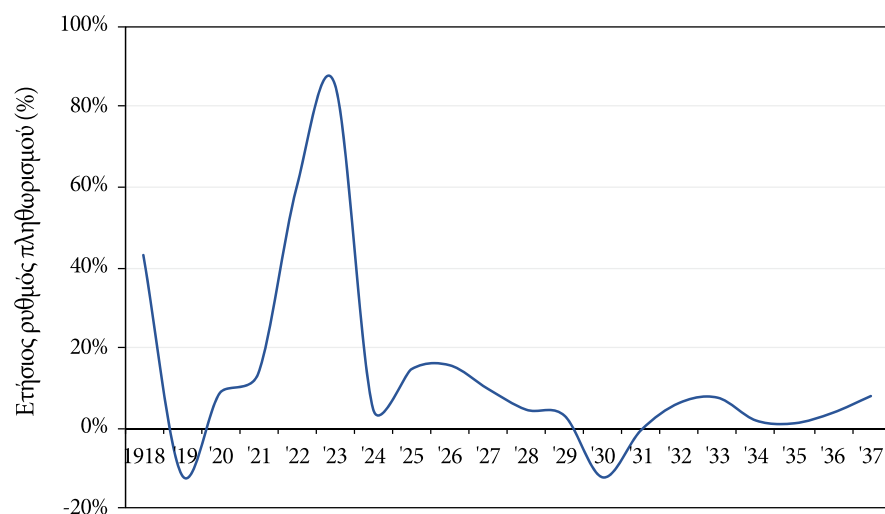
βρετανική σύνδεση θα έφερνε έναν «αυτοκρατορικό αέρα» στην εσωτερική πολιτική σκηνή, ικανό να μετριάσει – αν όχι να διώξει τελείως – τις ζοφερές μνήμες της πρόσφατης συντριβής.

Οι αντιλήψεις αυτές μαρτυρούν σύγχυση πολιτικών και οικονομικών εργαλείων, η οποία έμελλε να επιφέρει σημαντικές δυσκολίες στην κατοπινή διαχείριση της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Καθώς μάλιστα οι βρετανικές Αρχές αποφάσισαν – και αυτές λόγω ιστορικού γοήτρου – να θέσουν την ισοτιμία τους στο προπολεμικό, και πλέον μη ανταγωνιστικό, επίπεδο των 4,50 δολαρίων ανά στερλίνα, η δραχμή εμμέσως εξουθενώθηκε και σύντομα έπαψε να είναι ανταγωνιστική.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η Ελλάδα ενστερνίστηκε τις προϋποθέσεις που απαιτούνταν για να κερδίσει αξιοπιστία στις διεθνείς αγορές. Η νέα κυβέρνηση αγωνίστηκε ευθύς αμέσως να απαλλάξει την οικονομία από το πλέγμα υπερβολικών κρατικών παρεμβάσεων, να μεταρρυθμίσει το πελατειακό τραπεζικό σύστημα και να μετριάσει την κυριαρχία των ιδιωτικών μονοπωλίων σε κρίσιμους βιομηχανικούς κλάδους. Παράλληλα, όλες οι κρίσιμες μακροοικονομικές μεταβλητές, όπως το χρέος, το έλλειμμα, ο πληθωρισμός και το κόστος δανεισμού άρχισαν να βελτιώνονται. Άλλες σημαντικά, άλλες ηπιότερα. Συγκεκριμένα:

Διάγραμμα 2.3.

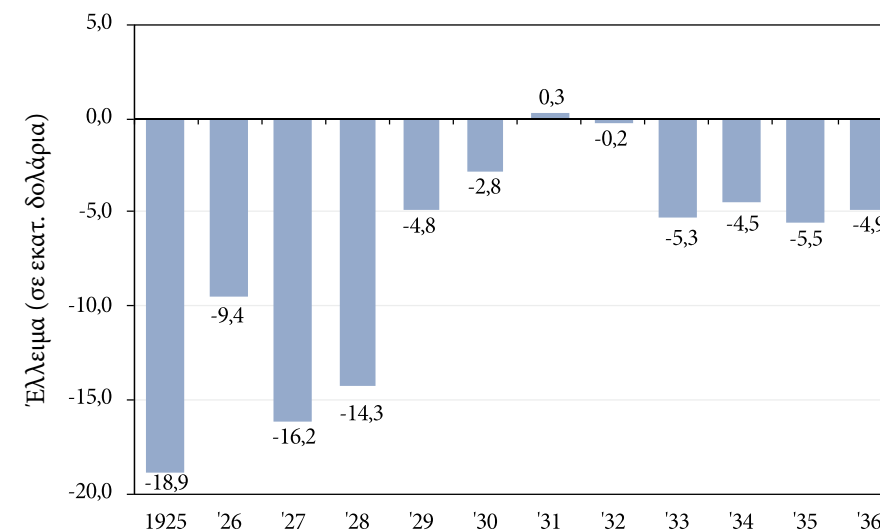
Ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού (%), 1918-1937



Πηγή: Στατιστικές σειρές, Τράπεζα της Ελλάδος.

Διάγραμμα 2.4.

Έλλειμμα κρατικού προϋπολογισμού, 1925-1936
(σε εκατ. δολάρια)

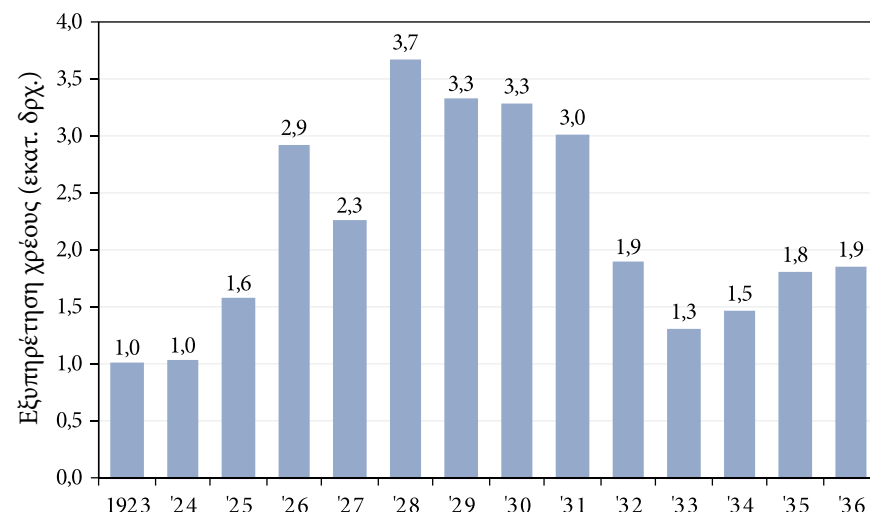


Πηγή: Ετήσιες Στατιστικές, Υπουργείο Οικονομικών.

Το κόστος δανεισμού υποχώρησε από περίπου 10% σε 6% στις αρχές του 1930 (Διάγραμμα 2.2). Ο πληθωρισμός, που βρισκόταν σε διψήφια επίπεδα πριν από τις εκλογές του 1928, βαθμιαία υποχώρησε και έπειτα από τρία χρόνια μηδενίστηκε (Διάγραμμα 2.3). Το δημοσιονομικό έλλειμμα, από 14 εκατομμύρια δολάρια που ήταν το 1928, βαθμιαία μηδενίστηκε και το 1931-1932 μπορούμε ουσιαστικά να μιλάμε για δημοσιονομική ισορροπία (Διάγραμμα 2.4). Το δημόσιο χρέος σταθεροποιήθηκε και οι δαπάνες εξυπηρέτησής του αποκλιμακώθηκαν. Ευθύς αμέσως, η Ελλάδα εντάχθηκε στον Κανόνα του Χρυσού και κατάφερε να μειώσει τις αποδόσεις των ομολόγων (Διάγραμμα 2.5).

Σε κάθε περίπτωση όμως, η Ελλάδα ήταν μία από τις τελευταίες χώρες που επιβίβαστηκαν στον Κανόνα του Χρυσού τον Μάιο του 1928 και έτσι δεν έδρεψε όλα εκείνα τα οφέλη τα οποία είχαν προλάβει να αποκομίσουν οι άλλοι συμμετέχοντες. Το ατύχημα ήταν ότι, την ίδια ακριβώς περίοδο που εντάχθηκε η Ελλάδα, ξέσπασαν μεγάλες αναταραχές στη διεθνή σκηνή, οι οποίες ανέκοψαν τον βηματισμό της. Παρά την αισιοδοξία της ότι θα περάσει στην εποχή της φθηνής χρηματοδότησης, τα προεξοφλητικά επιτόκια μειώθηκαν μεν για ένα διάστημα το 1929, αλλά σύντομα αναρριχήθηκαν στο 12%, καθώς η διεθνής πίεση συσσωρευόταν.

Διάγραμμα 2.5.
Δαπάνες εξυπηρέτησης χρέους, 1923-1936
(σε εκατ. δρχ.)



Πηγή: Ετήσιες Στατιστικές, Υπουργείο Οικονομικών.

Μετά την Ελλάδα, μόνο τρεις ακόμη χώρες ακολούθησαν, καθώς η καταιγίδα πλησίαζε: Η Γαλλία προσχώρησε τον Σεπτέμβριο του 1928, αλλά μόνο μετά από σημαντική υποτίμηση του φράγκου, και η Ιαπωνία μπήκε τον Ιανουάριο του 1930, αλλά βγήκε πριν από το τέλος του 1931. Τελευταία ήταν η Πορτογαλία, που έκανε το μικρότερο ταξίδι, εισερχόμενη τον Ιούλιο του 1931, αλλά «πηδώντας από το πλοίο» μόλις τρεις μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου. Παρά το γεγονός ότι έβλεπε τους εμπορικούς ανταγωνιστές της να εγκαταλείπουν το σύστημα, η Ελλάδα παρέμενε υπερτιμημένη και εύαλπη σε κερδοσκοπικές επιθέσεις.

Ιδιαίτερες συνέπειες για την Ελλάδα είχε η πορεία της Αγγλίας που άρχισε να δέχεται κερδοσκοπική επίθεση από τα μέσα του 1931. Επιδεικνύοντας ασύγγνωστη άγνοια μεγεθών και κινδύνου, η Ελλάδα αποφάσισε τότε να στηρίξει τη νομισματική σύμμαχό της, μετατρέποντας σημαντικό μέρος των συναλλαγματικών της διαθεσίμων σε στεργλίνες. Φιλοδοξούσε έτσι να μειώσει τις πιέσεις στο βρετανικό νόμισμα και εμμέσως να αναχαιτίσει παρόμοιες επιβουλές εναντίον της δραχμής, η οποία παρέμενε πιστά προσδεμένη σε αυτό.

Στην πράξη όμως, η συναλλαγματική αλληλεγγύη ήταν μικρής κλίμακας για να καταφέρει να επιφέρει ουσιώδη αλλαγή των δεδομένων και να ηρεμήσει

τις αγορές του Λονδίνου. Αντίθετα, προκάλεσε πολύ μεγάλη αβεβαιότητα στην αγορά των Αθηνών και τροφοδότησε κύμα φυγής καταθέσεων, από το οποίο ποτέ δεν μπόρεσε να συνέλθει η οικονομία. Τελικά, η αγγλική λίρα αναγκάστηκε να αποχωρήσει από τον Κανόνα του Χρυσού τον Σεπτέμβριο του 1931, υποτιμώντας το νόμισμά της κατά 35%. Αυτοστιγμεί, η Ελλάδα έχασε το 35% της αξίας των συναλλαγματικών της διαθεσίμων που ήταν εκφρασμένα σε άλλα νομίσματα. Οι προβληματικές αποφάσεις όμως δεν σταμάτησαν εδώ.

Ενώ η Αγγλία εγκαταλείπει τον Κανόνα του Χρυσού, η Ελλάδα, αντί να διατηρήσει την ισοτιμία της δραχμής προσδεμένη στη διορθωμένη πλέον στεργλίνα, αποφάσισε να την αγκυρώσει στο δολάριο, στο αρχικό επίπεδο των 77 δρχ. ανά δολάριο που είχε και κατά την ένταξη (Διάγραμμα 2.1). Έτσι, έχουμε το παράδοξο η Ελλάδα να βλέπει την οικονομία που θεωρούσε ως οδηγό της να υποτιμάται, αυτή όμως να επιλέγει να παραμείνει στην υπερτιμημένη ισοτιμία της δραχμής έναντι του αμερικανικού νομίσματος. Και μάλιστα να σχεδιάζει να την υπερασπιστεί με μειωμένα διαθέσιμα σε όρους δολαρίου, αφού οι στεργλίνες που είχε υποτιμήθηκαν. Αργώντας να απαγκιστρωθεί από τις αντιφατικές επιλογές της, η Ελλάδα κατέληξε να έχει ακόμη μεγαλύτερο κόστος, όταν τελικά έφυγε έξι μήνες αργότερα.

Η μοιραία πορεία προς την κρίση

Σε κάθε χρονική στιγμή, η αντοχή ενός συναλλαγματικού συστήματος προσδιορίζεται από δύο κρίσιμα μεγέθη. Το ένα αφορά το επίπεδο συναλλαγματικής ισοτιμίας προς άλλα νομίσματα, επειδή καθορίζει τους όρους ανταλλαγής αγαθών με άλλες οικονομίες. Εάν η ισοτιμία είναι πιο ακριβή από ένα επίπεδο ισορροπίας, το εξωτερικό ισοζύγιο θα γίνει σύντομα ελλειμματικό και η χώρα θα δεχθεί πιέσεις να την υποτιμήσει. Το άλλο αφορά το ύψος των συναλλαγματικών διαθεσίμων, το οποίο καθορίζει πόσο μπορεί να αντέξει η άμυνα μιας χώρας σε ενδεχόμενη κερδοσκοπική επίθεση, μέχρι να προλάβει η χώρα να διορθώσει την ανισορροπία στο εξωτερικό έλλειμμά της με άλλους τρόπους. Αν φυσικά το έλλειμμα διευρυνθεί περαιτέρω, η άμυνα, που έχει ημερομηνία λήξης, θα καταρρεύσει.

Το κατάλληλο επίπεδο στο οποίο πρέπει να βρίσκονται και οι δύο μεταβλητές εξαρτάται από τα λεγόμενα «θεμελιώδη μεγέθη» (fundamentals) που επικρατούν στην πραγματική οικονομία. Αν αυτά αλλάξουν, προφανώς πρέπει να υπάρξει κάποιου είδους προσαρμογή, έτσι ώστε η χώρα να συνεχίσει

να βρίσκεται σε μακροοικονομική ισορροπία. Με δεδομένη την επίδραση της ύφεσης που επήλθε λόγω της διεθνούς κρίσης, είναι προφανές ότι η Ελλάδα υπέστη μεγάλη καθίζηση στις εξαγωγές της, ενώ οι υποτιμήσεις στα νομίσματα άλλων χωρών κλόνισαν την ήδη ασθενή ανταγωνιστικότητά της στις διεθνείς αγορές.

Κατά συνέπεια, αν ήθελε να κρατήσει την ίδια ισοτιμία, έπρεπε να μειώσει πάραυτα τις αποπληρωμές τοκοχρεολυσίων στο εξωτερικό με κάποιας μορφής «κούρεμα» ή αναστολή του δημόσιου χρέους και, ταυτόχρονα, να ενισχύσει τα συναλλαγματικά διαθέσιμα για να αποκρούσει τυχόν πιέσεις των αγορών. Ή πάλι, αν ήθελε να διατηρήσει το ίδιο επίπεδο συναλλαγματικών διαθεσίμων, θα έπρεπε να προσαρμόσει τη συναλλαγματική ισοτιμία σε ένα πιο υποτιμημένο επίπεδο για να ανακόψει το εξωτερικό έλλειμμα. Η ευκαιρία που είχε ήταν να ακολουθήσει τη Βρετανία στην υποτίμηση που έκανε.

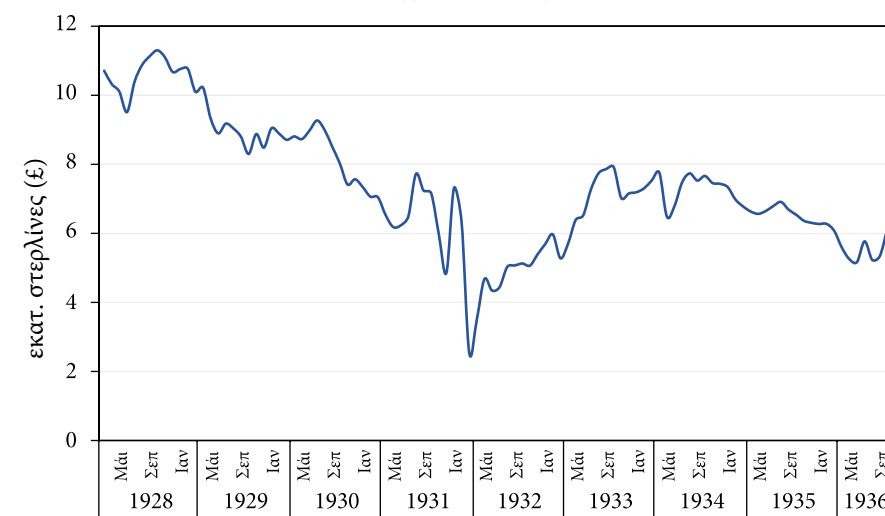
Τόσο η κυβέρνηση όσο και η Τράπεζα της Ελλάδος επέλεξαν η Ελλάδα να παραμείνει στην ίδια ισοτιμία και να προσπαθήσει να αμυνθεί στην κερδοσκοπική πίεση, κάνοντας χρήση των συναλλαγματικών διαθεσίμων. Στην πράξη, αυτό σήμαινε ότι η Τράπεζα της Ελλάδος, χρησιμοποιώντας τον χρυσό ή αποθέματα σε άλλα νομίσματα, θα μετέτρεπε τις δραχμές σε συνάλλαγμα, ανάλογα με τη ζήτηση και χωρίς περιορισμούς στην κίνηση κεφαλαίων. Οι εμπορικές τράπεζες, καθώς και αρκετοί παράγοντες της αγοράς, ενδιαφέρονταν επίσης να διατηρηθεί η μετατρεψιμότητα του νομίσματος, ενδεχομένως για να προλάβουν και οι ίδιοι να μετατρέψουν σε συνάλλαγμα τα κεφάλαια που διέθεταν σε δραχμές, για λόγους ασφάλειας ή/και απροκάλυπτης κερδοσκοπίας.

Οι συνέπειες αυτής της πολιτικής ήταν ότι με την ελευθερία μετατρεψιμότητας φυγαδεύθηκαν πολλά κεφάλαια στο εξωτερικό, τα συναλλαγματικά διαθέσιμα μειώθηκαν, ο φόβος μιας υποτίμησης μεγάλωσε μαζί με το περιθώριο κινδύνου, και τελικά τα επιτόκια ανέβηκαν δραματικά, σε μια προσπάθεια να συγκρατηθούν στη χώρα όσα κεφάλαια ήταν δυνατό. Η ρευστότητα περιορίστηκε δραστικά και τροφοδότησε έτσι έναν νέο γύρο πιέσεων στην ισοτιμία. Για να τη διατηρήσουν, τα διαθέσιμα συνέχισαν να μειώνονται ραγδαία (Διάγραμμα 2.6).

Προκειμένου να πείσει τους ανήσυχους ξένους επενδυτές ότι ήταν αποφασισμένη να υπερασπιστεί το σύστημα μέχρις εσχάτων, η κυβέρνηση ακολούθησε στο εσωτερικό σκληρή πολιτική λιτότητας. Ο Βενιζέλος αντιτάχθηκε ακόμη και σε δική του προηγούμενη νομοθεσία, που αφορούσε ρυθμίσεις των ωρών εργασίας και την κοινωνική ασφάλιση, αδιαφορώντας για τη μήνιν των συνδικάτων και διακινδυνεύοντας μια εξέγερση. Τα

επιτόκια αυξήθηκαν, σε μια επίδειξη πολιτικής πυγμής απέναντι στους κερδοσκόπους, και ο Πρωθυπουργός κάλεσε ο ίδιος τις νομισματικές Αρχές να μη διστάσουν να τα αυξήσουν στο 20% ή ακόμη και στο 50%, αν κρινόταν απαραίτητο.

Διάγραμμα 2.6.
Συναλλαγματικά διαθέσιμα, 1928-1936
(σε εκατ. βρετανικές στερλίνες)



Πηγή: Στατιστικές σειρές, Τράπεζα της Ελλάδος.

Τα μέτρα αυτά βάθυναν την ύφεση, έκαναν την επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων δυσκολότερη και την εξυπηρέτηση των δανείων εξαιρετικά δυσχερή. Μια σανίδα σωτηρίας θα ήταν η γενναία παροχή ρευστότητας από τις ισχυρότερες οικονομίες, σε συνδυασμό με την αναστολή των τοκοχρεολυσίων, αλλά οι όροι λειτουργίας του Κανόνα του Χρυσού δεν το προέβλεπαν. Από τον Ιανουάριο του 1932, η Ελλάδα είχε ζητήσει μια τέτοια παρέμβαση δανειακής βοήθειας από την Κοινωνία των Εθνών, αλλά, έπειτα από δύο μήνες άκαρπων διαπραγματεύσεων και εκκλήσεων, το αίτημα απορρίφθηκε.

Τελικά η Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1932, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τον Κανόνα του Χρυσού και, έπειτα από λίγο, να κηρύξει χρεοκοπία με εκτεταμένη διαγραφή χρέους, την οποία αποφάσισε μονομερώς. Η δραχμή υπέστη εξοντωτική υποτίμηση κατά 47%. Από τις 375 δρχ. ανά στερλίνα, η ισοτιμία υπερακοντίστηκε αρχικά στις 600 δρχ., προτού αργότερα ισορροπηθεί κάπως χαμηλότερα, στις 550 δρχ. ανά στερλίνα. Η αφαίμαξη αγοραστικής

δύναμης από τα εγχώρια εισοδήματα ήταν τρομακτική και σηματοδότησε μια νέα περίοδο φτώχειας και ανασφάλειας. Οι αποδόσεις ομολόγων εκτοξεύθηκαν και επικράτησαν συνθήκες πιστωτικού αποκλεισμού της χώρας από τις διεθνείς αγορές, που θα διαρκούσαν για πολλές δεκαετίες (Διάγραμμα 2.2).

Οι συνέπειες της χρεοκοπίας

Οι πιέσεις συνεχίστηκαν και μετά που έφυγε η χώρα από τον Κανόνα του Χρυσού διότι, ακόμη και με τη βαριά υποτιμημένη ισοτιμία, τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας δεν αντιμετωπίστηκαν, παρά μόνο περιστασιακά. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι και στα τέσσερα μέτωπα μακροοικονομικής ισορροπίας, δηλαδή στο χρέος, το έλλειμμα, τον πληθωρισμό και το κόστος δανεισμού, παρατηρήθηκε σημαντική επιδείνωση. Το κόστος δανεισμού μετά την εγκατάλειψη ανήλθε πλέον περίπου στο 30%, καθιστώντας απαγορευτική την πραγματοποίηση νέων δανείων (Διάγραμμα 2.2).

Όμως και στη σφαίρα της παραγωγής, η ελληνική οικονομία δεν παρουσίασε καμία ουσιαστική και μεγάλη βελτίωση μετά τη δραστική υποτίμηση. Η βιομηχανική παραγωγή έφθασε μεν γρήγορα στο επίπεδο του 1931, μην ξεχνάμε όμως ότι τότε αντιπροσώπευε ένα πολύ μικρό μερίδιο του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. Ο κύριος κλάδος της ελληνικής οικονομίας ήταν η αγροτική παραγωγή, η οποία έμεινε στάσιμη λόγω της κατάρρευσης του εμπορίου σε διεθνές επίπεδο (Διάγραμμα 2.7).

Το ισοζύγιο των εξωτερικών συναλλαγών βελτιώθηκε μεν, αλλά αυτό οφειλόταν στη μείωση εισαγωγών λόγω της ύφεσης και όχι τόσο πολύ στην αύξηση των εξαγωγών, όπως θα περίμενε κάποιος να συμβεί σε μια δραστικά υποτιμημένη συναλλαγματική ισοτιμία (Διάγραμμα 2.8).

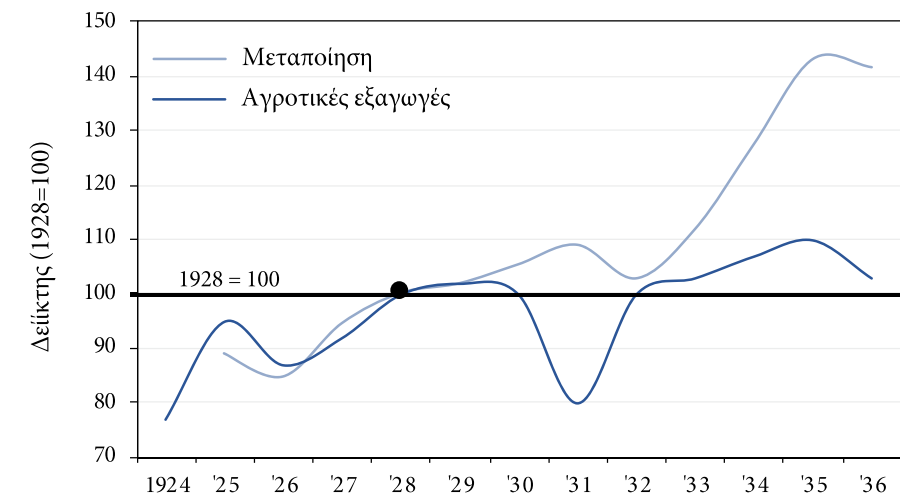
Ακόμη πιο δραματική εξέλιξη ήταν η συνολική αύξηση των ανέργων. Σε τομείς όπου σημειώθηκε ύφεση, παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των ανέργων σε επίπεδα περίπου τρεις φορές υψηλότερα από τα προ πενταετίας στην ελληνική οικονομία (Διάγραμμα 2.9). Ακόμη όμως και στη μεταποίηση, που παρουσίασε αύξηση της ζήτησης, η απασχόληση δεν αυξήθηκε για να μετριάσει κάπως τη συνολική ανεργία. Αυτό συνέβη διότι, ενώ οι μεταποιητικές επιχειρήσεις είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια να διαθέτουν τα αποθέματά τους στο εξωτερικό λόγω της υποτίμησης, δεν προέβησαν σε ανάλογα μεγαλύτερες προσλήψεις, πιθανόν φοβούμενες έναν νέο κύκλο αβεβαιότητας. Απλώς αξιοποίησαν τους ήδη απασχολούμενους, επεκτείνοντας το ωράριο εργασίας τους.

Οι επιδόσεις της οικονομίας βελτιώθηκαν ουσιαστικά μόνο μετά το 1936, όταν πλέον επικράτησε δικτατορία και άλλαξαν οι προτεραιότητες και οι συνθήκες σε μια σειρά από τομείς. Καθώς τα σύννεφα του πολέμου μαζεύονταν βαριά πάνω από όλη την Ευρώπη, η Ελλάδα ευλόγως άρχισε και αυτή να προετοιμάζεται με αμυντικά έργα και προμήθειες εξοπλισμού για να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο πολεμικής σύρραξης. Η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε γοργά με τη μεγάλη αύξηση των πολεμικών δαπανών.

Ο πληθωρισμός μειώθηκε μετά το 1936, αλλά σε πολλές περιπτώσεις αυτό οφείλεται στη μείωση των μισθών, πράγμα που, μετά τη δίωξη και την ποινικοποίηση κάθε είδους συνδικαλιστικής δραστηριότητας, δεν ήταν πλέον δύσκολο (Διαγράμματα 2.3 και 2.9). Για να καταπνίξει το εργατικό κίνημα, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είχε στείλει περίπου 2.000 συνδικαλιστές – αριστερών κυρίως φρονημάτων – στις φυλακές, οι περισσότεροι από τους οποίους παραδόθηκαν κατόπιν στη γερμανική φρουρά και είτε εκτελέστηκαν είτε μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Με τα στρατιωτικά έργα και την πολεμική προπαρασκευή, η απασχόληση αυξήθηκε σημαντικά μετά το 1938. Και πάλι όμως κατά ένα μέρος η αύξηση έγινε μέσω των Ταγμάτων Εργασίας του καθεστώτος, τα οποία απασχολούσαν ανέργους κυρίως σε μικροδουλειές με πολύ χαμηλές αμοιβές.

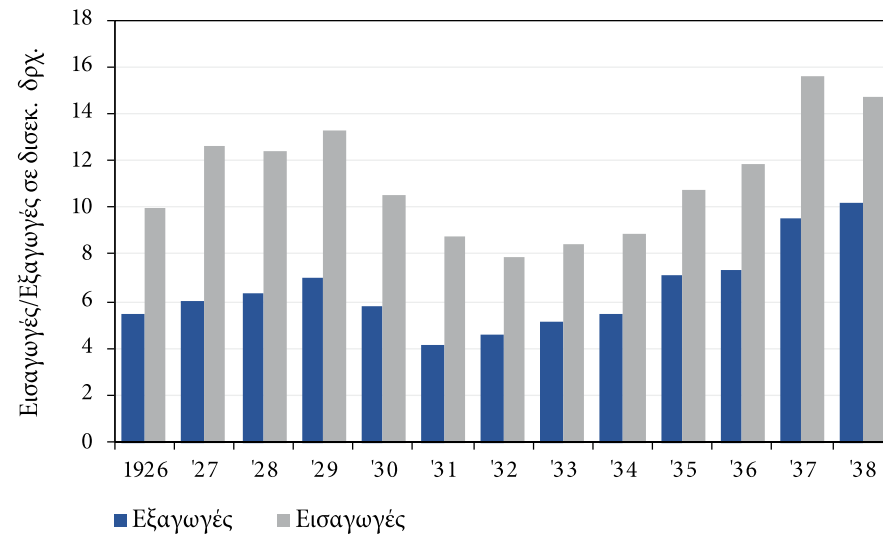
Διάγραμμα 2.7.

Δείκτες βιομηχανικής παραγωγής και αγροτικών εξαγωγών, 1924-1936
(Βάση: 1928=100)



Πηγή: Ετήσιες Στατιστικές, Υπουργείο Οικονομικών.

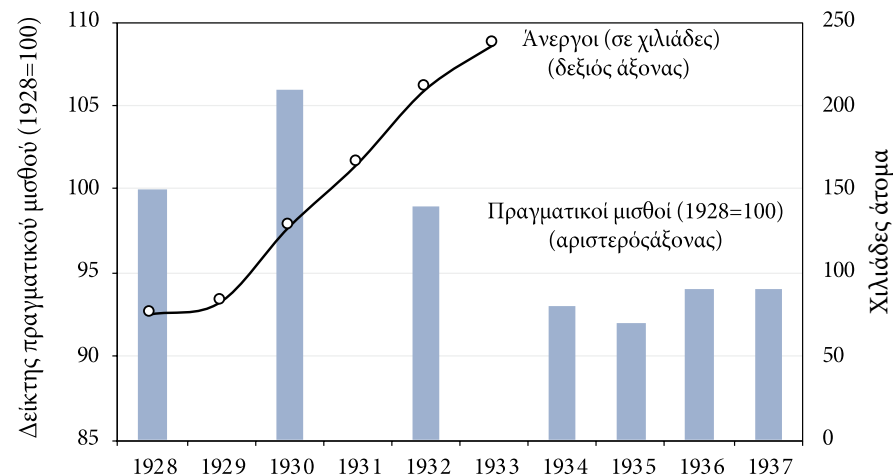
Διάγραμμα 2.8.

Εισαγωγές και εξαγωγές, 1926-1938
(σε εκατ. νέες δρχ.)

Πηγή: Ετήσιες Στατιστικές, Υπουργείο Οικονομικών.

Διάγραμμα 2.9.

Ανεργία και πραγματικοί μισθοί, 1928-1937



Πηγές: Ανεργοί από τον Κωστή (1986), Πίν. 10, σελ. 127. Πραγματικοί μισθοί από Lazaretou (2013), Table GR5.

Η πολιτική κατάρρευση

Η κατάρρευση της οικονομίας, του εισοδήματος και της απασχόλησης μετά την κρίση είναι συμβατή με την παράλληλη κατάρρευση του πολιτικού συστήματος, εξαιτίας των σφοδρών κομματικών αντιπαραθέσεων και των κοινωνικών συγκρούσεων που ακολούθησαν. Οι διαμάχες έγιναν τόσο σκληρές και διχαστικές που θα ήταν παράλογες, αν υποθεθεί ότι η οικονομία είχε μπει σε πορεία δημιουργίας και ανόρθωσης, όπως ισχυρίζονται μερικοί μελετητές της περιόδου εκείνης.⁶ Γίνεται έτσι φανερό ότι η κρίση όχι μόνο δεν οδήγησε σε καλύτερες οικονομικές συνθήκες για το σύνολο της χώρας, αλλά αντιθέτως επέτεινε τις πιέσεις και τα αδιέξοδα σε πολλούς τομείς. Και εξέθρεψε ένα κλίμα αναμέτρησης μέχρις εσχάτων.

Συνοπτικά, η κατάρρευση του πολιτικού συστήματος μετά την κρίση περιλαμβάνει τα εξής επεισόδια: Σε διάστημα τεσσάρων ετών, διεξήχθησαν τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις, καμία όμως δεν κατάφερε να δώσει βιώσιμη και αξιόπιστη κυβέρνηση. Την ίδια περίοδο εκδηλώθηκαν τέσσερα πραξικοπήματα, του 1933 και του 1935 από στελέχη του βενιζελικού χώρου, του 1935 ξανά με επικεφαλής τον Κονδύλη που είχε πλέον γίνει φιλοβασιλικός και τέλος του 1936, όταν έγινε η κοινοβουλευτική εκτροπή του Ιωάννη Μεταξά και εγκαθιδρύθηκε η δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Ενδιάμεσα, έγινε απόπειρα δολοφονίας του (πρώην πλέον) πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου. Μετά την κατάρρευση του κινήματος του Μαρτίου του 1935, το Κόμμα των Φιλελευθέρων αρνήθηκε να συμμετάσχει στις εκλογές του ίδιου έτους, ως αντίδραση στις διώξεις που εξαπέλυσε ο κυρίαρχος πλέον αντιβενιζελισμός. Πραγματοποιήθηκε επίσης ένα δημοψήφισμα για το πολιτειακό, το οποίο ήταν εκτεταμένης νοθείας και είχε ως αποτέλεσμα την παλινόρθωση του Γεωργίου Β', που λίγο αργότερα στήριξε τη δικτατορία Μεταξά και μαζί κατέπνιξαν κάθε ελεύθερη έκφραση και πολιτική δραστηριότητα για πολλά χρόνια.

Εάν η οικονομία είχε όντως μπει σε δρόμο ανασυγκρότησης και απασχόλησης μετά την υποτίμηση, θα ήταν μάλλον απίθανο να συνοδεύεται από τέτοια πολιτική όξυνση. Αντιθέτως, φαίνεται ότι ήταν ακριβώς η κατάρρευση της οικονομίας που οδήγησε στην πολιτική χρεοκοπία και την κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού. Όπως γράφει ένας ιστορικός της περιόδου εκείνης:⁷

⁶ Βλ., για παράδειγμα, Κορσιδής, Μ. (2012).

⁷ Δαφνής (1997), σελ. 697.

«Χωρίς την απόπειραν [του 1933 εναντίον του Βενιζέλου], δεν θα εγίνετο η επανάσταση της 1ης Μαρτίου [1935] [...] χωρίς την Επανάστασιν δεν θα ωδηγούμεθα εις την παλινόρθωσιν. Χωρίς την παλινόρθωσιν, δεν θα ήτο δυνατή η δικτατορία της 4ης Αυγούστου [1936] και χωρίς τη δικτατορίαν, η αντιμετώπισις τόσο του προβλήματος του πολέμου, όσον και του μεταπολεμικού θα ήτο διάφορος.»

Η αιτιατή αλυσίδα μπορεί να συνεχιστεί και προς τα πίσω. Αμέσως προκύπτει ότι αφετηρία της πολιτικής αποδιάρθρωσης ήταν η κατάρρευση του 1932, μετά την οποία η χώρα εισήλθε σε μακρά περίοδο αβεβαιότητας και ανωμαλίας. Στο ίδιο μοτίβο, όπως παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι:

Η απόπειρα κατά του Βενιζέλου στις 6 Ιουνίου 1933 οργανώθηκε επειδή θεωρήθηκε ηθικός αυτουργός του κινήματος Πλαστήρα στις 6 Μαρτίου 1933. Το κίνημα εκδηλώθηκε επειδή, μετά τις εκλογές που έγιναν την προηγούμενη μέρα, υπήρχε διάχυτη ανησυχία ότι το Λαϊκό Κόμμα θα επαναφέρει τη μοναρχία. Οι εκλογές του 1933 προκηρύχθηκαν επειδή παραιτήθηκε η κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία τον Ιανουάριο του ίδιου έτους είχε διαδεχθεί την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Η τελευταία είχε λάβει ψήφο ανοχής τον προηγούμενο Νοέμβριο μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1932, οι οποίες προκηρύχθηκαν επειδή είχε και πάλι παραιτηθεί ο Βενιζέλος. Το προηγούμενο διάστημα, ο Βενιζέλος είχε διαδεχθεί την κυβέρνηση Παπαναστασίου, η οποία σχηματίστηκε τον Μάιο του 1932, όταν ο ίδιος είχε παραιτηθεί αμέσως μετά την υποτίμηση της δραχμής τον Απρίλιο του 1932.⁸

Οι δραματικές εξελίξεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου επιβεβαίωσαν με τον πιο τραγικό τρόπο τα αδιέξοδα που συνοδεύουν τις άτακτες και ανεξέλεγκτες μεταπτώσεις της συναλλαγματικής ισοτιμίας, όταν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα εξαντλούνται και η δραστηριότητα παραλύει από την έλλειψη ρευστότητας. Για τους λόγους αυτούς, η προσπάθεια συντονισμού και σταθερότητας των συναλλαγματικών ισοτιμιών μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο περιλάμβανε την ίδρυση τόσο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, με πρόσβαση σε επαρκή συναλλαγματικά αποθέματα, όσο και της Παγκόσμιας Τράπεζας, που είχε ως αποστολή την υποβοήθηση της οικονομικής ανάπτυξης των πιο αδύναμων χωρών.

Όμως ακόμη και αυτοί οι διεθνείς οργανισμοί δεν μπόρεσαν πάντα να ελέγξουν τις εξελίξεις ή να προειδοποιήσουν για τις συνέπειές τους. Τα επανειλημμένα επεισόδια που συνέβησαν μεταπολεμικά στη Λατινική Αμερική

⁸ Τα γεγονότα έχουν ληφθεί από το ίδιο βιβλίο του Δαφνή (1997), αλλά η αιτιατή διασύνδεσή τους γίνεται με ευθύνη του γράφοντος.

είχαν παρόμοιες ρίζες, εκδηλώθηκαν με παρεμφερείς διαδικασίες και – το χειρότερο – συχνά είχαν την ίδια κατάληξη σε σκληρές δικτατορίες, όπως και στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Ο δρόμος της διεθνούς αρμονίας στη διαχείριση των συναλλαγματικών ισοτιμιών έκρυβε ακόμη πολλές άγνωστες και επικίνδυνες στροφές.

Υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές;

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα στην ιστορική ανάλυση είναι αν θα μπορούσε να συμβεί κάτι άλλο και να έχει καλύτερα αποτελέσματα από αυτό το οποίο τελικά συνέβη. Χρησιμοποιώντας τις επισημάνσεις της ενότητας 4 για τις απαιτήσεις συναλλαγματικής ισοτιμίας και διαθεσίμων, προκειμένου να διασφαλίζεται η ισορροπία του συστήματος, εντοπίζουμε δύο εναλλακτικές πολιτικές που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις συγκεκριμένες διαταραχές:

(α) Διαγραφή χρέους και παραμονή στον Κανόνα του Χρυσού:

Μια εναλλακτική πολιτική για την αντιμετώπιση των διαταραχών θα ήταν η σημαντική διαγραφή δημόσιου χρέους, πράγμα που θα μείωνε δραστικά τις καταβολές τοκοχρεολυσίων και θα αποσυμπίεζε τις κερδοσκοπικές επιθέσεις. Την πρότεινε ο Δημήτριος Μάξιμος, τον Ιανουάριο του 1932. Η ιδέα αρχικά απορρίφθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αργότερα υιοθετήθηκε, αλλά όταν υπερβλήθη στην Κοινωνία των Εθνών δεν συνάντησε καμία τύχη. Για να ήταν το σύστημα βιώσιμο με την ίδια ισοτιμία και με το ύψος συναλλαγματικών διαθεσίμων που διέθετε η χώρα, το κούρεμα του χρέους έπρεπε να φθάνει περίπου το 70%, ποσοστό το οποίο δεν απέχει πολύ από εκείνο που τελικά επήλθε με τη μονομερή διαγραφή του χρέους λίγο αργότερα.

(β) Κάνε το όπως η Αγγλία

Υπήρχε και μία άλλη επιλογή, η οποία υπαγορεύεται από ορισμένους θεμελιώδεις κανόνες στρατηγικής. Με απλά λόγια, όταν συμμαχείς με κάποιον στη διεθνή πολιτική σκηνή και τον ακολουθείς σε μια δύσκολη γι' αυτόν συγκυρία, υφιστάμενος σημαντικό κόστος, πρέπει να μείνεις μαζί του και όταν η κατάσταση αρχίζει να τον ευνοεί, ώστε να επωφεληθείς και εσύ. Αυτό σημαίνει πως, όταν η Αγγλία βγήκε από το σύστημα ανταλλαγής χρυσού, η Ελλάδα έπρεπε να διατηρήσει την ισοτιμία της προς αυτήν και *de facto* να βγει και η ίδια, χωρίς όμως να χρειαστεί να το δηλώσει ως δική της επιλογή.

Θα οδηγούσε έτσι τη δραχμή σε σιωπηρή υποτίμηση προς το δολάριο και τα άλλα σκληρά νομίσματα κατά 35%, ακριβώς δηλαδή όσο υποτιμήθηκε και το βρετανικό νόμισμα. Η Ελλάδα θα φρόντιζε μετά να επανέλθει στον Κανόνα του Χρυσού, χωρίς να θεωρηθεί ότι το εγκατέλειψε από δική της υπαιτιότητα. Εισηγητές μιας τέτοιας άποψης ήταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος από την Τράπεζα της Ελλάδος και ο Otto Niemeyer, επόπτης της ελληνικής οικονομίας εκ μέρους της Κοινωνίας των Εθνών.⁹

Σε αυτό το σημείο, έχει ενδιαφέρον να αναρωτηθεί κάποιος αν υπήρξε άλλο κράτος το οποίο επέλεξε αυτήν την πολιτική. Υπήρξε και ήταν ο Καναδάς, ο οποίος μάλιστα το έκανε με μεγάλη επιτυχία. Ως μέλος της Κοινοπολιτείας, ήταν συνδεδεμένος με τη στερλίνα και η Βρετανία ασκούσε ένα είδος εποπτείας σε μια σειρά από θέματα, μεταξύ των οποίων και τα οικονομικά. Με το να ακολουθήσει την Αγγλία, ο Καναδάς κατάφερε να έχει τα πλεονεκτήματα της υποτίμησης, χωρίς να τη χρεωθεί, αλλά ούτε και να χρειαστεί να αυξήσει τα επιτόκια ή να αποκλειστεί από τις αγορές. Το μόνο που χρειάστηκε να κάνει ήταν να εισαγάγει ελέγχους στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων (capital controls) για να ανακόψει τη φυγή τους, πράγμα το οποίο, από πρακτική άποψη, ισοδυναμεί με υποτίμηση.

Σφάλματα και διδάγματα

Τα κυριότερα σφάλματα που έκανε η Ελλάδα στον χειρισμό της κρίσης ήταν τα ακόλουθα:

Το πρώτο και καθοριστικό σφάλμα ήταν ότι επέλεξε τη στερλίνα ως νόμισμα αναφοράς. Καθώς οι διεθνείς δανειστές διερευνούσαν κυρίως τη βιωσιμότητα του εμπορικού ισοζυγίου κάθε κράτους, μία από τις πιο κρίσιμες επιλογές κάθε χώρας ήταν ποιο ισχυρό νόμισμα θα επέλεγε ως βάση αναφοράς και σε ποιο επίπεδο θα έπρεπε να προσδέσει τη συναλλαγματική της ισοτιμία. Η Ελλάδα επέλεξε να προσδέσει τη δραχμή στη στερλίνα, αγνοώντας όχι μόνο άλλα ευρωπαϊκά νομίσματα, αλλά και το δολάριο των ΗΠΑ ως πιθανές εναλλακτικές. Δεδομένου του περιορισμένου εύρους εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών, πολύ σύντομα η επιλογή αποδείχθηκε ελάχιστα επωφελής σε οικονομικούς όρους.

Το δεύτερο σφάλμα ήταν ότι, το καλοκαίρι του 1931, η Ελλάδα μετέτρεψε τα συναλλαγματικά της διαθέσιμα σε στερλίνες, προκειμένου να βοηθήσει

γενναιόψυχα την άμυνα της Τράπεζας της Αγγλίας εναντίον των κερδοσκοπών. Η επιλογή απέβη μοιραία, διότι έγινε χωρίς συμφωνία αμοιβαιότητας συνδρομής: σε περίπτωση δηλαδή που σημειωνόταν κρίση στην Ελλάδα, να έρθει η Βρετανία να τη συνδράμει με συναλλαγματικά διαθέσιμα. Το επεισόδιο εμπεριέχει ιστορική ειρωνεία, καθώς η Ελλάδα ακολούθησε τη στερλίνα όταν αυτή ήταν υπερτιμημένη, αλλά όχι όταν διορθώθηκε.

Ο τρίτος αρνητικός παράγοντας ήταν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στο σύστημα ανταλλαγής χρυσού έγινε τον λανθασμένο χρόνο. Η Ελλάδα ήταν μία από τις τελευταίες χώρες που εντάχθηκαν στο σύστημα και που το εγκατέλειψαν όταν πια επικρατούσε πανικός. Έτσι, δέχθηκε για πολύ μικρό διάστημα τα οφέλη της συμμετοχής, ενώ υπέστη για μεγάλο χρονικό διάστημα τις αρνητικές πιέσεις της διεθνούς αναταραχής.

Το τέταρτο σφάλμα ήταν ότι εξακολούθησε να προσδένεται στο δολάριο στην αρχική υπερτιμημένη ισοτιμία, πράγμα το οποίο έκανε την άμυνά της ακόμη πιο δύσκολη, δαπανηρή και ατελέσφορη.

Ο πέμπτος παράγοντας ήταν η απουσία μηχανισμού αντιμετώπισης κρίσεων, χωρίς την οποία οι δοκιμαζόμενες χώρες παγιδεύονταν σε φαύλο κύκλο. Η άρνηση των πλούσιων χωρών να ενισχύσουν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα των αδύναμων μελών της ευρωπαϊκής περιφέρειας έκανε την άμυνά τους ανίσχυρη. Την ίδια στιγμή, το κύμα προστατευτισμού, το οποίο επεκτεινόταν σε διάφορες χώρες, έπληττε τις πιο αδύναμες περισσότερο από τις μεγαλύτερες, επιτείνοντας την ύφεση και τις πιθανότητες κατάρρευσης.

Γιατί όμως σημειώθηκε τέτοια αποτυχία στο διεθνές νομισματικό σύστημα; Τη δεκαετία του 1930, τα ευρωπαϊκά κράτη δεν διέθεταν πολιτική βούληση για βαθύτερο θεσμικό συντονισμό, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια νέα ηγεμονία μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και να αποτρέψει τον επόμενο. Σύντομα άλλωστε οι νέες πολεμικές προετοιμασίες απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας και των πόρων τους και ο Κανόνας του Χρυσού κατέληξε να είναι το απομεινάρι μιας εποχής που έληξε άδοξα και απροσδόκητα.

Χρειάστηκε να γίνει ένας ακόμη μεγάλος πόλεμος και να περάσει μακρά χρονική περίοδος, ωστόσο τα σφάλματα διορθωθούν και η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθετήσει την ΟΝΕ και το ευρώ ως κοινό νόμισμα για να μπει σε διαδικασία θεσμικού συντονισμού και οικονομικής ολοκλήρωσης με αξιόπιστο τρόπο. Αυτή τη φορά και η Ελλάδα διασφάλισε σχετικά έγκαιρα τη δική της ισότιμη ένταξη, δείχνοντας έτσι ότι, για να πετύχει η διεθνής στρατηγική μιας μικρής χώρας, δεν χρειάζεται μόνο εθνική ηγεσία με όραμα, αλλά ταυτόχρονα και ένα πρόσφορο και ενθαρρυντικό εξωτερικό περιβάλλον.

⁹ Εκτενή περιγραφή, βλ. στο Shearer & Clark (1984).

Αν έχει κάποια ακόμη διδάγματα να μας προσφέρει σήμερα εκείνη η κρίση, το πρώτο και κυριότερο θα ήταν να υπερασπιστούμε την παραμονή μας στο ευρώ και την ΕΕ και να αποφύγουμε νέους αυτοσχέδιους πειραματισμούς και καταστροφές. Το δεύτερο δίδαγμα θα ήταν, όταν συνάπτουμε συμμαχίες στον διεθνή χώρο, να βασίζονται σε ομόρροπα χαρακτηριστικά και σε εύλογη αμοιβαιότητα οφέλους. Να μη βασίζονται σε ετεροβαρείς παραχωρήσεις ούτε να συνιστούν προσχήματα ενός φαντασιακού μεγαλείου που δεν έχει αγκύρωση στον πραγματικό κόσμο.

Και το τρίτο θα ήταν ότι υπερεθνικές ενώσεις και συμφωνίες αποδεικνύουν τη σημασία τους περισσότερο σε μια περίοδο κρίσης, παρά όταν επικρατεί νηνεμία. Για να αντεπεξέλθουν με επάρκεια χρειάζεται όμως να έχουν προνοήσει για τη διάθεση όλων των αναγκαίων πόρων, με κριτήριο το πλήγμα που έχει υποστεί κάθε χώρα και όχι τον αναδρομικό παραδειγματισμό της και τη συμμόρφωση προς κάποιο πρότυπο το οποίο σαρώθηκε από τις εξελίξεις.

Η πρόσφατη απόφαση του Συμβουλίου της ΕΕ, να ιδρύσει Ταμείο Ανόρθωσης των οικονομιών που επλήγησαν από την πανδημία του 2020, αποτελεί ένα πρώτο – αλλά σημαντικό – βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση.¹⁰ Η δυσοίωνη φράση του Χέγκελ ότι «αυτό που μας διδάσκει η Ιστορία είναι πως λαοί και κυβερνήσεις δεν διδάσκονται από την Ιστορία» φαίνεται – τουλάχιστον αυτήν τη φορά – να διαψεύστηκε.

10 Η επίσημη ονομασία είναι Recovery and Resilience Facility (RRF) και έχει στόχο τη χρηματοδότηση πολιτικών για την Ευρωπαϊκή Ένωση Επόμενης Γενιάς (Next Generation European Union). Μια περιγραφή των πόρων και των στόχων που θα χρηματοδοτηθούν γίνεται στη σχετική απόφαση της ΕΕ (21.7.2020) που είναι αναρτημένη στον ιστότοπο: <https://www.consilium.europa.eu/media/45109/210720-euco-final-conclusions-en.pdf>.

Βιβλιογραφία

- Δαφνής, Γρηγόριος (1997 [1974]), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα: Κάκτος.
- Κωστής, Κώστας (1986), *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Mazower, Mark (2002), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Χριστοδουλάκης, Ν. (2014), *Ευρώ ή δραχμή; Διλήμματα, πλάνες και συμφέροντα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Bordo, Michael D. & Rockoff, Hugh (1996), "The Gold Standard as a 'good housekeeping seal of approval'", *Journal of Economic History*, (56), 389-428.
- Christodoulakis, Nicos (2013), "Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or policy failure?", *European Review of Economic History*, 17(3), 272-293.
- Kopsidis, Michael (2012), "Missed Opportunity or Inevitable Failure? The Search for Industrialisation in Southeast Europe 1870-1940", *EHES Working Papers in Economic History*, (19), http://ehes.org/EHES_No19.pdf (αναρτήθηκε 13.1.2021).
- Lazaretou, Sophia (2013), *Greece: from 1833 to 1949*, Athens: Bank of Greece.
- Roubini, Nouriel (2011), "Greece should default, Leave the Euro and Reinstate the Drachma", διαθέσιμο στο: <http://www.bloomberg.com/news/2011-09-19/greece-should-default-leave-eurozone-roubini-writes-in-ft.html> (αναρτήθηκε: 10.2.2020).
- Shearer, Ronald A. & Clark Carolyn (1984), "Canada and the Interwar Gold Standard, 1920-35: Monetary Policy without a Central Bank", in M. Bordo & A. Schwartz. (επιμ.), *Retrospective on the Classical Gold Standard, 1821-1931*, University of Chicago Press, 277-310, <http://www.nber.org/books/bord84-1> (ανάκτηση: 20.1.2021).

Η Τράπεζα της Ελλάδος και η «μάχη της δραχμής»: απαντώντας σε ορισμένες βασικές κατηγορίες

Ανδρέας Κακριδής*

Η «μάχη της δραχμής», όπως έμεινε γνωστή η απόπειρα διατήρησης του εθνικού νομίσματος στη ζώνη του κανόνα του χρυσού συναλλάγματος μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 1929, δεν υπήρξε εύκολη για το κεντρικό τραπεζικό ίδρυμα της χώρας. Ασφαλώς, η αποστολή των κεντρικών τραπεζών σπανίως είναι εύκολη, πόσο μάλλον σε περιόδους κρίσης, όταν συνήθως συγκεντρώνουν τα πυρά των αγορών, του τραπεζικού συστήματος και των εκάστοτε κυβερνήσεων.

Η ελληνική εμπειρία του Μεσοπολέμου δεν αποτελεί εξαίρεση. Στην πορεία της κρίσης του 1929, η Τράπεζα της Ελλάδος κατηγορήθηκε για αυστηρότητα, χαλαρότητα, φετιχισμό, δογματισμό και ανικανότητα. Οι συγκυρίες και οι κατήγοροι δεν ήταν πάντα οι ίδιοι, γεγονός που εξηγεί τις αντιφάσεις στο κατηγορητήριο· εντούτοις, η αίσθηση ότι η Τράπεζα απέτυχε να διαχειριστεί την κρίση, με αποτέλεσμα να χάσει τη «μάχη της δραχμής», υπήρξε ευρέως διαδεδομένη. Συνοδεύθηκε μάλιστα από αλληπάλληλες απόπειρες κατάργησης του νεοσύστατου τραπεζικού ιδρύματος, οι οποίες

* Επίκουρος Καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο & Επιστημονικός Υπεύθυνος του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος.

αποτράπηκαν μόνο χάριν στις ισάριθμες παρεμβάσεις του ξένου παράγοντα, πρωτίστως της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών.¹

Πολλές από τις κατηγορίες επιβιώνουν στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Κάνοντας λόγο για «σφάλματα και διδάγματα» (στο προηγούμενο κεφάλαιο), ο Νίκος Χριστοδουλάκης δεν απομακρύνεται από το κέντρο βάρους της συναφούς βιβλιογραφίας. Εστιάζοντας στη δράση της Τράπεζας της Ελλάδος κατά την περίοδο της «μάχης της δραχμής», το κεφάλαιο αυτό προσπαθεί να αναμετρηθεί με το εν λόγω κατηγορητήριο φιλοδοξώντας, αν όχι να το ανατρέψει εξ ολοκλήρου, τουλάχιστον να επικαλεστεί ορισμένα ελαφρυντικά και να εγείρει μερικές αμφιβολίες ως προς τις συνθήκες του «εγκλήματος».

Μετά από μια σύντομη αναδρομή στην ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, στη δεύτερη ενότητα περιγράφονται οι επιδράσεις του 1929 και το αντιφατικό κατηγορητήριο με το οποίο βρέθηκε αντιμέτωπο το εκδοτικό ίδρυμα. Η εγχώρια πολεμική, που ήθελε την κεντρική τράπεζα να ευθύνεται για «νομισματική στενότητα», δεν υποστηρίζεται από τα εμπειρικά δεδομένα. Όπως εξηγείται στην τρίτη ενότητα, η κατηγορία αποκαλύπτει περισσότερα για τους τρόπους με τους οποίους κυβέρνηση και Εθνική Τράπεζα επεδίωκαν να πείσουν το νεοσύστατο εκδοτικό ίδρυμα, παρά για τις πιστωτικές συνθήκες στην οικονομία. Αντίθετα, οι διεθνείς επικρίσεις για ολιγωρία και χαλαρότητα υποχρέωσαν την Τράπεζα της Ελλάδος να επικαλεστεί την αδυναμία της να ελέγξει τη χρηματαγορά και να κατηγορήσει τις εμπορικές τράπεζες για απροκάλυπτη εχθρότητα που υπονόμευε τη σύνδεση της δραχμής με τον χρυσό.

Αποκλίνοντας από την υφιστάμενη βιβλιογραφία, στην τέταρτη ενότητα υποστηρίζεται ότι η Τράπεζα της Ελλάδος δεν ήταν τόσο ανίσχυρη όσο ήθελε να παρουσιάζεται. Αντίθετα, διέθετε άφθονα περιθώρια να προκαλέσει σημαντική νομισματική συστολή, τα οποία σκοπίμως δεν αξιοποίησε για να μην επιδεινώσει την εγχώρια οικονομική δυσπραγία. Εντούτοις, το εκδοτικό ίδρυμα έπρεπε να εμφανίζεται ως συμμορφούμενο με τους διεθνείς «κανόνες του παιχνιδιού», που εξασφάλιζαν τη σταθερότητα της δραχμής. Η επίκληση της αδυναμίας, πόσο μάλλον οι κατηγορίες έναντι των εμπορικών τραπεζών – με πρώτη και κύρια την Εθνική Τράπεζα –, της επέτρεπαν να αποκρούει την κατηγορία της ολιγορίας και να στρατολογεί επιπλέον συμμάχους στον

1 Η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος στη διάρκεια της κρίσης έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πολλών συγγραφέων. Σε αυτούς συγκαταλέγονται οι Ρυτρίς (1934)· Πύρσος (1946)· Κωστής (1986, 2003) κεφ. 15· Mazower (1991), κεφ. 6· Ψαλιδόπουλος (2011, 2014), σελ. 89 κ.ε· Chouliarakis & Lazaretou (2014)· Christodoulakis (2013). Χρήσιμες πληροφορίες περιέχονται επίσης στα Βενέζης (1955) και Τράπεζα της Ελλάδος (1975), σελ. 131 κ.ε.

αγώνα για επικράτηση στο εγχώριο τραπεζικό σύστημα. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα εξηγούνται οι λόγοι που η προσήλωση στον Κανόνα του Χρυσού διατηρήθηκε και μετά την κρίση της στερλίνας, τον Σεπτέμβριο του 1931.

Πέραν των δημοσιευμένων στοιχείων και της πλούσιας δευτερογενούς βιβλιογραφίας, βασική πηγή της μελέτης είναι το πρωτογενές υλικό της περιόδου που σώζεται στα αρχεία των κεντρικών τραπεζών της Ελλάδας (ΙΑΤΕ) και της Αγγλίας (BOEA)· το συναφές υλικό του Αρχείου Ελ. Βενιζέλου χρησιμοποιείται επικουρικά. Στο υλικό αυτό συγκαταλέγεται πληθώρα εμπιστευτικών υπομνημάτων και αλληλογραφίας που διακινήθηκε μεταξύ της Τράπεζας της Ελλάδος και της κυβέρνησης στην Αθήνα, της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη και της Τράπεζας της Αγγλίας στο Λονδίνο. Ιδιαίτερα χρήσιμες αποδείχθηκαν επίσης οι τακτικές – και συχνά αποκαλυπτικές – εμπιστευτικές εκθέσεις του ξένου τεχνικού συμβούλου της Τράπεζας της Ελλάδος Horace Finlayson, και κυρίως η αλληλογραφία του με τον ομόλογό του στην Τράπεζα της Αγγλίας Otto Niemeyer.

Η κατηγορούμενη: η Τράπεζα της Ελλάδος

Προτού στραφούμε στο κατηγορητήριο αυτό καθαυτό, οφείλουμε να αναφερθούμε εν συντομία στην ίδια την «κατηγορούμενη».² Η Τράπεζα της Ελλάδος ιδρύθηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης τον Σεπτέμβριο του 1927. Η δημιουργία της είχε αποτελέσει απαίτηση της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), προϋπόθεση για την υποστήριξη του διεθνούς οργανισμού στην έκδοση ενός νέου δανείου που θα χρηματοδοτούσε την αποκατάσταση των προσφύγων και την οικονομική σταθεροποίηση. Ήταν η δεύτερη φορά μέσα σε λίγα χρόνια που η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε τη συνδρομή της Γενεύης: το 1924, στον απόηχο της προσφυγικής κρίσης, η ΚτΕ είχε υποστηρίξει την έκδοση του Α΄ Προσφυγικού Δανείου, η διαχείριση του οποίου είχε ανατεθεί σε μια Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, υπό ξένη εποπτεία. Η οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη, που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, ήλπιζε να επαναλάβει αυτόν τον χρηματοδοτικό ελιγμό, εξασφαλίζοντας ένα νέο δάνειο για τη χώρα.

2 Οι παράγραφοι που ακολουθούν προσφέρουν μια ελλειπτική αφήγηση της ίδρυσης της Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία άλλωστε έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών· από αυτές σταχυολογώ τις ακόλουθες: Πύρσος (1936)· Βενέζης (1955)· Τράπεζα της Ελλάδος (1975), σελ. 59-73· Pepelasis-Minoglou (1993)· Κωστής (2003), κεφ. 11· Christodoulaki (2015).

Το μήνυμα από τη Γενεύη ήταν ξεκάθαρο: μετά την ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης που είχε φέρει η ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου, είχε έρθει η ώρα η Ελλάδα να σταθεροποιήσει και την οικονομία της. Η δεκαετία των πολέμων και η διπλή πρόκληση της ενσωμάτωσης νέων εδαφών και πληθυσμών είχαν προκαλέσει σοβαρές δημοσιονομικές ανισορροπίες: οι δαπάνες είχαν αυξηθεί ταχύτερα από τα φορολογικά έσοδα, με αποτέλεσμα τη συσσώρευση ελλειμμάτων που – αργά ή γρήγορα – καλύπτονταν με την έκδοση χρήματος. Από το 1914, η δραχμή είχε χάσει περίπου 95% της αξίας της, ενώ ο πληθωρισμός εξακολουθούσε να τρέχει με ετήσιους ρυθμούς κοντά στο 20%. Για να επιστρέψει στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, η Ελλάδα έπρεπε πρώτα να νοικοκυρέψει τα δημόσια οικονομικά και να σταθεροποιήσει τη δραχμή. Η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, η ρύθμιση των συμμαχικών χρεών και η επιστροφή στον κανόνα του χρυσού αποτελούσαν βασικούς άξονες της οικονομικής ορθοδοξίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά τον πόλεμο.³

Συστατικό της ορθόδοξης συνταγής ήταν και η λεγόμενη «τραπεζική μεταρρύθμιση», που επιβλήθηκε στην Ελλάδα ως προϋπόθεση για την υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών. Οι εμπειρογνώμονες της Δημοσιονομικής Επιτροπής που επισκέφθηκαν την Αθήνα, την άνοιξη του 1927, καυτηρίασαν το γεγονός ότι το εκδοτικό προνόμιο βρισκόταν στα χέρια της Εθνικής Τράπεζας, δηλαδή υπό τον έλεγχο μιας *εμπορικής* τράπεζας που χρηματοδοτούσε αφειδώς το Δημόσιο και μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον έλεγχο της κυκλοφορίας εις βάρος των ανταγωνιστών της.⁴ Η σύγχρονη πρακτική υπαγόρευε την ανάθεση της νομισματικής πολιτικής σε ανεξάρτητο ίδρυμα, ικανό να στηρίξει το σύνολο του τραπεζικού συστήματος και να αντισταθεί στις εκάστοτε πολιτικές πιέσεις. Έτσι, η Δημοσιονομική Επιτροπή πρότεινε τη μετατροπή της Εθνικής σε αμιγώς εκδοτική τράπεζα. Πρακτικά, αυτό ισοδυναμούσε με εγκατάλειψη των πλέον προσοδοφόρων εμπορικών δραστηριοτήτων της. Όπως ήταν αναμενόμενο, η Εθνική αρνήθηκε κατηγορηματικά και η ελληνική κυβέρνηση, θορυβημένη από την προοπτική αποδυνάμωσης του μεγαλύτερου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας, έσπευσε να ταχθεί στο πλευρό της. Η συμβιβαστική λύση που υιοθετήθηκε ήταν η απόσχιση ενός τμήματος της Εθνικής για τη δημιουργία μιας νέας, κεντρικής τράπεζας.

3 Καίριο ρόλο στη διατύπωση αυτής της ορθοδοξίας είχαν παίξει οι οικονομικές διασκέψεις των Βρυξελλών (1920) και της Γένοβας (1922), καθώς και η στρατηγική της Τράπεζας της Αγγλίας, υπό την καθοδήγηση του Montagu Norman· βλ. Fanshawe (1925)· Sayers (1976), σελ. 153 κ.ε.· Eichengreen (1992), κεφ. 6· Peteri (1992).

4 Βλ. League of Nations Financial Committee, The National Bank of Greece, Note No. 3, στο IATE A3-S1-Y1-F4/1.

Οπλισμένη με ένα σύγχρονο καταστατικό που οριοθετούσε τις σχέσεις της με το κράτος, η νέα τράπεζα θα αφιερωνόταν στην έκδοση και υπεράσπιση του νομίσματος, ενώ η Εθνική θα συνέχιζε ανενόχλητη τις εμπορικές της δραστηριότητες – αυτή τουλάχιστον ήταν η πρόθεση των αρχιτεκτόνων του Πρωτοκόλλου της Γενεύης.

Η νεοσύστατη Τράπεζα της Ελλάδος άνοιξε τις πόρτες της στο κοινό στις 14 Μαΐου 1928, λίγους μόλις μήνες μετά την επιτυχή έκδοση ενός νέου δανείου 9 εκατομμυρίων στερλινών, υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών.⁵ Αποστολή της ήταν να διαφυλάττει τη σταθερότητα της δραχμής, ξορκίζοντας τον πληθωρισμό της προηγούμενης δεκαετίας. Εγγυητής αυτής της σταθερότητας ήταν η συμμετοχή της δραχμής στον «Κανόνα του Χρυσού», σύμφωνα με τον οποίο η χώρα όριζε την ισοτιμία του νομίσματός της σε όρους του κίτρινου μετάλλου και ήταν πρόθυμη να το ανταλλάξει με αυτό ή με συνάλλαγμα που ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό.⁶ Έτσι, οι χώρες εξασφάλιζαν ελευθερία στην κίνηση κεφαλαίων και σταθερές ισοτιμίες, θυσιάζοντας μέρος της ανεξαρτησίας τους κατά την άσκηση νομισματικής πολιτικής.

Στις 12 Μαΐου 1928, η ισοτιμία της δραχμής «κλείδωσε» στις 375 δραχμές ανά βρετανική στερλίνα και η Τράπεζα της Ελλάδος ανέλαβε την υποχρέωση να πουλάει και να αγοράζει συνάλλαγμα στην τιμή αυτή. Πέραν του πολιτικού συμβολισμού, δεδομένης της βρετανικής στήριξης του όλου εγχειρήματος, η επιλογή της στερλίνας αντικατόπτριζε τον κυρίαρχο ρόλο της λονδρέζικης κεφαλαιαγοράς για τα ελληνικά χρεόγραφα· άλλωστε, εφόσον η στερλίνα ήταν μετατρέψιμη σε χρυσό, η σύνδεση μαζί της ισοδυναμούσε με σταθεροποίηση σε όρους όλων των νομισμάτων της ζώνης του χρυσού, συμπεριλαμβανομένου του δολαρίου.⁷

5 Το όνομα του δανείου παρέπεμπε στον τριπλό προορισμό των κονδυλίων: ένα τρίτο για την αποκατάσταση των προσφύγων, ένα τρίτο για την τακτοποίηση παλαιότερων ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και ένα τρίτο για τη συγκρότηση του συναλλαγματικού αποθέματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Μετά τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών προς τις ΗΠΑ, η αμερικανική κυβέρνηση προσέφερε απευθείας πιστώσεις 2,5 εκατομμυρίων στερλινών για την προσφυγική αποκατάσταση (οι πιστώσεις αυτές αποτέλεσαν, *stricto sensu*, το Β' προσφυγικό δάνειο), περιορίζοντας το υπόλοιπο του τριμερούς σε 6,5 εκατομμύρια στερλίνες.

6 Για μια πρόσφατη περίληψη, βλ. Eichengreen κ.ά. (2018), κεφ. 3. Ανάλογα με το αν μια χώρα συνδεόταν με τον χρυσό απευθείας ή μέσω ενός άλλου (μετατρέψιμου) νομίσματος, προσχωρούσε στον Κανόνα του Χρυσού ή τον κανόνα του χρυσού συναλλάγματος (Gold Exchange Standard)· περιφερειακές χώρες, όπως η Ελλάδα, είχαν ισχυρά κίνητρα να υιοθετήσουν τον κανόνα του χρυσού συναλλάγματος, εφόσον μπορούσαν να καταθέτουν το συνάλλαγμα εντόκως.

7 Υπό αυτήν την έννοια, η κριτική Ζολώτα (Ζολώτας, 1929, σελ. 157-159), για τη συγκριτική υπεροχή της Αμερικής στο εξωτερικό εμπόριο στερείται ιδιαίτερου νοήματος. Η επιλογή του νομίσματος είχε σημασία μόνο στον βαθμό που επηρέαζε τη σύνθεση των αποθεματικών, ειδικά σε περίπτωση υποτίμησης.

Οι νέοι κανόνες του παιχνιδιού ήταν απλοί: στο εξής, το κράτος δεν μπορούσε να ζητεί από την τράπεζα να τυπώνει χρήμα για να καλύπτει τα ελλείμματά του.⁸ Η νομισματική κυκλοφορία θα ελεγχόταν από το εκδοτικό ίδρυμα, που καλείτο να τη διατηρεί σε αναλογία με τα συναλλαγματικά της διαθέσιμα: κάθε δραχμή σε κυκλοφορία έπρεπε να καλύπτεται *τουλάχιστον* κατά 40% από χρυσό ή μετατρεψίμο συνάλλαγμα. Την ημέρα των εγκαινίων της νέας τράπεζας, το συναλλαγματικό κάλυμμα αντιστοιχούσε σε 3.964 εκατομμύρια δραχμές ή 81,5% της κυκλοφορίας.

Η συμμετοχή στον Κανόνα του Χρυσού λειτουργούσε ως «σφραγίδα» που πιστοποιούσε το νοικοκύρεμα της οικονομίας και εξασφάλιζε ευκολότερη – και πρωτίστως φθηνότερη – πρόσβαση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.⁹ Αυτή με τη σειρά της ήταν απαραίτητη για να μπορέσει να εξυπηρετηθεί το υφιστάμενο δημόσιο χρέος και να εξασφαλιστούν νέα δάνεια. Τα χρόνια που ακολούθησαν, η χώρα δανείστηκε πάνω από 30 εκατομμύρια στερλίνες, κυρίως υπό τη μορφή κρατικών ομολόγων.¹⁰ Έτσι, το κόστος εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους παρέμεινε υψηλό και έφθασε, τις παραμονές του 1932, να καλύπτει τα δύο πέμπτα των κρατικών δαπανών. Πέραν της αναχρηματοδότησης των υφιστάμενων χρεών, τα δάνεια διοχετεύθηκαν στις τρέχουσες δαπάνες και τα παραγωγικά έργα με τα οποία ο Ελευθέριος Βενιζέλος – νικητής των εκλογών του 1928 – υποσχόταν να συγκροτήσει ένα σύγχρονο κράτος, κάνοντας την Ελλάδα «αγνώριστη» (Δαφνής 1997 [1955]: 414).

Επρόκειτο για μια φιλόδοξη και εξωστρεφή στρατηγική για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση, την αποκατάσταση των προσφύγων και την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών. Μια στρατηγική που στηριζόταν στην ικανότητα του κρατικού προϋπολογισμού να συγκεντρώνει αρκετές δραχμές και την ικανότητα της Τράπεζας της Ελλάδος να τις μετατρέπει – μέσω του εξωτερικού ισοζυγίου – σε συνάλλαγμα, εξασφαλίζοντας την ομαλή εξυπηρέτηση του

8 Για την ακρίβεια, οι βραχυπρόθεσμες πιστώσεις της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Δημόσιο δεν επιτρεπόταν να ξεπεράσουν τα 800 εκατομμύρια δραχμές (Πύρρος 1946), σελ. 342-344· παράλληλα, το Δημόσιο αναλάμβανε την υποχρέωση να καταβάλλει ετησίως τουλάχιστον 200 εκατομμύρια δραχμές προς απόσβεση των μακροχρόνιων οφειλών του προς το εκδοτικό ίδρυμα.

9 Το ιστορικό επιχείρημα, βασισμένο στην προπολεμική εμπειρία του κανόνα του χρυσού, ανήκει στους Bordo & Rockoff (1996). Για τη λειτουργία του στον Μεσοπόλεμο, ειδικά στις περιπτώσεις «εξωτερικής εποπτείας», μέσω της Κοινωνίας των Εθνών, βλ. Santaella (1993)· για τα αποτελέσματα σε όρους μείωσης του κόστους εξωτερικού δανεισμού, βλ. Flores & Decorzant (2016)· για εφαρμογές στην ελληνική περίπτωση, βλ. Lazaretou (2005).

10 Ο υπολογισμός βασίζεται στα στοιχεία του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών των ετών 1928-1932· βλ. Πύρρος (1946), σελ. 57, και *Έκθεσις επί του Ισολογισμού της Τραπεζής της Ελλάδος*, 31.12.1933, Αθήνα 1934, πίν. 32.

εξωτερικού χρέους. Δεδομένης της χρόνιας ελλειμματικότητας του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η μετατροπή των δραχμών σε συνάλλαγμα προϋπέθετε επίσης την αδιάλειπτη πρόσβαση της χώρας σε νέο δανεισμό προς αναχρηματοδότηση των εξωτερικών δανείων. Με άλλα λόγια, η στρατηγική της ανοικοδόμησης βασιζόταν στην προθυμία των ξένων επενδυτών να δανείζουν στη χώρα, τουλάχιστον μέχρις ότου ολοκληρώνονταν τα παραγωγικά έργα που θα τόνωναν την οικονομία και θα μείωναν τις εισαγωγές (πρωτίστως δημητριακών), εξοικονομώντας πολύτιμο συνάλλαγμα.

Η στρατηγική ήταν ριψοκίνδυνη, αλλά δεν ήταν πρωτότυπη – αντίστοιχες προσπάθειες «φυγής προς τα εμπρός» κατέβαλαν και άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες, συμπεριλαμβανομένων πολλών από τις χώρες που είχαν προσφύγει στη Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών. Υπήρχε μόνο ένα πρόβλημα: το ημερολόγιο έδειχνε 1928. Η άμμος στην κλεψύδρα της εξωστρέφειας και των πιστωτικών διευκολύνσεων τελείωνε – όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά για ολόκληρο τον κόσμο.

Το κατηγορητήριο: νομισματική στενότητα ή χαλαρότητα;

Το ξέσπασμα της κρίσης του 1929 δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την ελληνική οικονομία, παρ' ότι ο αγροτικός χαρακτήρας της και η ώθηση που προσέφερε ο εξωτερικός δανεισμός την προστάτησαν από τις βαθύτερες εκδηλώσεις κρίσης που παρατηρήθηκαν σε πιο ανεπτυγμένες χώρες. Ως κατεχοχήν αγροτική οικονομία, η Ελλάδα βίωσε την έλευση της κρίσης μέσω της κατακόρυφης πτώσης των τιμών στα αγροτικά προϊόντα και της κάμψης των αντίστοιχων εξαγωγών, ιδίως στον νευραλγικής σημασίας κλάδο του καπνού.¹¹ Ο καιρός δεν βοήθησε και η κακή σοδειά συνέβαλε στη γενικότερη καθίζηση των αγροτικών εισοδημάτων, κινητοποιώντας τον κρατικό μηχανισμό, που αύξησε τη δασμολογική προστασία και τις τιμές ασφαλείας των βασικών προϊόντων. Παρ' ότι ηπιότερη σε σχέση με άλλες χώρες, η πτώση των τιμών αύξησε τα πραγματικά χρέη, τόσο στον αγροτικό τομέα όσο και σε αρκετές επιχειρήσεις που αντιμετώπισαν δυσκολίες στην εξυπηρέτηση των δανείων τους. Το χρηματιστήριο άρχισε να κατρακυλά και οι

11 Μέσα σε τρία χρόνια, η χώρα εξήγαγε 30% λιγότερα προϊόντα και εισέπραξε 60% λιγότερα χρήματα, εξαιτίας της κατάρρευσης των διεθνών τιμών για τα αγροτικά προϊόντα. Για την κρίση στην ελληνική οικονομία, βλ. Κωστής (1986) και Mazower (1991). για τον αγροτικό τομέα ειδικότερα, βλ. το κεφάλαιο του Σωκράτη Πετμεζά στον παρόντα τόμο.

πτωχεύσεις πολλαπλασιάστηκαν, συμπαρασύροντας τις πρώτες εμπορικές τράπεζες.¹² Η επιβράδυνση των εξαγωγών, μαζί με την υποχώρηση των άδηλων πόρων άρχισαν να επιβαρύνουν το εξωτερικό ισοζύγιο, προκαλώντας κάμψη στα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας και γεννώντας ανησυχίες για την ικανότητα της δραχμής να παραμείνει στη ζώνη του χρυσού.

Όπως ήταν φυσικό, η Τράπεζα της Ελλάδος βρέθηκε εξ αρχής στο επίκεντρο αυτών των εξελίξεων. Υποχρεωμένη να διατηρεί το ποσοστό του καλύμματος πάνω από το 40%, η Τράπεζα αντέδρασε στην εκροή συναλλαγματος μειώνοντας την ποσότητα χρήματος σε κυκλοφορία (βλ. Πίνακα 3.1). Έτσι, βρέθηκε αντιμέτωπη με την πρώτη κατηγορία, ότι εφαρμόζε μια σφιχτή αποπληθωριστική πολιτική που στραγγάλιζε την οικονομική δραστηριότητα, την ίδια στιγμή που αγρότες και επιχειρήσεις χρειάζονταν επείγοντως χρηματοδοτική ανάσα.

Τα πρώτα μουρμουρητά ακούστηκαν στα τέλη Οκτωβρίου, όταν – με αφορμή κυβερνητικές υποσχέσεις για «πάγωμα» των αγροτικών δανείων και στήριξη του καπνού – η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας αντέτεινε ότι δεν διέθετε τα απαραίτητα περιθώρια, εξαιτίας της «νομισματικής στενότητας» που επικρατούσε. Ακολούθησε ομοβροντία δημοσιευμάτων που προέτρεπαν την κυβέρνηση και την Τράπεζα της Ελλάδος να μεριμνήσουν για ανακούφιση της αγοράς.¹³ Τον Νοέμβριο του 1929, ανώνυμο άρθρο της οικονομικής εφημερίδας *Πλούτος* κατηγόρησε την Τράπεζα της Ελλάδος ως υπεύθυνη για τη «στενότητα» και πρότεινε άμεση αύξηση της κυκλοφορίας κατά 300-400 εκατομμύρια δραχμές (περίπου 7% με τα ισχύοντα δεδομένα). Το δημοσίευμα προκάλεσε αίσθηση, ξεσηκώνοντας αρκετούς αντιπολιτευόμενους βουλευτές που έσπευσαν να αναζωπυρώσουν τα σενάρια περί κατάργησης της νέας Τράπεζας. Ο συντάκτης του άρθρου, που δεν ήταν άλλος από τον Υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρο Κορυζή, έβλεπε με κακό μάτι

¹² Για τις πτωχεύσεις τραπεζικών ιδρυμάτων, βλ. Κυρκιλίτης (1934), σελ. 12-14· Αλογοσκούφης & Λαζαρέτου (1997), σελ. 130. Η κατάρρευση των μετοχών δημιούργησε προβλήματα στους χρηματιστές και όσους είχαν ανοικτά δάνεια με ενέχυρο αξιόγραφα, οι οποίοι έσπευσαν να ζητήσουν από την κυβέρνηση και τις τράπεζες να τους στηρίξουν· βλ. Finlayson to Niemeyer, 3 Δεκεμβρίου 1929, στο Bank Of England Archive (BOEA) OV9-207/1.

¹³ Βλ. πρωτοσέλιδα εφημερίδας *Πατρίς*, 29-30.10.1929, και δηλώσεις Βενιζέλου στην *Πρωία*, 30.10.1929. Το παρασκήνιο, στην επιστολή Finlayson προς Niemeyer, 29 Οκτωβρίου 1929, στο BOEA OV9-206/68. Η απάντηση της Τράπεζας της Ελλάδος ήρθε διά στόματος του Διοικητή της Αλέξανδρου Διομήδη· βλ. ΙΑΤΕ, Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση της 28ης Οκτωβρίου 1929, Βιβλίο 2, σελ. 278-281, και δηλώσεις Διομήδη στις εφημερίδες *Εστία* και *Messenger d'Athènes*, 30.10.1929.

Πίνακας 3.1.

Η ελληνική οικονομία την περίοδο της κρίσης, 1928-1932
Οικονομική δραστηριότητα, τιμές/μισθοί, νομισματικά και δημοσιονομικά μεγέθη

	1928	1929	1930	1931	1932
Οικονομική δραστηριότητα (1928=100)					
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (σταθ. τιμές)	100,0	104,7	102,2	97,9	106,3
μεταβολή %		4,7%	-2,4%	-4,1%	8,5%
Δείκτης μεταποιητικής παραγωγής	100,0	105,6	97,8	94,6	93,2
μεταβολή %		5,6%	-7,4%	-3,2%	-1,5%
Δείκτης αγροτικής παραγωγής	100,0	90,1	97,0	87,2	117,4
μεταβολή %		-9,9%	7,6%	-10,1%	34,6%
Τιμές & μισθοί (1928=100)					
Δείκτης τιμών χονδρικής	100,0	105,3	95,7	85,5	102,7
μεταβολή %		5,3%	-9,1%	-10,6%	20,1%
ΔΤ χονδρικής εγχώριων προϊόντων	100,0	106,6	92,8	85,3	95,2
μεταβολή %		6,6%	-13,0%	-8,1%	11,6%
ΔΤ χονδρικής αλλοδαπών προϊόντων	100,0	104,4	97,7	85,5	108,0
μεταβολή %		4,4%	-6,4%	-12,4%	26,3%
Γενικός τιμάρημος ακρίβειας (Αθήνα)	100,0	100,7	95,0	91,3	97,5
μεταβολή %		0,7%	-5,7%	-3,8%	6,8%
Δείκτης ονομαστικών μισθών βιομηχανίας	100,0	98,2	96,3	90,0	89,4
μεταβολή %		-1,8%	-1,9%	6,6%	-0,6%
Νομισματικά & δημοσιονομικά μεγέθη (εκατ. δρχ.)					
Συναλλαγματικά αποθέματα	4.240,6	3.115,9	3.011,4	1.765,9	1.599,0
μεταβολή %		-26,5%	-3,4%	-41,4%	-9,5%
Κυκλοφορία τραπεζογραμματίων	5.690,0	5.193,0	4.803,0	4.003,0	4.714,2
μεταβολή %		-8,7%	-7,5%	-16,7%	17,8%
Νομισματική βάση [M0]	6.346,7	5.741,2	5.595,6	4.743,3	5.124,1
μεταβολή %		-9,5%	-2,5%	-15,2%	8,0%
Προσφορά χρήματος [M3]	20.299	20.047	21.738	20.132	19.806
μεταβολή %		-1,2%	8,4%	-7,4%	-1,6%
Ισοζύγιο προϋπολογισμού	1.010,8	-354,1	-957,1	-1.976,8	-1.010,0
ως % του ΑΕΠ	3,0%	-1,1%	-3,1%	-6,6%	-3,1%

Πηγές: Στοιχεία ΑΕΠ από Κωστελένο κ.ά. (2007), με προτίμηση στις εκτιμήσεις Maddison (2003: 29) για τα έτη 1930-1932, λόγω μεγαλύτερης συμβατότητας με τις εξελίξεις στους επιμέρους δείκτες παραγωγής· ο δείκτης μεταποιητικής παραγωγής από Christodoulaki (2001)· ο δείκτης αγροτικής παραγωγής από αλυσωτή σύνδεση (chain-linking) των όγκων παραγωγής των ετησίων γεωργικών στατιστικών, ανά 22 προϊόντα, υπολογισμένων σε σταθερές τιμές προηγούμενου έτους· οι δείκτες τιμών και η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων από διάφορα τεύχη του *Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου* της Τράπεζας της Ελλάδος· τα συναλλαγματικά αποθέματα από τον Πύρσο (1946:113)· ο δείκτης ονομαστικών μισθών στη βιομηχανία από τον Ρηγίνο (1987:38)· η νομισματική βάση από Lazaretou (2014), η προσφορά χρήματος από Kostelenos (1995) και το ισοζύγιο του προϋπολογισμού υπολογισμένο από διαδοχικούς Απολογισμούς Εσόδων και Εξόδων του Ελληνικού Κράτους.

τις πρωτοβουλίες της Τράπεζας της Ελλάδος και προσπαθούσε να στρέψει την κυβέρνηση εναντίον της.¹⁴

Η κυβέρνηση, από την πλευρά της, αντιμετώπιζε το νεοσύστατο εκδοτικό ίδρυμα με επιφύλαξη. Επιστρέφοντας στο πολιτικό προσκήνιο το προηγούμενο καλοκαίρι, ο Βενιζέλος είχε εκτοπίσει τον αρχιτέκτονα του Πρωτοκόλλου της Γενεύης Γεώργιο Καφαντάρη, επικρίνοντας τους χειρισμούς του στην τραπεζική μεταρρύθμιση. Αναπόφευκτα, η κριτική είχε συμπαρασύρει τους βασικούς συμβούλους του Καφαντάρη, τους Αλέξανδρο Διομήδη και Εμμανουήλ Τσουδερό. Φήμες ήθελαν μάλιστα τον Βενιζέλο να σκέπτεται την απομάκρυνσή τους από τις θέσεις του Διοικητή και Υποδιοικητή, αντίστοιχα. Οι φήμες διαψεύστηκαν, αλλά η διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος εξακολουθούσε να παραμένει στο περιθώριο κρίσιμων οικονομικών αποφάσεων.¹⁵ Άλλωστε, το καταστατικό της Τράπεζας δεν της επέτρεπε να παρεμβαίνει, όπως θα ήθελε η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, που προτιμούσε να χρησιμοποιεί την Εθνική και – από τις αρχές του 1930 – την Αγροτική Τράπεζα για να εξασφαλίζει πιστωτικές ενέσεις για την οικονομία. Με αφετηρία τις συζητήσεις περί «νομισματικής στενότητας», τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατηγόρησε αρκετές φορές την Τράπεζα για «φετιχισμό» στο θέμα του χρυσού, διεκδικώντας τη μείωση του προεξοφλητικού επιτοκίου και την εξάντληση κάθε περιθωρίου αύξησης της κυκλοφορίας.¹⁶

Μπορεί στο εσωτερικό της χώρας η Τράπεζα της Ελλάδος να κατηγορείτο για υπερβολική αυστηρότητα, αλλά τα μηνύματα από το εξωτερικό ήταν εντελώς διαφορετικά. Στα μάτια των μελών της Δημοσιονομικής Επιτροπής, όσο τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας εξακολουθούσαν να μειώνονται, το ελληνικό εκδοτικό ίδρυμα κωλυσιεργούσε. Η Τράπεζα «είχε πιαστεί στον ύπνο», ήταν η χαρακτηριστική διατύπωση του συμβούλου της Τράπεζας της

14 Finlayson, Summary of Statement made to the Financial Committee, 21 Ιανουαρίου 1930, στο BOEA OV9-192/66. Οι συζητήσεις προκαλούν μεταξύ άλλων επερώτηση του βουλευτή Κωσταντίνου Ζαβιτσάνου για το θέμα, που με τη σειρά της οδηγεί σε εκτενή απάντηση του Βενιζέλου. Κατά την άποψη κύκλων της Τράπεζας της Ελλάδος, στην επερώτηση είχε παίξει ρόλο η συγγενική σχέση που συνδέει τον Ζαβιτσάνο με τον Κορυζή· βλ. Finlayson προς Niemeyer, 15 Μαρτίου 1930, στο BOEA OV9-193/23.

15 Η «έλλειψη συνεργασίας» μεταξύ Τράπεζας και κυβέρνησης προηγείται της κρίσης· βλ. Finlayson προς Niemeyer, 16.3.1930, στο BOEA OV9-206/45, ιδίως τις δύο συνημμένες εκθέσεις· πρβλ. Υπόμνημα επί τις γενομένης εκθέσεως ενώπιον της Δημοσιονομικής Επιτροπής εν Παρισίοις τη 27η Φεβρουαρίου 1929, στο Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Φ. 68. Όπως περιγράφει ο Κωστής (2003), σελ. 381 κ.ε., το πρόβλημα επανήλθε με ιδιαίτερη ένταση την περίοδο της κρίσης της στερλίνας.

16 Finlayson προς Niemeyer, 14 Φεβρουαρίου 1930, στο BOEA OV9-192/72.

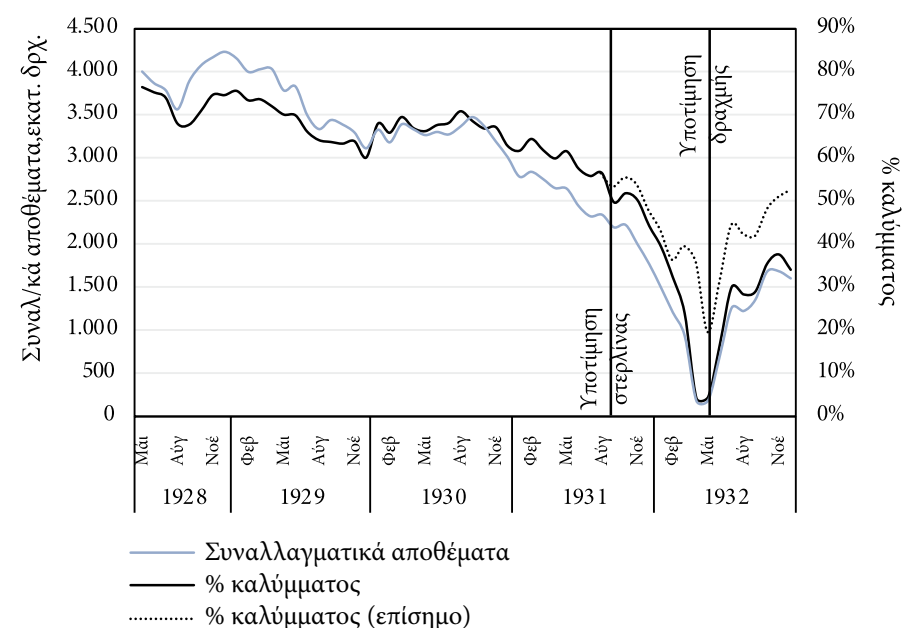
Αγγλίας Otto Niemeyer που θεωρούσε την ελληνική νομισματική πολιτική αδικαιολόγητα χαλαρή. Και δεν ήταν ο μόνος: από τον Ιανουάριο του 1930, η ανάγκη λήψης περαιτέρω μέτρων πιστωτικής συστολής ανάγεται σταδιακά στη μόνιμη επωδό των μηνυμάτων που καταφθάνουν από τη Γενεύη και το Λονδίνο.¹⁷

Το Διάγραμμα 3.1 αποτυπώνει την εξέλιξη των συναλλαγματικών αποθεμάτων από την έναρξη λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος έως τα τέλη του 1932 και μαρτυρεί τη σταδιακή υποχώρηση του καλύμματος, το οποίο – πολύ πριν από την εκδήλωση της κρίσης της στερλίνας, τον Σεπτέμβριο του 1931 –

Διάγραμμα 3.1.

Συναλλαγματικά αποθέματα και κάλυμμα
Μάιος 1928 – Δεκέμβριος 1932

Σε εκατ. δρχ. (ισοδύναμο συναλλάγματος/χρυσού) και ως % της κυκλοφορίας



Πηγή: Το επίσημο ποσοστό καλύμματος προέρχεται από τα *Μηνιαία Στατιστικά Δελτία* της Τράπεζας της Ελλάδος· ο Πύρρος (1946: 113) αντιστρέφει ορισμένα από τα λογιστικά τεχνάσματα με τα οποία τα επίσημα στοιχεία εμφανίζονταν βελτιωμένα, προσφέροντας διορθωμένες εκτιμήσεις των συναλλαγματικών αποθεμάτων και του ποσοστού του καλύμματος, τα οποία και χρησιμοποιούνται εδώ.

17 Finlayson, Report on the Proceedings of the meeting of the Financial Committee (January 1930), 2 Φεβρουαρίου 1930, στο BOEA OV9-192/66.

είχε πλησιάσει επικίνδυνα το καταστατικό όριο του 40% της κυκλοφορίας. Στην πραγματικότητα, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε ήδη προσφύγει σε διάφορες λογιστικές αλχημείες με τις οποίες φρόντιζε να «φουσκώνει» τα αποθεματικά ή/και να εμφανίζει μειωμένες τις βραχυχρόνιες υποχρεώσεις, έτσι ώστε να διατηρεί υψηλότερα την κυκλοφορία.¹⁸

Συνεπώς, από την πρώτη στιγμή της κρίσης, η Τράπεζα της Ελλάδος βρέθηκε αντιμέτωπη με δύο εντελώς αντίθετες κατηγορίες. Ποια ήταν άραγε βάσιμη; Από τη μια πλευρά, πειθαρχώντας στον Κανόνα του Χρυσού, η Τράπεζα έως τα τέλη του 1931 είχε μειώσει τους δείκτες νομισματικής κυκλοφορίας κατά 25-30%· για τους εγχώριους επικριτές της, αυτή η συμπεριφορά είχε συμβάλει στην επιβράδυνση της οικονομίας και την υποχώρηση των τιμών (βλ. πίνακα 3.1). Παράλληλα, υποκύπτοντας στις πιέσεις της κυβέρνησης, η Τράπεζα είχε αποφύγει να αυξήσει το προεξοφλητικό επιτόκιο για να αποθαρρύνει την έξοδο συναλλάγματος από τη χώρα.¹⁹ Έτσι, είχε αποκλίνει τόσο από τις ορθόδοξες διεθνείς πρακτικές όσο και από τις υποδείξεις του ξένου συμβούλου της.²⁰ Από την άλλη πλευρά, είχε προχωρήσει στην ίδρυση νέων υποκαταστημάτων, μέσω των οποίων προεξοφλούσε γραμμάτια και τροφοδοτούσε την αγορά με επιπλέον χρήμα. Συνεπώς, η μείωση της κυκλοφορίας ήταν πολύ μικρότερη από εκείνη που υπαγόρευαν οι ρυθμοί με τους οποίους αιμορραγούσαν τα συναλλαγματικά αποθέματα, με αποτέλεσμα το ποσοστό του καλύμματος να υποχωρεί συνεχώς, υποδαυλίζοντας τις ανησυχίες για τη σταθερότητα της δραχμής.

Στα μάτια των ξένων εμπειρογνομόνων, όλα τα παραπάνω μαρτυρούσαν την απροθυμία της ελληνικής κεντρικής τράπεζας να ασκήσει γενναία αποπληθωριστική πολιτική. Έτσι, όταν – στον απόηχο της κρίσης της αυστριακής Creditanstalt, το καλοκαίρι του 1931 – ο Τσουδερός προσέγγισε την Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών (BIS) στη Βασιλεία για τη χορήγηση πιστώσεων, η απάντηση που έλαβε ήταν μάλλον επιφυλακτική: η BIS δύσκολα θα μπορούσε να ενισχύσει μια εκδοτική τράπεζα που εξακολουθούσε να επιτρέπει

στο εγχώριο τραπεζικό σύστημα να απολαμβάνει τόση ρευστότητα.²¹ Το ίδιο κλίμα επικρατούσε στη Γενεύη, όπου ο Τσουδερός είχε μόλις παραστεί στην 42η Σύνοδο της Δημοσιονομικής Επιτροπής: η Τράπεζα της Ελλάδος όφειλε να αυξήσει το προεξοφλητικό επιτόκιο, να υποχρεώσει τις τράπεζες να της διαθέσουν συνάλλαγμα και να επιτρέψει τη διακύμανση της ισοτιμίας εντός των σημείων χρυσού.²² Λίγες ημέρες αργότερα, ο Υποδιοικητής θα τηλεγράφοι στην Αθήνα: «όλες οι αγορές είναι κλειστές για όλον τον κόσμο και για πολύ καιρό. Μπαίνουμε στην πιο κρίσιμη περίοδο που διανύει η Ευρώπη μετά τον πόλεμο. [...] Θα πρέπει να προσέξουμε το κάλυμμα και να μην αυξήσουμε τις τοποθετήσεις».²³

Ο αντίλογος: αδυναμία και αυτοάμυνα

Η Τράπεζα της Ελλάδος απέρριπτε αμφότερες κατηγορίες. Οι αιτιάσεις περί νομισματικής στενότητας ήταν αβάσιμες: διάφορες στατιστικές πηγές μαρτυρούσαν ότι το 1929-1930, τόσο οι χορηγήσεις, όσο και οι καταθέσεις των εμπορικών τραπεζών είχαν αυξηθεί, υποδεικνύοντας ότι οικονομία και τραπεζικό σύστημα διέθεταν ακόμη ικανοποιητική ρευστότητα. Άλλωστε, σε περίπτωση δυσκολίας, οι εμπορικές τράπεζες μπορούσαν πάντα να προσφύγουν στην Τράπεζα της Ελλάδος για να αντλήσουν πιστώσεις. Καμία δεν είχε πράξει κάτι τέτοιο, ενώ πολλές τράπεζες είχαν σπεύσει να διαψεύσουν τα δημοσιεύματα περί «νομισματικής στενότητας», θεωρώντας ότι προκαλούσαν νευρικότητα στο καταθετικό κοινό. Τον Μάρτιο του 1930, με αφορμή σχετική επερώτηση του βουλευτή Κ. Ζαβιτσάνου, ήρθε και η σειρά της κυβέρνησης να υπερασπιστεί δημοσίως την αυτοτέλεια της κεντρικής τράπεζας. Στο παρασκήνιο βέβαια, κυβέρνηση και τραπεζίτες εξακολούθησαν να αντιμετωπίζουν το εκδοτικό ίδρυμα με ιδιαίτερη καχυποψία – ενίοτε και εχθρότητα.

18 Για τα τεχνάσματα, βλ. Πύρρος (1946), σελ. 44 κ.ε., και Υπόμνημα Ε. Τσουδερού, Νοέμβριος 1931, στο IATE A3-S1-Y2-F58/1, σελ. 11.

19 Το προεξοφλητικό επιτόκιο παρέμεινε στο 9% από τα τέλη του 1928 έως τον Σεπτέμβριο του 1931.

20 Ο Finlayson υποστήριζε την ανάγκη εφαρμογής σκληρότερης πολιτικής, την οποία είχε βαφτίσει «μέθοδο του ρετινόλαδου», εξαιτίας των καθαρτικών επιδράσεων που θεωρούσε ότι θα έχει στην οικονομία· βλ. H. Finlayson, *Summary of Statement made to the Financial Committee*, 21 Ιανουαρίου 1930, στο BOEA OV9-192/66.

21 Η συνομιλία μεταφέρεται στην επιστολή του προέδρου της BIS, McGarrah στον Διομήδη, 17 Σεπτεμβρίου 1931, στο IATE A3-S1-Y1-F30/4· ο McGarrah ήταν ο Πρόεδρος της BIS, τον οποίο ο Τσουδερός επισκέφθηκε στη Βασιλεία, επιστρέφοντας από την τελευταία σύνοδο της Δημοσιονομικής Επιτροπής στη Γενεύη· οι οδηγίες του Διομήδη, ενόψει αυτής της συνάντησης, στο τηλεγράφημα Διομήδη προς Τσουδερό, 10 Σεπτεμβρίου 1931, στο IATE A3-S1-Y2-F132/32· πρβλ. Mazower (1991), σελ. 150.

22 Suvich (Πρόεδρος Δημοσιονομικής Επιτροπής) προς Διομήδη, 10 Σεπτεμβρίου 1931, στο IATE A3-S1-Y1-F30/3.

23 Τηλεγράφημα Διομήδη προς Τσουδερό, 15 Σεπτεμβρίου 1931, στο IATE A3-S1-Y2-F75/12.

Καχυποψία επικρατούσε όμως και στο εξωτερικό. Η αύξηση των τραπεζικών χορηγήσεων εν μέσω κρίσης δικαίωνε όσους ξένους κατηγορούσαν την ασκούμενη πολιτική για εφεκτικότητα: η απροθυμία της Τράπεζας της Ελλάδος να αυξήσει τα επιτόκια και να περιορίσει τη ρευστότητα επέτρεπε στις εμπορικές τράπεζες να χορηγούν επιπλέον δάνεια, την ίδια στιγμή που το εκδοτικό ίδρυμα έχανε συνάλλαγμα. Εδώ, η ελληνική απάντηση ήταν λιγότερο κολακευτική: αυτό που έμοιαζε με ατολμία, ήταν στην πραγματικότητα αδυναμία. Η Τράπεζα της Ελλάδος ήταν ανήμπορη να ελέγξει την ελληνική χρηματαγορά. Απευθυνόμενος στα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής το φθινόπωρο του 1931, ο σύμβουλος της Τράπεζας Κυριάκος Βαρβαρέσος δικαιολογούσε την απροθυμία του ιδρύματος να αυξήσει το προεξοφλητικό επιτόκιο, εξηγώντας ότι, «δεδομένης της μεγάλης ανεξαρτησίας των εμπορικών τραπεζών από την Τράπεζα της Ελλάδος, η τελευταία δεν έχει απολύτως καμία επαφή με την αγορά και θα ήταν χαμένος κόπος να αυξηθεί το ύψος του προεξοφλητικού επιτοκίου, με στόχο τη μεταβολή στην κίνηση του συναλλάγματος».²⁴

Ο «ελέφαντας στο δωμάτιο» ήταν η Εθνική Τράπεζα, το μέγεθος και η ρευστότητα της οποίας της επέτρεπαν να αγνοεί – ή ακόμα και να απειλεί – το εκδοτικό ίδρυμα. Το χαρτοφυλάκιο της Εθνικής – πολλαπλάσιο από εκείνο της κεντρικής τράπεζας – όριζε το κόστος των προεξοφλήσεων στην αγορά, ενώ τα δάνεια και οι καταθέσεις της διαμόρφωναν τις πιστωτικές συνθήκες στην οικονομία. Αρκεί να σημειωθεί πως, τον Ιούνιο του 1929, σε μια συνολική αγορά 2.389 εκατομμυρίων δραχμών, οι προεξοφλήσεις της Τράπεζας της Ελλάδος ήταν 41 εκατομμύρια, ενώ της Εθνικής 1.335 εκατομμύρια.²⁵

Το ξέσπασμα της κρίσης δεν μετέβαλε αυτήν την ισορροπία. Ίσα-ίσα, κυβέρνηση και λοιπές εμπορικές τράπεζες προσέβλεπαν στην ανάληψη πρωτοβουλιών εκ μέρους της Εθνικής, για την ανακούφιση της οικονομίας. Αυτή αύξησε τις αγροτικές πιστώσεις το φθινόπωρο του 1929· αυτή πρωτοστάτησε στην ίδρυση ενός συνδικάτου τραπεζών για τη σταθεροποίηση του χρηματιστηρίου· αυτή ανέλαβε το κύριο βάρος της εκκαθάρισης όσων πιστωτικών ιδρυμάτων αντιμετώπιζαν ανυπέρβλητες δυσκολίες. Άλλωστε,

24 Société des Nations, Comité Financier, 42ème session, Procès-verbal de la huitième séance tenue à Genève, le 7 Septembre 1931, σελ. 10, στο A3-S1-Y1-F29/1. Για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Τράπεζα της Ελλάδος να επηρεάσει την αγορά μέσω του προεξοφλητικού επιτοκίου, βλ. επίσης Pygris (1934), σελ. 85 κ.ε.· Πύρρος (1946), σελ. 326 κ.ε.

25 Τα στοιχεία για το ύψος των χορηγήσεων των τραπεζών από το IATE A3-S1-Y2-F168/1, σελ. 9· τη στάση των εμπορικών τραπεζών και τα κίνητρά τους συζητά ο Κωστής (2003), σελ. 424.

πρωτοβουλία της Εθνικής είχε υπάρξει η ίδρυση της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών (ΕΕΤ), τον Οκτώβριο του 1928, μέσω της οποίας διαμορφώνονταν οι όροι του ανταγωνισμού και το ύψος των επιτοκίων.²⁶ Με όλους αυτούς τους τρόπους, η Εθνική Τράπεζα λειτουργούσε ως de facto δανειστής έσχατης προσφυγής του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, παραμερίζοντας την Τράπεζα της Ελλάδος.

Τα αίτια αυτής της κατάστασης είναι λίγο-πολύ γνωστά. Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος είχε αντιμετωπιστεί ως αναγκαίο κακό, προϊόν της επιμονής των ξένων στην τραπεζική ορθοδοξία. Ανήσυχη για το ενδεχόμενο αποδυνάμωσης της μεγαλύτερης εμπορικής τράπεζας της χώρας, η κυβέρνηση είχε επιτρέψει στην Εθνική να προσαρμόσει τους όρους της τραπεζικής μεταρρύθμισης στα μέτρα της. Αποτέλεσμα ήταν το εκδοτικό ίδρυμα να βρεθεί εξαρχής σε μειονεκτική θέση. Κατά τον διαχωρισμό των δύο ιδρυμάτων, η Εθνική είχε μεταβιβάσει στον ισολογισμό της Τράπεζας της Ελλάδος τα πλέον «δύσπεπτα» δημόσια δάνεια (συμπεριλαμβανομένων και διαφόρων που δεν είχαν σχέση με το εκδοτικό προνόμιο), ενώ είχε κρατήσει για λογαριασμό της τα εμπορεύσιμα χρεόγραφα, αλλά και μια σειρά από προνόμια, με κυριότερο το δικαίωμα να τηρεί τα αποθεματικά των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (ΝΠΙΔΔ). Με άλλα λόγια, για να δανειστούμε την εύστοχη διατύπωση ενός μεταγενέστερου φυλλαδίου του Κόμματος των Φιλελευθέρων, «η Εθνική [...] εφρόντισεν ευλόγως να εξασφαλίση υπέρ των μετόχων της όλον το ψαχνόν από τα δάνεια του Δημοσίου, αφέθησαν δε τα κόκκαλα εις την Τράπεζαν της Ελλάδος».²⁷ Παράλληλα, σημαντικό μέρος του τριμερούς δανείου είχε χρησιμοποιηθεί για την εξόφληση κρατικών οφειλών, ενισχύοντας άμεσα τη ρευστότητα του τραπεζικού συστήματος και πρωτίστως της Εθνικής, που μετατράπηκε σε αδιαφιλονίκητο κυρίαρχο του παιχνιδιού.²⁸

Το πρόβλημα βέβαια δεν ήταν μόνο οικονομικό, αλλά και πολιτικό. Εξαρχής, η τραπεζική μεταρρύθμιση είχε αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής

26 Η ίδρυση του συνδικάτου για τις παρεμβάσεις στο χρηματιστήριο περιγράφεται στο απόσπασμα πρακτικών του Γενικού Συμβουλίου της Εθνικής Τραπέζης, 17 Μαΐου 1929, στο ΙΑΕΤΕ Α1-Σ3-Υ2, όπως αναφέρεται στον Κωστή (2003), σελ. 421. Αναλυτικότερα για την ίδρυση της ΕΕΤ, βλ. Κωστής (1997).

27 Πετρίδης (2000 [1932]), σελ. 56· πρβλ. και επιστολή Τσουδερού προς Βαρβαρέσο, 19 Μαΐου 1928, στο ΙΑΕΤΕ Α3-S1-Y1-F32/1.

28 Société des Nations – Comité Financier, 42ème session, Procès-verbal de la huitième séance tenue à Genève, le 7 Septembre 1931, σελ. 9, στο ΙΑΕΤΕ Α3-S1-Y1-F29/1.

εκμετάλλευσης. Το καλοκαίρι του 1927, ο Παναγής Τσαλδάρης είχε διαφωνήσει με την αφαίρεση του προνομίου από την Εθνική και είχε αποσυρθεί από την οικουμενική κυβέρνηση, εγκαινιάζοντας μια μακρά περίοδο κατά την οποία η Τράπεζα της Ελλάδος θα βρισκόταν συχνά στο στόχαστρο του Λαϊκού Κόμματος.²⁹ Ανάλογη στάση τήρησε, λίγο αργότερα, ο Γεώργιος Κονδύλης, ενώ ο υπουργός Γεωργίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου αρνήθηκε να προσυπογράψει το Πρωτόκολλο της Γενεύης, προτού λάβει εγγυήσεις για την ίδρυση μιας δημόσιας Γεωργικής Τράπεζας.³⁰ Το καλοκαίρι του 1928, ήταν η σειρά του Βενιζέλου να διαφωνήσει δημόσια με τους κυβερνητικούς χειρισμούς, προκαλώντας την παραίτηση του Καφαντάρη και την ανατροπή της κυβέρνησης Ζαΐμη.³¹ Η νέα κυβέρνηση των Φιλελευθέρων αμφισβήτησε τη σκοπιμότητα της τραπεζικής μεταρρύθμισης, διεκδικώντας μεγαλύτερα ανταλλάγματα από την Εθνική Τράπεζα· έμμεσο αποτέλεσμα αυτής της διαμάχης ήταν, τον Ιούνιο του 1929, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας.

Η διαρκής πολιτική αμφισβήτηση της τραπεζικής μεταρρύθμισης, καρπός της οποίας είχε υπάρξει και η Τράπεζα της Ελλάδος, υπονόμει το κύρος του νεοσύστατου ιδρύματος. Όπως θα εξηγούσε ο τεχνικός σύμβουλος της Τράπεζας Horace Finlayson το φθινόπωρο του 1928: «σημαντικές μερίδες του πολιτικού και επιχειρηματικού κόσμου ήταν εχθρικές απέναντι στον νέο θεσμό». Δεν ήταν λίγες οι φορές που η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών χρειάστηκε να υπενθυμίσει στην κυβέρνηση ότι η αυτόνομη λειτουργία της Τράπεζας αποτελούσε συμβατική υποχρέωση της χώρας, προϋπόθεση για τη στήριξη της Γενεύης. Ταυτόχρονα, συνέχιζε ο Finlayson, «οι ιδιωτικές τράπεζες διατηρούσαν μια στάση βλοσυρής εχθρότητας απέναντι στο Κεντρικό Ίδρυμα. Αυτό δε επρόκειτο να αλλάξει όσο η Τράπεζα της Ελλάδος παρέμενε σχεδόν πλήρως απομονωμένη. Για την

29 Συγκεκριμένα, το Λαϊκό Κόμμα διαφωνούσε με τη μεταχείριση της υπεραξίας των καλυμμάτων και αμφισβητούσε την ευρύτερη σκοπιμότητα της τραπεζικής μεταρρύθμισης. Στην απόφαση Τσαλδάρη δεν αποκλείεται να συνέβαλε η απροθυμία του να συνδέσει το όνομά του με τα επώδυνα δημοσιονομικά μέτρα που προϋπέθετε η σταθεροποίηση· βλ. Δαφνής (1997 [1974]), σελ. 377-382.

30 Βλ. ανταλλαγή τηλεγραφημάτων μεταξύ του Διομήδη, που βρισκόταν στην Αθήνα, και των Τσουδερού και Καφαντάρη, που βρίσκονταν στο Παρίσι, στις 8 Οκτωβρίου 1927, στο IATE A3-S1-Y2-F44/6-7· αναλυτικές πληροφορίες στο Κωστής (2003), κεφ. 12.

31 Δαφνής (1997 [1974]), σελ. 399 κ.ε., και Finlayson, *Relations between the state and the central bank of issue*, 10 Οκτωβρίου 1928, στο OV9-206/2. Για μια σύνοψη (και αξιολόγηση) των επιχειρημάτων όσων επέκριναν την τραπεζική μεταρρύθμιση, βλ. Πύρρος (1936), κεφ. 10.

ώρα, δεν ήταν το παιδί κανενός και οι πραγματικές της δραστηριότητες δεν απείχαν πολύ από αυτές ενός πολυτελούς ανταλλακτηρίου συναλλάγματος».³²

Σε αυτό το δυσμενές πλαίσιο, η Τράπεζα της Ελλάδος δεν είχε ούτε την πολιτική στήριξη, ούτε την οικονομική επιφάνεια για να ασκήσει αυστηρότερη νομισματική πολιτική. Οι περισσότερες πρωτοβουλίες που ανέλαβε εκείνα τα χρόνια, συμπεριλαμβανομένων όσων φαίνονταν ασυμβίβαστες με την πιστωτική συστολή, αποσκοπούσαν στην υπέρβαση αυτής της εγγενούς αδυναμίας. Οι προσπάθειες να ελεγχθούν οι καταθέσεις των ΝΠΔΔ και να επεκταθεί η υποχρέωση τήρησης διαθεσίμων στο εκδοτικό ίδρυμα (Ν. 5076/1931), η ίδρυση νέων υποκαταστημάτων και η απευθείας χορήγηση πιστώσεων στο κοινό, τα σχέδια για την αύξηση της εμπορευσιμότητας του δημόσιου χρέους και τη δημιουργία ενός νέου δικτύου Εθνικών Ταμειευτηρίων – όλα συνέτειναν σε έναν κοινό στόχο: τη μείωση της ρευστότητας της Εθνικής και την αύξηση των δυνατοτήτων της Τράπεζας της Ελλάδος να ελέγχει τις πιστωτικές συνθήκες.³³ Υπό αυτό το πρίσμα, όσοι επιθυμούν να καταδικάσουν το εκδοτικό ίδρυμα για τη διαχείριση της κρίσης, οφείλουν τουλάχιστον να του αναγνωρίσουν ως ελαφρυντικό ότι βρισκόταν σε αδυναμία και αυτοάμυνα.

Ο άληθος αντίλογος: διαφορετικές προτεραιότητες πολιτικής

Αυτή τουλάχιστον ήταν η εικόνα την οποία προέβαλλε η ίδια η Τράπεζα της Ελλάδος. Είναι αρκετά πιθανό, τα στελέχη της Τράπεζας να υπερτονίζαν τις αδυναμίες του εκδοτικού ιδρύματος έναντι των εμπορικών τραπεζών, θέλοντας έτσι όχι μόνο να αποκρούσουν την κατηγορία της ολιγωρίας, αλλά και να εξασφαλίσουν μεγαλύτερη στήριξη στον αγώνα για επικράτηση στο τραπεζικό σύστημα.

Για τη διοίκηση της κεντρικής τράπεζας, η εκροή συναλλάγματος ήταν αποτέλεσμα της εχθρότητας και των κερδοσκοπικών ορέξεων των εμπορικών τραπεζών, που διευκόλυναν τη φυγή κεφαλαίων στο εξωτερικό. Κατά τον

32 Finlayson, *Relations between the state and the central bank of issue*, 10 Οκτωβρίου 1928, στο OV9-206/2.

33 Finlayson προς Siepmann, 5.5.1931, στο OV80-04/101g· Finlayson προς Venizelos, 2 Μαΐου 1931, στο BOEA OV80-04/101h· Finlayson, *Memorandum on Savings Banks, together with suggestions regarding a scheme applicable to Greece*, 1931, στο BOEA OV80-04/101i.

Τσουδερό, ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννης Δροσόπουλος, αλλά και ο Γενικός Γραμματέας της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών Γεώργιος Χαριτάκης αλλά είχαν απειλήσει ευθέως το εκδοτικό ίδρυμα ότι, όσο εξακολουθούσε να ιδρύει υποκαταστήματα και να ανταγωνίζεται ευθέως τις εμπορικές τράπεζες, «θα έβλεπε συν τω χρόνω το εις χρυσόν και συνάλλαγμα απόθεμά της να μειούται διαρκώς» (Βενέζης 1966, σελ. 63, 72). Έτσι, ο ίδιος δεν δίσταζε με διάφορες αφορμές να εισηγείται ως λύση την απομάκρυνση της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας, και κυρίως του Κορυζή, με τον οποίον τους συνέδεε αμοιβαία απέχθεια.³⁴

Ο Διοικητής της Τράπεζας ήταν προσεκτικότερος στις διατυπώσεις του: αναγνώριζε μεν πως «θα ήτο σκόπιμον να περιορίζετο η δύναμις της Εθνικής», θεωρούσε ωστόσο πως το πρόβλημα ξεκινούσε από τα ελλείμματα του ισοζυγίου, τα οποία οι τράπεζες περισσότερο ακολουθούσαν, παρά διαμόρφωναν. «Διερχόμεθα δίσεκτα έτη», έγραφε το 1931, «παρασιτικός δε οργανισμός η Ελλάς υποφέρει εκ της όλης καταστάσεως. [...] Το κάλυμμα συνεχώς πίπτει διότι συνεχώς έχομεν παθητικά έτη – χωρίς δε διόλου ν' αμφισβητώ ότι, εάν η πολιτική των άλλων [Τραπεζών] ήτο υγιειντέρα, η θέσις μας θα ήτο και καλλιτέρα, εν τούτοις δεν νομίζω ότι η διαφορά θα ήτο πολύ μεγάλη, διότι η όλη μας οικονομία είναι ελλειμματική συνεχώς».³⁵ Χωρίς ένα νέο δάνειο από το εξωτερικό, η εξάντληση των αποθεμάτων ήταν θέμα χρόνου.

Ο Διομήδης έλεγε την αλήθεια. Πράγματι, οι εμπορικές τράπεζες δεν έφεραν την κύρια ευθύνη για την εκροή συναλλάγματος, την οποία προκαλούσε η διεθνής συγκυρία και το κλείσιμο της στρόφιγγας του διεθνούς δανεισμού.³⁶ Οι αριθμοί ήταν εύγλωττοι: το 1931, η χώρα είχε δανειστεί 7,3 εκατομμύρια στερλίνες για να καλύψει το 40% των συναλλαγματικών της αναγκών. Με τις εξαγωγές της να συνεχίζουν να καταρρέουν, τους άδηλους πόρους καθηλωμένους και τις αγορές κλειστές, η εκροή συναλλάγματος ήταν δεδομένη – ό,τι και αν έκαναν οι τράπεζες. Δεδομένης της καθίζησης στην εγχώρια αγορά και με την αβεβαιότητα γύρω από τη δραχμή να αυξάνεται, η φυγή κεφαλαίων από το εθνικό νόμισμα αποτελούσε μάλλον αναμενόμενη

34 Τσουδερός προς Niemeyer, 10 Φεβρουαρίου 1931, στο BOEA OV80-4/83 – αντίγραφο της επιστολής στα ελληνικά στο ΙΑΤΕ Α3-Σ1-Υ2-Ψ52/19· βλ. επίσης Τσουδερός σε Διομήδη, Αρχείο Διομήδη στην κατοχή Ν. Παντελάκη, F1-SF1-SE4-FI24-IT5, με αποσπάσματα να παρατίθενται από τους Παντελάκη (2018), σελ. 300, και Βενέζη (1966), σελ. 73-75.

35 Διομήδης προς Τσουδερό, 23 Μαΐου 1931, στο Αρχείο Διομήδη στην κατοχή Ν. Παντελάκη, F1-SF1-SE4-FI24-IT10· αποσπάσματα σε Παντελάκη (2018), σελ. 303· Βενέζης (1966), σελ. 76.

36 Την ίδια άποψη εκφράζει ο Βενιζέλος σε συνάντηση με τον Finlayson, ο οποίος συντάσσεται περισσότερο με την ερμηνεία Τσουδερού· βλ. Finlayson, Record of a conversation with Mr. Venizelos, 11 Φεβρουαρίου 1930, στο BOEA OV9-192/71b.

κίνηση άμυνας, παρά επίθεσης.³⁷ Η συμπεριφορά των τραπεζών μπορεί να επηρέαζε τις προσδοκίες, επιβραδύνοντας ή επιταχύνοντας τις εξελίξεις, δεν ήταν όμως αυτή που έδινε τον τόνο.

Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για όλες τις Τράπεζες – αυτή ήταν η άλλη αλήθεια που δεν παραδεχόταν ο Διομήδης. Η Τράπεζα της Ελλάδος διατηρούσε τη δυνατότητα να ασκήσει μια πολύ πιο σφιχτή νομισματική πολιτική. Με άλλα λόγια, η Τράπεζα της Ελλάδος δεν ήταν τόσο ανίσχυρη όσο ήθελε να παρουσιάζεται, για τους δικούς της στρατηγικούς και πολιτικούς λόγους. Μπορεί η Εθνική και οι άλλες εμπορικές τράπεζες να ήλεγχαν τις πιστώσεις και – μέσω αυτών – να διαμόρφωναν τον πολλαπλασιαστή χρήματος, η κεντρική τράπεζα όμως εξακολουθούσε να ελέγχει τη νομισματική βάση και είχε – θεωρητικά πάντα – τη δύναμη να στραγγίσει την αγορά από δραχμές για να στηρίξει την ισοτιμία. Το ότι επέλεξε να μη χρησιμοποιήσει αυτήν τη δύναμη, τουλάχιστον όχι στον βαθμό που θα μπορούσε, δεν ήταν ζήτημα ικανότητας (ή ανικανότητας), αλλά συνειδητή επιλογή πολιτικής. Αυτό υπονοούσε το μέλος της Δημοσιονομικής Επιτροπής και εκ των αρχιτεκτόνων του Πρωτοκόλλου της Γενεύης Henry Strakosch, όταν έλεγε στους Finlayson και Τσουδερό, τον Μάιο του 1931, ότι «οι αριθμοί αφ[ή] νουν να διαφαίνεται ότι υπάρχει ποία τις ανωμαλία», για να ακολουθήσει ο εξής διάλογος:

«Finlayson: Ο κ. Τσουδερός σας εξήγησε την ανωμαλίαν ταύτην. Και εγώ ανέφερα τούτο κατά τρόπον γενικόν εις την έκθεσίν μου, αλλά ο κ. Τσουδερός σας έδωκε περισσοτέρας λεπτομερείας. Η Εθνική Τράπεζα είναι πάρα πολύ ισχυρά και θα ηδύνατο αύριον, εάν επεθύμει, να αγοράση ολόκληρον το εις χρυσόν ημών απόθεμα.

Strakosch: Εν τοιαύτη περιπτώσει πρέπει να εφαρμόσετε πολιτική περιορισμού των εις υμάς προσφερομένων δραχμών.

Finlayson: Ναι, αλλά η Εθνική Τράπεζα έχει καταθέσεις παρ' ημίν προσεγγίζουσας το ποσόν των 600 εκατομμυρίων.

37 Λιγότερο αναμενόμενη ήταν η επιλογή πολλών τραπεζών (και των πελατών τους) να τηρούν τις επενδύσεις τους στο εξωτερικό σε τίτλους του ελληνικού Δημοσίου· μπορεί έτσι να θεωρακίζονταν από τον κίνδυνο υποτίμησης της δραχμής, όχι όμως και από τον κίνδυνο μιας πτώχευσης, που αυξανόταν σε περίπτωση υποτίμησης. Η εμπειρία της χώρας τη δεκαετία του 1920, όταν οι έντονες συναλλαγματικές διακυμάνσεις δεν είχαν επηρεάσει την ομαλή εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων ενδεχομένως να γεννούσε την προσδοκία ότι τα ελληνικά ομόλογα στο εξωτερικό θα εξακολουθούσαν να είναι ασφαλή.

Strakosch: Εάν όταν σας προσφέρουν δραχμές διά λίρας στεργλίνας ή άλλο εξωτερικόν συνάλλαγμα περιορίζετε τας δραχμάς ταύτας, τότε θα τους κάμετε να αισθανθούν λίαν ταχέως τον εκ του μέτρου τούτου αντίκτυπον. Εκ πρώτη όψεως θεωρώ ότι – εφόσον τα πράγματα έχουσιν ως λέγει ο κ. Τσουδερός – το μόνον μέσον θεραπείας της καταστάσεως, ή μάλλον αντιδράσεως κατά της φοράς των πραγμάτων, είναι η υιοθέτησις περιοριστικών μέτρων.

Τσουδερός: Δυστυχώς δεν έχουμε χορηγήσει αρκετάς πιστώσεις διά να εφαρμόσωμεν πολιτικήν περιορισμού.

Finlayson: Το σύνολον του χαρτοφυλακίου ημών ανέρχεται εις 365 εκατ[ομμύρια] δρχ., ενώ το χαρτοφυλάκιον της Εθνικής Τραπεζής ανέρχεται εις έξι δισεκατομμύρια [...] Και έχουν [επίσης] αποκρύψει περίπου δύο έως τρία εκατομμύρια στεργλίνες.

Strakosch: Ναι, αλλά δεν έχουν ρευστά [σε δραχμές], και όταν έλθη ο καιρός καθ' ον θα χρειασθούν ρευστά, αδιάφορον ποίος θα είναι εκείνος όστις θα πάρη τα κεκρυμμένα αυτών αποθέματα, η Τράπεζα υμών αποτελεί την μόνην πηγήν ρευστού χρήματος». ³⁸

Για να αποκωδικοποιήσουμε τη στιχομυθία, ας διακρίνουμε μεταξύ τριών εννοιών της «νομισματικής συστολής» σε ένα σύστημα όπου ένα ελάχιστο ποσοστό (k) της κυκλοφορίας πρέπει να καλύπτεται με χρυσό ή μετατρέψιμο συνάλλαγμα (στην ελληνική περίπτωση, $k=40\%$). Αντιμέτωπη με μια φυγή συναλλάγματος, έστω 100 εκατομμυρίων δραχμών, η Τράπεζα της Ελλάδος θα μπορούσε:

- α. Να μειώσει την κυκλοφορία κατά $100/k$, δηλαδή κατά 250 εκατομμύρια, διατηρώντας αμετάβλητο το ποσοστό του καλύμματος. Αυτή θα ήταν η πιο «σκληρή» αντίδραση, που θα απαιτούσε – εκτός από την απόσυρση των 100 εκατομμυρίων που είχαν διατεθεί για το συνάλλαγμα – την αφαίρεση άλλων 150 εκατομμυρίων από την κυκλοφορία. Οι περισσότερες κεντρικές τράπεζες θα έκαναν κάτι τέτοιο μειώνοντας τις πιστώσεις τους ή πουλώντας γραμμάτια του ελληνικού Δημοσίου – αμφότερες επιλογές που η Τράπεζα της Ελλάδος δεν είχε στη διάθεσή της, εξαιτίας της έλλειψης ικανού χαρτοφυλακίου, όπως τονίζουν οι Finlayson και Τσουδερός.

38 Société des Nations – Comité Financier, 41ème session, Procès-verbal de la neuvième séance tenue à Genève le 11 Mai 1931, σελ. 33-34, στο IATE A3-S1-Y1-F28/2' η ελληνική μετάφραση στο IATE A3-S1-Y2-F59/1.

- β. Να μειώσει την κυκλοφορία κατά το ποσό της απώλειας συναλλάγματος, δηλαδή κατά τα 100 εκατομμύρια που είχε εισπράξει για το συνάλλαγμα: αυτό πρότεινε ο Strakosch, γνωρίζοντας ότι ήταν ανεξάρτητο από την ισχύ της Εθνικής.
- γ. Να μειώσει την κυκλοφορία κατά λιγότερο από 100 εκατομμύρια, δηλαδή να αντισταθμίσει μέρος της συστολής της, που προκαλούσε η φυγή συναλλάγματος, αυξάνοντας ενδεχομένως τις προεξοφλήσεις ή τις πιστώσεις. Μια τέτοια πολιτική «αποστείρωσης» των συναλλαγματικών επιδράσεων θα ισοδυναμούσε με την ηπιότερη μορφή συστολής.

Η όποια μείωση της «στενής» κυκλοφορίας θα είχε βεβαίως πολλαπλάσια επίδραση στην «ευρεία» προσφορά χρήματος. Ενώ στη Γενεύη γινόταν ο παραπάνω διάλογος, η Τράπεζα στην Αθήνα είχε χάσει συνάλλαγμα 500 εκατομμυρίων δραχμών σε ένα εξάμηνο, την ίδια στιγμή που ο πολλαπλασιαστής χρήματος κυμαινόταν μεταξύ 4 και 5. Συνεπώς, μια μείωση της κυκλοφορίας κατά 500 εκατομμύρια θα ισοδυναμούσε με αφαίρεση 2.000-2.500 εκατομμυρίων ή 10-15% της ευρείας προσφοράς χρήματος από την αγορά. Τα ποσά δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητα.

Ποια πολιτική ακολούθησε η Τράπεζα της Ελλάδος; Το Διάγραμμα 3.2 αποτυπώνει τις διμηνιαίες μεταβολές των συναλλαγματικών αποθεμάτων ($d\Sigma$) έναντι των αντίστοιχων μεταβολών της κυκλοφορίας (dK), από την έναρξη της λειτουργίας της Τράπεζας ως τις παραμονές της υποτίμησης του 1932. Οι περισσότερες – αν και όχι όλες – οι παρατηρήσεις βρίσκονται στο πρώτο και το τρίτο τεταρτημόριο, υποδεικνύοντας μία γενική συμμόρφωση με τους «κανόνες του παιχνιδιού» που επέβαλλε η σύνδεση της δραχμής με τον χρυσό: εντός διμήνου, οι περισσότερες μεταβολές στα συναλλαγματικά αποθέματα επηρέαζαν την κυκλοφορία προς την ίδια κατεύθυνση ($dK/d\Sigma > 0$). ³⁹ Εστιάζοντας στο τρίτο τεταρτημόριο, όπου η μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων προκαλεί μείωση της κυκλοφορίας, διακρίνουμε τρεις περιοχές που αντιστοιχούν στα τρία διαφορετικά είδη νομισματικής συστολής που περιγράψαμε παραπάνω. Όπως θα περίμενε κάποιος, η Τράπεζα της Ελλάδος δεν ασκεί ποτέ τη «σκληρή» πολιτική (α). Εντούτοις, δεν ασκεί ούτε την «παθητική»

39 Τα συμπεράσματα δεν διαφοροποιούνται ιδιαίτερα αν επιλεγούν οι μηνιαίες μεταβολές, παρ' ότι σε αυτήν την περίπτωση αυξάνεται ο αριθμός των μηνών που η Τράπεζα της Ελλάδος εμφανίζεται να παραβιάζει τους κανόνες του παιχνιδιού ($dK/d\Sigma > 0$): ωστόσο, είναι λογικό η επίδραση στην κυκλοφορία να είναι βραδύτερη (ενδεχομένως, καθώς οι νομισματικές αρχές περιμένουν να επαληθεύσουν ότι δεν πρόκειται περί πρόσκαιρης, εποχικής μεταβολής).

πολιτική (β), που θα συνίστατο στη μείωση της κυκλοφορίας τουλάχιστον κατά το ποσό της απώλειας συναλλάγματος. Τις περισσότερες φορές, η Τράπεζα της Ελλάδος βρίσκεται στην περιοχή (γ), δηλαδή μειώνει την κυκλοφορία λιγότερο απ' ό,τι μειώνονται τα αποθεματικά της. Αντίθετα με ό,τι λένε οι Finlayson και Τσουδερός, η πολιτική αυτή αποτελεί συνειδητή επιλογή, όχι λύση ανάγκης: το ελληνικό εκδοτικό ίδρυμα *επιλέγει* να αντισταθμίσει μέρος της επίδρασης του συναλλάγματος στην κυκλοφορία. Μάλιστα, ο γενικός συντελεστής συσχέτισης (0,59) υποδεικνύει ότι η Τράπεζα της Ελλάδος απορροφούσε περίπου 40% των συναλλαγματικών «κραδασμών».

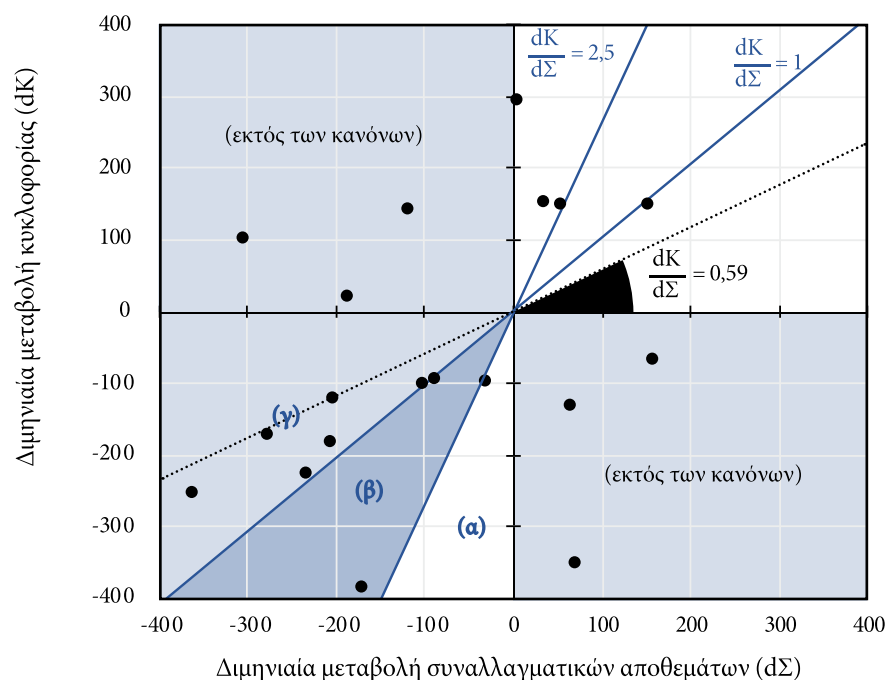
Αποφεύγοντας να περιορίσει την κυκλοφορία, η Τράπεζα ήθελε να μετριάσει τις επιπτώσεις της κρίσης στην εγχώρια οικονομία. Σε μια στιγμή

Διάγραμμα 3.2.

Μεταβολές στο κάλυμμα και την κυκλοφορία

Μάιος 1928 - Μάρτιος 1932

Μέσες μεταβολές ανά δίμηνο, σε εκατ. δραχμές



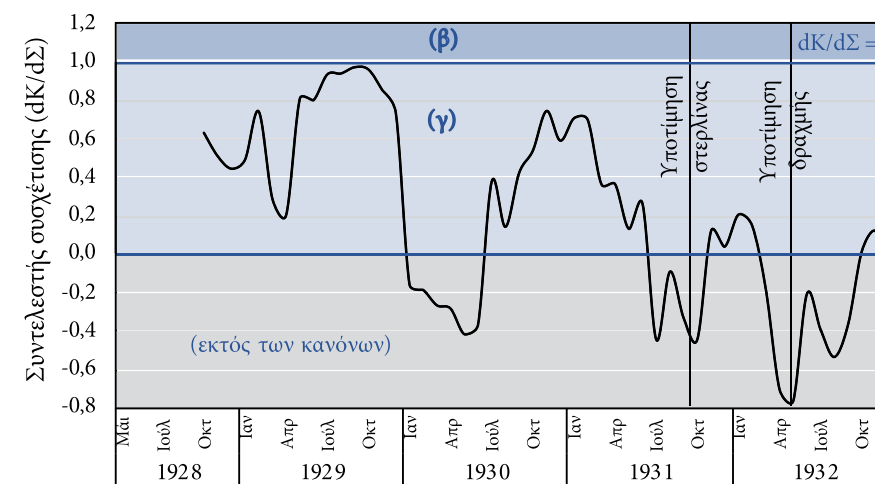
Πηγή: Βλ. Διάγραμμα 3.1.

αφοπλιστικής ειλικρίνειας, τον Ιανουάριο του 1930, ο διευθυντής της Τράπεζας Μιχαήλ Ευλάμπιος αιτιολογούσε τη στάση του ιδρύματος, υπενθυμίζοντας πως «η κατάσταση στην Ελλάδα διαφέρει από αυτήν άλλων χωρών· εκκρεμεί η αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, ενώ καταβάλλονται προσπάθειες να μη δημιουργηθεί ανεργία· ο κ. Βενιζέλος ανησυχεί για αυτά τα ζητήματα, τα οποία είναι λίγο-πολύ αλληλένδετα».⁴⁰ Η διατύπωση ήταν ατυχής: αφήνοντας να εννοηθεί ότι η κεντρική τράπεζα στάθμιζε τις ανησυχίες του πρωθυπουργού περισσότερο από τη διαφύλαξη της νομισματικής σταθερότητας, ο Ευλάμπιος είχε φονεύσει μία από τις ιερές αγελάδες της τραπεζικής ορθοδοξίας του Μεσοπολέμου. Εντούτοις, δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι η διοίκηση της Τράπεζας παρακολουθούσε τις εγχώριες εξελίξεις και λάμβανε υπόψη της τον αντίκτυπο – πολιτικό και οικονομικό – των αποφάσεών της. Άλλωστε, αυτό προκύπτει και από τις συγκυρίες στις οποίες η Τράπεζα της Ελλάδος *επέλεξε* να χαλαρώσει ή να παραβιάσει την εφαρμογή των «κανόνων του παιχνιδιού» όσον αφορά τη στήριξη της χρυσής ισοτιμίας της δραχμής.

Διάγραμμα 3.3.

Ακολουθώντας τους κανόνες του παιχνιδιού;

Συντελεστής συσχέτισης μηνιαίων μεταβολών κυκλοφορίας και αποθεμάτων (προηγούμενο δίμηνο)



Πηγή: Βλ. Διάγραμμα 3.1.

40 Société des Nations – Comité Financier, 37ème session, Procès-verbal de la quatrième séance tenue à Genève, le 21 Janvier 1930, σελ. 20, στο IATE A3-S1-Y1-F24/2.

Στο Διάγραμμα 3.3. παρακολουθούμε τη διαχρονική εξέλιξη της νομισματικής πολιτικής μέσω του συντελεστή συσχέτισης των μηνιαίων μεταβολών στο κάλυμμα και την κυκλοφορία, ο οποίος κάθε φορά υπολογίζεται βάσει των στοιχείων τού αμέσως προηγούμενου εξαμήνου. Τα στοιχεία επαληθεύουν ότι, με εξαίρεση μια μικρή περίοδο στα μέσα του 1929, η Τράπεζα της Ελλάδος ανέκαθεν απορροφούσε μέρος των συναλλαγματικών κραδασμών. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η χρονική εξέλιξη αυτής της πολιτικής, η οποία εντείνεται κάθε φορά που μια εξωτερική κρίση ασκεί πίεση στο εσωτερικό: από τα τέλη του 1929 έως τις αρχές του 1930 και, πάλι, από το καλοκαίρι του 1931. Τους μήνες αυτούς, η Τράπεζα δεν δίστασε να εγκαταλείψει πλήρως την ορθοδοξία αυξάνοντας την κυκλοφορία, την ίδια στιγμή που τα συναλλαγματικά της αποθέματα μειώνονταν ($dK/d\S < 0$).

Έτσι φθάνουμε σε μια εναλλακτική υπερασπιστική γραμμή. Το δίλημμα μεταξύ στενότητας και χαλαρότητας αντικατόπτριζε δύο διαφορετικές οικονομικές προτεραιότητες: στενότητα σήμαινε υπεράσπιση της ισοτιμίας· χαλαρότητα σήμαινε έμφαση στην εγχώρια δραστηριότητα. Το πρόβλημα της Ελλάδας ήταν ότι χρειαζόταν και τα δύο: η εγχώρια δραστηριότητα συντηρούσε την οικονομία και τα δημόσια έσοδα – πόσο μάλλον τους ψηφοφόρους της κυβέρνησης Βενιζέλου· ταυτόχρονα, ανακούφιζε τις τράπεζες, που ήταν αντιμέτωπες με τη σταδιακή ακινητοποίηση ολοένα και μεγαλύτερου μέρους του χαρτοφυλακίου τους. Από την άλλη, η μάχη της δραχμής ήταν απαραίτητη για να συνεχιστούν τα δάνεια που στήριζαν την εξυπηρέτηση του χρέους και τα παραγωγικά έργα. Θέλοντας να ισορροπήσει ανάμεσα στα δύο, η Τράπεζα της Ελλάδος προσπαθούσε να έχει και την πίτα ολόκληρη και τον σκύλο χορτάτο. Αυτό το γνώριζε καλά, όπως επίσης γνώριζε ότι κάποια στιγμή θα αναγκαζόταν να επιλέξει. Έτσι, όταν βρέθηκε αντιμέτωπη με το ενδεχόμενο να ψοφήσει ο σκύλος από την πείνα, προτίμησε να θυσιάσει τη συναλλαγματική πίτα – όσο και αν προσπάθησε ταυτόχρονα να δείξει με το δάχτυλο τις εμπορικές τράπεζες και τους κερδοσκόπους, κατηγορώντας τους ότι την είχαν φάει στα κρυφά!

Η τελευταία μάχη: δογματισμός ή αβεβαιότητα;

Η αναδιατύπωση του ζητήματος σε όρους εξισορρόπησης διαφορετικών προτεραιοτήτων πολιτικής μάς φέρνει στους τελευταίους μήνες της μάχης της δραχμής. Η απόφαση της Βρετανίας να εγκαταλείψει τον χρυσό και να υποτιμήσει τη στερλίνα, μετέβαλε αιφνιδιαστικά τους κανόνες του παιχνιδιού.

Την επόμενη μέρα, 21 Σεπτεμβρίου 1931, η Αθήνα κλήθηκε να αποφασίσει κατά πόσο η δραχμή θα ακολουθούσε το βρετανικό νόμισμα ή θα επεδίωκε να διατηρήσει τη σταθεροποίηση. Τράπεζες και κυβέρνηση τάχθηκαν ομόφωνα υπέρ της παραμονής στον Κανόνα του Χρυσού· η δραχμή αποσυνδέθηκε από τη στερλίνα και σταθεροποιήθηκε επισήμως στην ισοτιμία των 77,05 δραχμών ανά αμερικανικό δολάριο.

Οι εξελίξεις στην αγορά ήταν ραγδαίες. Μαζικές πωλήσεις οδήγησαν το Χρηματιστήριο της Αθήνας σε αναστολή της λειτουργίας του. Παρά τις καθησυχαστικές δηλώσεις των ιθυνόντων, πολλοί έσπευσαν να αποσύρουν τις καταθέσεις τους και να αγοράσουν συνάλλαγμα. Μέχρι το τέλος της εβδομάδας, τα συναλλαγματικά αποθέματα είχαν υποχωρήσει κατά 3,6 εκατομμύρια δολάρια, υποχρεώνοντας την Τράπεζα της Ελλάδος να δανειστεί 5 εκατομμύρια δολάρια από την Εθνική Τράπεζα για να τηρήσει τα προσχήματα (Διάγραμμα Β).⁴¹ Ο Βενιζέλος εξανάγκασε τον Διομήδη σε παραίτηση και το Υπουργικό Συμβούλιο, συνεδριάζοντας εκτάκτως μέσα στο Σαββατοκύριακο, αποφάσισε την αναστολή της μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων και την επιβολή περιορισμών στις εισαγωγές και την κίνηση κεφαλαίου.⁴²

Παρ' ότι τυπικά προσδεδεμένη στον χρυσό, η δραχμή άρχισε έτσι να απομακρύνεται από την επίσημη ισοτιμία της· μέσα σε λίγους μήνες, το ελληνικό νόμισμα βρέθηκε να αποτελεί αντικείμενο διαπραγματεύσεως στη μαύρη αγορά στο 60-70% της επίσημης αξίας του. Γράφοντας στον Otto Niemeyer, παραμονές Χριστουγέννων του 1931, ο οικονομικός σύμβουλος της Τράπεζας Κυριάκος Βαρβαρέσος θα περιέγραφε την κατάσταση ως εξής: «Εξακολουθούμε να αγωνιζόμαστε κόντρα στα δεδομένα και τους νόμους της οικονομίας, ελπίζοντας ότι κάτι θα προκύψει την τελευταία στιγμή. Αυτό το “κάτι” προέκυψε ήδη με την υποτίμηση της στερλίνας, αλλά δεν θεωρήσαμε ότι είναι το σωστό “κάτι” και έτσι εξακολουθούμε να περιμένουμε. Ως τότε όμως;»⁴³

41 Τα προσχήματα ήταν τα μόνα που μπορούσαν να διασωθούν, εφόσον το καταστατικό δεν επέτρεπε ούτως ή άλλως τη διατήρηση των αποθεματικών σε στερλίνες (δηλαδή σε νόμισμα που δεν ήταν πλέον μετατρέψιμο σε χρυσό), κενό που δεν κάλυπταν τα επιπλέον δολάρια. Το πρόβλημα φυσικά δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό. Όπως σημείωνε ο Niemeyer σε επιστολή του προς τον Loveday στη Γενεύη, «αφού οι ισολογισμοί σχεδόν όλων των κεντρικών τραπεζών της ηπειρωτικής Ευρώπης είναι λίγο-πολύ ψεύτικοι, είναι κρίμα η Ελλάδα να είναι εκτός μόδας», 9 Νοεμβρίου 1931, στο BOEA OV80-69/29.

42 Δαφνής (1997 [1974]), σελ. 522-524· Παντελάκης (2018), κεφ. 19.

43 Βαρβαρέσος προς Niemeyer, 21 Δεκεμβρίου 1931, στο BOEA OV80-69/68c.

Η διατύπωση του Βαρβαρέσου – του μοναδικού υψηλόβαθμου στελέχους της Τράπεζας που είχε εξαρχής υποστηρίξει τη λύση της υποτίμησης – μας φέρνει στην τρίτη κατηγορία που εκτοξεύεται εναντίον του εκδοτικού ιδρύματος την περίοδο της κρίσης. Μια κατηγορία που επιβιώνει στη σύγχρονη βιβλιογραφία και θέλει τις «κεφαλές της κεντρικής τράπεζας να είναι δέσμιες μιας νομικίστικης αντίληψης της οικονομίας»⁴⁴ και να επιδεικνύουν «όσιμη προσήλωση» στον Κανόνα του Χρυσού,⁴⁵ ακόμα και μετά την εκδήλωση της κρίσης της στερλίνας.

Η ερμηνεία αυτής της προσήλωσης είναι φυσικά γνωστή: το φθινόπωρο του 1931, η Αθήνα εξακολουθούσε να προσβλέπει σε ένα νέο δάνειο ή μια ευρύτερη διακρατική συμφωνία που θα της εξασφάλιζε αρκετό συνάλλαγμα για να τα φέρει βόλτα, ώσπου να μεταστραφεί το διεθνές κλίμα και να ολοκληρωθούν τα παραγωγικά έργα. Προσέβλεπε με άλλα λόγια – για να επανέλθουμε στο μεταφορικό σχήμα της προηγούμενης ενότητας – σε μια νέα, δανεική πίτα. Για τον λόγο αυτόν έπρεπε να συνεχίσει να παίζει – ή τουλάχιστον να εμφανίζεται να παίζει – με τους κανόνες του παιχνιδιού, έστω και αν, για μία ακόμη φορά, η Τράπεζα της Ελλάδος απέφυγε να προκαλέσει ουσιαστική νομισματική ασφυξία (βλ. Διάγραμμα 3.3). Ίσα-ίσα που από τις αρχές του 1932, η επιτάχυνση των εκροών συναλλάγματος συνοδεύθηκε από αύξηση των πιστώσεων του ιδρύματος, το οποίο για πρώτη φορά λειτούργησε ως δανειστής ύστατης προσφυγής για το τραπεζικό σύστημα.⁴⁶

Πλησιάζοντας στο τέλος της τετραετίας, ο Βενιζέλος υπολόγιζε στη στήριξη της Κοινωνίας των Εθνών και δεν ήθελε να εγκαταλείψει ένα από τα θεμέλια της οικονομικής του πολιτικής. Χώρια που μια υποτίμηση θα οδηγούσε αυτόματα σε πτώχευση, εφόσον 35% των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού κατέληγαν στη εξυπηρέτηση ενός χρέους που ήταν κυρίως πληρωτέο σε συνάλλαγμα. Δυσμενείς θα ήταν οι επιπτώσεις και για τις εμπορικές τράπεζες που είχαν συγκεντρώσει σημαντικές συναλλαγματικές υποχρεώσεις (κυρίως καταθέσεις), τις οποίες αντίκριζαν με ακινητοποιημένες πιστώσεις και ελληνικά χρεόγραφα. Για τους επικριτές του εκδοτικού ιδρύματος, τα προβλήματα αυτά ήταν αναπόφευκτα. Αργά ή γρήγορα, η Ελλάδα θα υποχρεωνόταν να εγκαταλείψει τον χρυσό. Η μάχη της δραχμής καθυστέρησε απλώς το μοιραίο, ξοδεύοντας πολύτιμο χρόνο και χρήμα.

44 Κωστής (2003), σελ. 376.

45 Christodoulakis (2014), σελ. 282.

46 Αφειτηρία υπήρξε η πτώχευση της Τράπεζας Κοσμαδόπουλου, στις 2 Φεβρουαρίου 1932, που οδήγησε σε μαζικές αναλήψεις από αρκετές άλλες τράπεζες· βλ. Finlayson προς Loveday, 29 Μαρτίου 1932, στο BOEA OV80-6/100.

Εκ των υστέρων, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι επικριτές είχαν δίκιο: Τράπεζα και κυβέρνηση παρερμήνευσαν τις διεθνείς συνθήκες και υποτίμησαν την έκταση της μεταστροφής στο επενδυτικό κλίμα.⁴⁷ Η κρίση δεν ήταν παροδική, ενώ η πολιτική συγκυρία δεν ευνοούσε μια συντονισμένη διακρατική πρωτοβουλία· οι εξελίξεις των επόμενων μηνών και η αποτυχία του Συνεδρίου της Λωζάννης έμελλαν να το επαληθεύσουν. Το φθινόπωρο του 1931 όμως, λίγοι θα ήταν εφικτό να είναι τόσο διορατικοί ώστε να επιλέξουν εξαρχής έναν διαφορετικό δρόμο για τη δραχμή – έναν δρόμο που στην περίπτωση της Ελλάδας ισοδυναμούσε με άμεση υποτίμηση και πτώχευση, με αρκετούς να ανησυχούν για το ενδεχόμενο μιας τιμωρητικής αντίδρασης εκ μέρους των άλλων χωρών. Δεν είναι τυχαίο ότι – πέραν της χαιρεκακίας με την οποία αντιμετώπιζαν τις κυβερνητικές δυσκολίες – κανένα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν τάχθηκε ανοικτά υπέρ της εγκατάλειψης του χρυσού. Άλλωστε, οι μνήμες της πληθωριστικής δεκαετίας του 1920 ήταν ακόμη νωπές: σε ερώτηση υψηλόβαθμου στελέχους του βρετανικού Treasury τον Ιανουάριο του 1932, γιατί η Ελλάδα δεν υποτιμούσε τη δραχμή για να ανακουφίσει την οικονομία της, ο Βενιζέλος δήλωνε μεταξύ άλλων ότι «φοβόταν πως αυτό θα προκαλούσε γενική κατάρρευση και πληθωρισμό».⁴⁸

Στην πραγματικότητα, όλοι βρίσκονταν ενώπιον μιας πρωτόγνωρης κατάστασης. Παρ' ότι συχνά δέσμιοι «ορθόδοξων» αντιλήψεων για τη λειτουργία της οικονομίας, είχαν πλήρη συναίσθηση ότι η τρέχουσα συγκυρία δεν υπόκειτο σε καμία ορθοδοξία. Η καθυστέρηση του μοιραίου δεν αποτελούσε ένδειξη νομικίστικης προσκόλλησης, αλλά στρατηγικής αβεβαιότητας. Στο υστερόγραφο μιας χειρόγραφης επιστολής προς τον Βενιζέλο, ο Τσουδερός θα αναρωτιόταν τι νόημα είχε, από ένα σημείο και πέρα, η Ελλάδα να εμφανίζεται να «νηστεύει», αποφεύγοντας την πτώχευση: «Άραγε εν ένα γενικόν διόρθωμα του κόσμου δεν θα είχαν την αυτήν θέσιν όλοι, και οι νηστεύσαντες και οι μη νηστεύσαντες; Ή μήπως άραγε εκείνοι που εσταμάτησαν θα έβγαιναν περισσότερο κερδισμένοι, ισχυριζόμενοι ότι δεν μπορούν να βαστάσουν όλο το βάρος των υποχρεώσεών των. [...] Ωρισμένες είναι τόσον δύσκολες στιγμές και πρωτότυπες που δεν μπορεί κανείς να εξεύρη οποιόν δρόμον να πάρη.»⁴⁹

47 Accominotti & Eichengreen (2016).

48 Leith-Ross, Note of an interview with Venizelos, 28 Ιανουαρίου 1932, στο BOEA OV80-6/15· επρόκειτο για ανησυχία που ήταν κοινή στις χώρες που είχαν βιώσει υψηλό πληθωρισμό την προηγούμενη περίοδο και αναλογίζονταν την έξοδο από τον χρυσό – βλ. Wolf (2008).

49 Τσουδερός προς Βενιζέλο, 8 Μαρτίου 1932, στο IATE A3-S1-Y2-F2/1.

Σε κάθε περίπτωση, ο δρόμος δεν ήταν μακρύς. Την άνοιξη του 1932, η δραχμή υποτιμήθηκε και η Ελλάδα ανέστειλε την εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους. Απαλλαγμένη από τα χρυσά δεσμά και οπλισμένη με ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο που της εξασφάλιζε το μονοπώλιο της αγοράς συναλλάγματος, η Τράπεζα της Ελλάδος βγήκε από την κρίση ενισχυμένη. Οι εμπορικές τράπεζες την ευγνωμονούσαν για την ευνοϊκή ρύθμιση του νόμου της «δραχμοποίησης», με την οποία μπόρεσαν να αποφύγουν σημαντικό μέρος των ζημιών που τους είχε προκαλέσει η υποτίμηση, ενώ το κράτος την εμπιστεύθηκε στη διαχείριση του χρέους. Ακόμα και οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις που ήρθαν στην εξουσία κατέληξαν να αποδέχονται – έστω και υπό τη διαρκή πίεση των ξένων – την αναγκαιότητα της ύπαρξής της. Μετά το 1932, το τοπίο ήταν πλέον διαφορετικό: η Τράπεζα της Ελλάδος ήταν πλέον σε θέση να αντιμετωπίσει τις οποιοσδήποτε κατηγορίες με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Βιβλιογραφία

- Αλογοσκούφης, Γιώργος & Λαζαρέτου, Σοφία (1996), *Η Δραχμή: Νομισματικά καθεστώτα και δημοσιονομικές διαταραχές στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΙΜΟΠ – Εκδ. Αθηναϊκή Οικονομική.
- Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (1935), *Οι δείκται οικονομικής δραστηριότητος της Ελλάδος κατά τα έτη 1928-1934*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Βενέζης, Ηλίας (1966), *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης*, Αθήναι: χ.ε.
- Βενέζης, Ηλίας (1955), *Χρονικόν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1997 [1974]), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, 2η έκδοση, Αθήνα: Κάκτος [Ανατύπωση της 2ης έκδοσης του 1974 από τις εκδόσεις Ίκαρος στην Αθήνα: 1η έκδοση το 1955 από τις εκδόσεις Ίκαρος].
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1929), *Νομισματική Σταθεροποίησης*, Αθήναι: Ελληνική Εταιρεία Επιστημονικών Μελετών – Εκδόσεις Γκρέκα.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017), *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κυρκιτίσης, Ανδρέας Δ. (1934), *Αι τράπεζαι εν Ελλάδι*, Αθήναι: χ.ε.
- Κωστελένος, Γεώργιος, Βασιλείου, Δημήτριος, Κουνάρης, Εμμανουήλ, Πετμεζάς, Σωκράτης και Σφακιανάκης, Μιχαήλ (2007), *Πηγές οικονομικής ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας: Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος & Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Κωστής, Κώστας Π. (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας Π. (1997), *Συνεργασία και ανταγωνισμός: τα 70 χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Κωστής, Κώστας Π. (1986), *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Παντελάκης, Νίκος Σ. (2018), *Αλέξανδρος Ν. Διομήδης (1874-1950): Ένας αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Πετρίδης, Παύλος (επιμ.) (2000), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, Αθήνα: University Studio Press [πρώτη έκδοση 1932, χ.ε.].
- Πύρσος, Γεώργιος Α. (1946), *Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπεζής της Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήναι: Τυποεκδοτική.
- Πύρσος, Γεώργιος Α. (1936), *Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπεζής της Ελλάδος*, τόμ. Α': Τα κατά την ίδρυσιν, Αθήναι: Έκδοσις Κύκλου.

- Ρηγίνος, Μιχάλης (1987), *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: Βιομηχανία - Βιοτεχνία*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1978), *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2014), *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-2008*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2011), *Νομισματική διαχείριση και οικονομική κρίση: η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος, 1929-1941*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Accominotti, Olivier & Eichengreen, Barry (2016), “The mother of all sudden stops: Capital flows and re-versals in Europe, 1919-32”, *Economic History Review*, 69 (2), 469-492.
- Bordo, Michael D. & Rockoff, Hugh (1996), “The Gold Standard as a ‘good housekeeping seal of approval’”, *Journal of Economic History*, 56 (2), 389-428.
- Chouliarakis, George & Lazaretou, Sophia (2014), “Déjà vu? The Greek crisis experience, the 2010s versus the 1930s: Lessons from history”, *Bank of Greece Working Papers*, 176.
- Christodoulaki, Olga (2015), *The origins of central banking in Greece*, London: London School of Economics.
- Christodoulaki, Olga (2001), “Industrial growth in Greece between the wars: A new perspective”, *European Review of Economic History*, 5, 61-89.
- Christodoulakis, Nicos (2013), “Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or policy failure?”, *European Review of Economic History*, 17 (3), 272-293.
- Eichengreen, Barry (1992), *Golden fetters: the gold standard and the Great Depression, 1919-1939*, New York: Oxford University Press.
- Eichengreen, Barry, Mehl, Arnaud & Chițu, Livia (2018), *How Global Currencies Work: Past, Present, and Future*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Fanshawe, Maurice (1925), *Reconstruction: Five years of work by the League of Nations*, London: Allen & Unwin.
- Flores Zendejas, Juan H. & Decorzant, Yann (2016), “Going multilateral? Financial markets’ access and the League of Nations loans, 1923-8”, *Economic History Review*, 69 (2), 653-678.
- Kostelenos, George C. (1995), *Money and Output in Modern Greece, 1858-1938*, Athens: Centre of Planning and Economic Research.

- Lazaretou, Sophia (2014), “Greece: from 1833 to 1949”, in *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*. (Athens, Sofia, Bucharest & Vienna: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania & Oesterreichische Nationalbank), 101-170.
- Lazaretou, Sophia (2005), “The drachma, foreign creditors, and the international monetary system: tales of a currency during the 19th and the early 20th centuries”, *Explorations in Economic History*, (42), 202-236.
- Mazower, Mark (1991), *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Pepelasis-Minoglou, Ioanna (1993), *The Greek State and the International Financial Community, 1922-1932: Demystifying the Foreign Factor*, London: London School of Economics.
- Péteri, György (1992), “Central Bank Diplomacy: Montagu Norman and Central Europe’s Monetary Reconstruction after World War II”, *Contemporary European History*, 1 (3), 233-258.
- Pyrris, Nicolas (1934), *La crise monétaire en Grèce*, Paris: Librairie L. Rodstein.
- Santaella, Julio A. (1993), “Stabilization Programs External Enforcement”, *Staff Papers – International Monetary Fund*, 40 (3), 584-621.
- Sayers, Richard Sidney (1976), *The Bank of England, 1891-1944*, vol. I, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolf, Nikolaus (2008), “Scylla and Charybdis. Explaining Europe’s exit from gold, January 1928-December 1936”, *Explorations in Economic History*, 45 (4), 383-401.

ΜΕΡΟΣ Β

Διεθνείς διαστάσεις

Η κρίση του 1929 και η ελληνική εξωτερική πολιτική: Από τις συνθήκες ειρήνης στις συμμαχίες πολέμου

Κωνσταντίνα Μπότσιου*

Η εποχή των εξωτερικών δανείων είχε πλέον παρέλθει από του 1931¹

Κυριάκος Βαρβαρέσος

Αποσύνδεση από την αγγλική λίρα, επανασύνδεση με την αγγλική πολιτική

Η οικονομική κρίση του 1929 έφθασε κατά κύματα στην Ελλάδα με την «αγγλική» κρίση του 1931.² Η αποσύνδεση από τον Κανόνα του Χρυσού της στερελίνας (20 Σεπτεμβρίου 1931), με την οποία συνδεόταν η δραχμή, οδήγησε τη χώρα εντός επτά περίπου μηνών σε σύνδεση με το δολάριο (27 Απριλίου 1932). Από την 1η Μαΐου 1932, η Ελλάδα έπαψε προσωρινά να εξυπηρετεί τα εξωτερικά της δάνεια σε συνάλλαγμα, το μεγαλύτερο

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

¹ Κυριάκος Βαρβαρέσος προς Ιωάννη Σοφιανόπουλο, 20.12.1945, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), Α4S2Y1F4/5, στο Κακριδής (2017), σελ. 111.

² Vito (2011)· Βενέζης (1995), σελ. 97-100.

μέρος των οποίων βρισκόταν στα χέρια Βρετανών ομολογιούχων.³ Βάσει των βρετανικών εισηγήσεων, η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών (ΔΕΚΕ) συναίνεσε στο χρεοστάσιο προς δημόσιους οργανισμούς (ΚτΕ, ΔΟΕ) για ένα έτος.⁴

Κηρύσσοντας «πτώχευση» για τέταρτη φορά στην ιστορία του, το ελληνικό κράτος έδρεψε θετικά αποτελέσματα μέσα στο διεθνές οικονομικό χάος. Με τη μείωση των εισαγωγών, πρόλαβε την εξάντληση των συναλλαγματικών αποθεμάτων και διέυρυνε τη διαπραγματευτική του ευχέρεια για την εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων καθ' όλη τη δεκαετία του 1930. Και στα δύο επίπεδα συνέβαλε η ευνοϊκή διαμεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων, προπαντός της Αγγλίας. Μετά από μια δεκαετία αποστασιοποίησης και ουδετερότητας, το Λονδίνο άρχισε να αναμειγνύεται αμεσότερα στις ελληνικές υποθέσεις, δείχνοντας σε συμμάχους και εχθρούς ότι αποτελούσε τη βασική ξένη επιρροή στη χώρα. Η τάση αυτή εκδηλώθηκε εντονότερα μετά την ιταλική εισβολή στην Αβησσυνία (1935-1936).⁵

Κατώφλι αποτέλεσε ο πιο τεχνικός τομέας της οικονομίας, ο οποίος εκχείλιζε στο πολιτικό πεδίο. Μέχρι το 1932, η Αγγλία ρύθμιζε τις σχέσεις με την Ελλάδα χρησιμοποιώντας χρηματοπιστωτικά εργαλεία, κυρίως τη ΔΕΚΕ και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ). Το 1928, η ελληνική οικονομία δέθηκε στενότερα με τους πιστωτές της όταν ιδρύθηκε, κατ' απαίτηση της ΔΕΚΕ, η Τράπεζα της Ελλάδος. Αυτή λειτούργησε από τις 14 Μαΐου 1928, στερώντας το αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο από την παντοδύναμη Εθνική Τράπεζα, το παλαιότερο χρηματοπιστωτικό ίδρυμα της χώρας, η οποία παρέμεινε εμπορική τράπεζα.⁶ Κατά την έναρξη λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος, η δραχμή συνδέθηκε με τη στερλίνα.⁷

Ασκώντας την κομβική για το δημόσιο χρέος νομισματική πολιτική, η Τράπεζα της Ελλάδος ενίσχυσε τον κυβερνητικό έλεγχο στην οικονομική, αλλά και στην εξωτερική και αμυντική πολιτική. Η κρίση του 1931-1932 έδωσε ευκαιρία να εμπεδωθεί η εν λόγω νομισματική πολιτική. Οκτώ ημέρες μετά την αποσύνδεση της στερλίνας από τον Κανόνα του Χρυσού (28 Σεπτεμβρίου 1931), ο Βενιζέλος εξώθησε σε παραίτηση τον (πρώτο) Διοικητή και τέως

3 Το βρετανικό μερίδιο ανερχόταν σε 67,5% το 1932. Το επόμενο μεγαλύτερο (9,88%) κατείχαν ομολογιούχοι των ΗΠΑ. Βλ. Συλλογικό (1978a), σελ. 337.

4 Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 147-151.

5 Rizas (2011), σελ. 137-156.

6 Ψαλιδόπουλος (2014)· Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 134-136· Συλλογικό (1978b), σελ. 59-73.

7 Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 142.

Διοικητή της Εθνικής (1923-1929) Αλέξανδρο Διομήδη. Έναν μήνα μετά, τον διαδέχθηκε ο μέχρι τότε Υποδιοικητής (1928-1931), ακραιφνής βενιζελικός, Εμμανουήλ Τσουδερός.⁸

Με την παγκόσμια κρίση του 1929 και τη συνακόλουθη αγγλική κρίση του 1931, η οποία συνέβη σχεδόν ταυτόχρονα με την ιαπωνική εισβολή στη Μαντσουρία (18 Σεπτεμβρίου 1931),⁹ το Λονδίνο και το Παρίσι, στυλοβάτες της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), ένωσαν «στο πετσί τους» τη χαμηλή αποτελεσματικότητα του διεθνούς οργανισμού, για την οποία ματαιώς διαμαρτύρονταν τα μικρά κράτη τη δεκαετία του 1920. Η Ελλάδα ανήκε σε αυτά, καθώς είχε νιώσει νωρίς την αδικία των ισχυρών κρατών (Επεισόδιο της Κέρκυρας, 1923).¹⁰ Το 1929 κατέδειξε την ευαλωτότητα του οικονομικού φιλελευθερισμού και το 1931 τη στρατιωτική αδυναμία των Μεγάλων Δυνάμεων, υπό την επήρεια μάλιστα του κυρίαρχου δόγματος του διεθνούς αφοπλισμού.¹¹ Η επιθετικότητα των αναθεωρητικών κρατών αναβάθμισε τα μικρότερα αντι-αναθεωρητικά κράτη.¹²

Η διμερής διπλωματία ενισχύθηκε έναντι των πολυμερών συνεννοήσεων που χαρακτήριζαν τη δεκαετία του 1920. Σύμφυτη ήταν η αυστηρότερη επιτήρηση της Ιταλίας, την οποία μέχρι τότε η Αγγλία είχε χρίσει τοποτηρητή της στην Ανατολική Μεσόγειο. Τη δεκαετία του 1920, το Λονδίνο παρέπεμπε την Αθήνα στη Ρώμη για θέματα μεσογειακής ασφάλειας και στην ΚτΕ για οικονομικά θέματα και για διαφορές με κράτη ισχυρά (Ιταλία) ή απείθαρχα (Βουλγαρία). Αναγνωρίζοντας στην Ιταλία τη θέση Μεγάλης Δύναμης, θεωρούσε ότι κατεύναζε τον αναθεωρητικό μεγαλοϊδεατισμό της.¹³ Η Ελλάδα, όπως και η Τουρκία, αποδυναμωμένες από τους πολέμους μιας δεκαετίας (1912-1922), είδαν να αναφύεται μεταξύ τους με τις ευλογίες της Αγγλίας η φασιστική Ιταλία ως επεκτατικός μεσογειακός πόλος.¹⁴

8 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 108-112.

9 Pugh (1980), σελ. 641-656, 641-643· Vito (2011), σελ. 345-347.

10 Barros (1965). Επίσης, η Ελλάδα διαμαρτυρήθηκε για την άνιση μεταχείρισή της στο Επεισόδιο του Πετριτίου (Οκτώβριος 1925), δηλαδή στην ελληνική εισβολή στο βουλγαρικό έδαφος επί δικτατορίας Παγκάλου σε υπόβαθρο επιδρομών Βούλγαρων κομιτατζήδων. Κλήθηκε να πληρώσει υψηλή χρηματική αποζημίωση στη Βουλγαρία υπό την απειλή αγγλικού ναυτικού αποκλεισμού και δέχθηκε τοποτηρητές στο έδαφός της μέχρι το 1927. Βλ. Δαφνής (1997), τόμ. Α', 303-305· Barros (1964).

11 League of Nations (1932).

12 Κούμας (2012), σελ. 154-156.

13 Ripsman & Levy (2008), σελ. 148-181· Anievas (2011), σελ. 601-629· Yearwood (1986), σελ. 559-579.

14 Edelstein (2017), σελ. 38-70· Shorrock (1986), σελ. 70-82.

Μέσα στις διεθνείς ανακατατάξεις που προκάλεσε το κραχ, η Ελλάδα ανέκτησε γεωπολιτική και στρατιωτική σημασία. Η Αγγλία έδωσε έμφαση και στην εσωτερική σταθεροποίηση. Η «τετραετία» του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932) δεν άλλαξε τις διαιρετικές τομές. Η καμπή του 1922 καθόριζε τις συνειδήσεις, ανατροφοδοτούσε το λερναίο προσφυγικό ζήτημα και συντηρούσε τον διχασμό βενιζελικών-αντιβενιζελικών μέσω του πολιτειακού ζητήματος και των πολιτικών παρεμβάσεων του στρατού. Ουσιαστικά, οι διεθνείς αλλαγές επέβαλαν την ενότητα και τη σταθερότητα ως προϋποθέσεις για την εθνική επιβίωση, πάνω από κάθε εσωτερική αντιπαράθεση. Στον πολιτικό ανταγωνισμό, ο οποίος εκδηλώθηκε με κινήματα και δικτατορίες μεταξύ 1932 και 1936, επιβλήθηκαν οι δυνάμεις που μπορούσαν να τις διασφαλίσουν, ακόμα και σε βάρος του κοινοβουλευτισμού. Τις πειστικότερες εγγυήσεις φάνηκε να προσφέρουν οι αντιβενιζελικοί, με επικεφαλής τον βασιλιά, που επανήλθε το 1935. Εκμεταλλευόμενοι τα δύο βενιζελικά κινήματα του 1933, και κυρίως του 1935, έγειραν την πλάστιγγα προς το μέρος τους στο όνομα της σταθερότητας. Χωρίς να θεραπεύσουν τον διχασμό, επεδίωξαν να τον ακινητοποιήσουν, εκτοπίζοντας στρατιωτικούς και πολιτικούς αντιπάλους, και αναλαμβάνοντας την ηγεσία των εθνικών αγώνων μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁵

Για την Αγγλία, που στήριζε την εσωτερική μεταλλαγή, το θέμα δεν ήταν ιδεολογικό, αλλά εστιαζόταν στο αν η Ελλάδα θα την ακολουθούσε στον επόμενο πόλεμο, παρέχοντας λιμάνια και νησιά ως προπύργια των αγγλικών δυνάμεων. Αυτό θεωρείτο δεδομένο, καθώς το Λονδίνο διέθετε το πανίσχυρο όπλο του ναυτικού αποκλεισμού, το οποίο είχαν δοκιμάσει οι Έλληνες στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁶ Μετά την ήττα και την απονομιμοποίηση των γερμανόφιλων αντιβενιζελικών, όλες σχεδόν οι πολιτικές δυνάμεις στήριξαν τον προσανατολισμό προς την Αγγλία. Για χάρη των Άγγλων, άλλωστε, η Αθήνα συνεννοείτο με την Ιταλία, την οποία από μόνη της ούτε εμπιστευόταν ούτε ήθελε να δει μόνιμη κάτοχο των Δωδεκανήσων. Το θέμα ήταν πολιτικό: να ακολουθήσουν οι Έλληνες ενωμένοι το Λονδίνο. Μόνον έτσι θα αποτελούσαν ξανά αξιόπιστους συμμάχους.¹⁷

Η ενότητα και η σταθερότητα δεν επιτεύχθηκαν επί των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων του 1933-1935. Οι αδιάλλακτοι βασιλόφρονες, τους οποίους

15 Κολιόπουλος (1985), σελ. 64-90, 104.

16 Zacharioudakis (2002), σελ. 63.

17 Βούρος (2014), σελ. 68-71. Η φασιστική Ιταλία ήταν η πρώτη Μεγάλη Δύναμη που αναγνώρισε την Ελληνική Δημοκρατία μετά το δημοψήφισμα του 1924.

δεν ήλεγχε ο μετριοπαθής και αναβλητικός αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης,¹⁸ διέπονταν από τον φόβο της Βουλγαρίας, που από το 1870 διαπότιζε την ελληνική εξωτερική πολιτική και αναζωπυρωνόταν από τον παράνομο μεταπολεμικό επανεξοπλισμό της.¹⁹ Φοβούμενοι επιπλέον σύμπραξη Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας σε βάρος της ελληνικής Μακεδονίας, σε περίπτωση τοπικού βαλκανικού πολέμου, και εγκατάλειψη της Ελλάδας από την Αγγλία – πολύ δε περισσότερο από την Ιταλία – έδωσαν έμφαση στη βαλκανική διάσταση. Το 1934 η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε το Βαλκανικό Σύμφωνο μαζί με τις υπόλοιπες αντι-αναθεωρητικές χώρες των Βαλκανίων (Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία, Τουρκία). Η Ιταλία δυσανεκτήθηκε, καθώς η «Βαλκανική Αντάντ» συνδεόταν έμμεσα με τη γαλλικής κοπής Μικρή Αντάντ, στην οποία συμμετείχαν η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία.²⁰ Ανησύχησε, όμως, και η Αγγλία μήπως προκληθεί η Ιταλία. Με παρεμβάσεις του Βενιζέλου, μέσω της κυριαρχούμενης από βενιζελικούς Γερουσίας, αποδυναμώθηκαν προσωρινά οι στρατιωτικές δεσμεύσεις της Ελλάδας προς τους γείτονες, σε περίπτωση σύγκρουσης με εξω-βαλκανική δύναμη. Τη βενιζελική γραμμή ενίσχυσε με δηλώσεις και νέα σύμβαση το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά (1936).²¹ Παρά τις παλινωδίες, το Λαϊκό Κόμμα επανέλαβε επ' ευκαιρία του Βαλκανικού Συμφώνου την ταύτιση με την Αγγλία. Οι αντιβενιζελικοί είχαν έναν λόγο παραπάνω από τους βενιζελικούς: συνδέαν την πολιτική τους επιβίωση με την επιτυχία στην εξωτερική πολιτική για να γιατρέψουν το πληγωμένο από το 1922 κύρος τους.²²

Η ευθυγράμμιση με την Αγγλία, η άσπονδη φιλία με την Ιταλία, η σύμπλευση με ανταγωνιστές (Γιουγκοσλαβία) και το διπλό παιχνίδι με τη Γερμανία εξισορροπήθηκαν αποτελεσματικότερα από τον Βασιλιά Γεώργιο Β' και το καθεστώς Μεταξά. Στο μεταξύ, η Αγγλία κέρδισε χρόνο να προετοιμαστεί πολιτικά και στρατιωτικά. Η στροφή των ευρωπαϊκών κοινωνιών προς έναν νέο πόλεμο δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η Αγγλία και η Γαλλία είχαν εναποθέσει στην ΚτΕ τις διεθνείς υποθέσεις για να εστιάσουν αφενός στον έλεγχο των

18 Βούρος (2014), σελ. 185.

19 Παπάγος (1938), σελ. 101.

20 Ανδρικόπουλος (1994), σελ. 123-144.

21 Βλάσσης (2013), σελ. 35.

22 Εσωτερικός Κανονισμός Ενώσεως Πολιτικής Συνεργασίας, 18.4.1944, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, φ. 6, στο Ευστρατίου (1948), σελ. 79-82. Για τη διαχρονική προσπάθεια του Λαϊκού Κόμματος να καταξιώθει στην εξωτερική πολιτική, βλ. Μπότσιο (2010), σελ. 332-359.

αποικιών και τη συμπίεση των ευρωπαϊκών αναθεωρητικών δυνάμεων, αφετέρου στη θεραπεία των πολεμικών καταστροφών με γενναιόδωρες κοινωνικές παροχές στο εσωτερικό (σε υγεία, μισθούς, ανέργους, κ.ά.). Τα έθνη είχαν πείσει τους πολίτες τους ότι, μετά τον εφιάλτη του Μεγάλου Πολέμου, το διεθνές σύστημα εξοβέλισε διά παντός το φάσμα των συρράξεων.²³

Ενώ η μεταπολεμική οικονομική ανασυγκρότηση προχωρούσε βασανιστικά αργά, η κρίση του 1929 την κτύπησε ανελέητα. Η πορεία προς την εγκατάλειψη του Κανόνα του Χρυσού από την Αγγλία το 1931 αποτελεί παράδειγμα επιβολής κοινωνικών προτεραιοτήτων επί της νομισματικής ορθοδοξίας. Προκειμένου να συγκρατήσει υψηλούς μισθούς και ικανοποιημένη κοινή γνώμη με νομισματικό ρεαλισμό, συνέχισε να επιδοτεί την εσωτερική ευημερία μετά το 1929, παρ' ότι μειώνονταν ραγδαία οι εξαγωγές της. Επιμένοντας στον οικονομικό φιλελευθερισμό, η Αγγλία περίμενε δύο χρόνια για να παραδεχθεί την ανάγκη εναρμόνισης των εσωτερικών και διεθνών τιμών της στερλίνας.²⁴

Παράλληλα με τις πολιτικές αλλαγές εν όψει νέων αναμετρήσεων, το Λονδίνο παρείχε διευκολύνσεις στην ελληνική οικονομία. Κρατώντας γερά το «χαλινάρι» του χρηματοπιστωτικού ελέγχου και για οικονομία δικών του δυνάμεων, άφησε να τονωθεί το εξωτερικό εμπόριο με συμφωνίες συμψηφισμού (clearing) στο διάστημα μεταξύ 1932 και 1938. Το εμπόριο clearing άνοιξε με την Τσεχοσλοβακία, τη Σουηδία, την Αυστρία και προπαντός με την πρόθυμη ναζιστική Γερμανία, η οποία ενδιαφερόταν να προσδέσει την Ελλάδα στη σφαίρα επιρροής της. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Βερολίνου όμως, η γερμανική «οικονομική διείσδυση» δεν επεκτάθηκε στην εξωτερική πολιτική και την άμυνα, όταν αυτές αναδιοργανώθηκαν από το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά. Μόνον στη αρχική φάση (1936-1937) έστειλε η Γερμανία πολεμικό υλικό, κυρίως επειδή δεν ήταν διατεθειμένη να πληρώσει η Αγγλία. Το 1938 το Λονδίνο παρενέβη, απαιτώντας ακύρωση των γερμανικών παραγγελιών και συρρίκνωση του γερμανικού μεριδίου στο ελληνικό εξωτερικό εμπόριο.²⁵

Συνολικά, η κρίση του φιλελευθερισμού και η αλλοίωση της χρηματοπιστωτικής ορθοδοξίας, που μέχρι το 1929 δημιουργούσε πολλαπλές εξαρτήσεις, ενίσχυσε τη διεθνή θέση της Ελλάδας μέσω της Αγγλίας. Παραδόξως,

η νομισματική αποσύνδεση από τη στερλίνα οδήγησε σε πολιτική επανασύνδεση με το Λονδίνο. Αποτέλεσμα ήταν η προετοιμασία των Ελλήνων για υπέρβαση του εσωτερικού διχασμού χάριν της εθνικής ενότητας και σταθερότητας, ενόψει νέων διεθνών ανταγωνισμών. Η συναίνεση που διαμορφώθηκε μετά το 1932 ως προς το (εκάστοτε) πολίτευμα, καθώς και την εξωτερική πολιτική και άμυνα, σε συνδυασμό με αυταρχική διακυβέρνηση, πάγωσαν προσωρινά τον διχασμό. Σε αντίθεση με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Έλληνες μπόκαν ενωμένοι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κάτω από την επιφάνεια, βέβαια, σιγόκαιγαν κοινωνικές ανισότητες και μια κρίση νομιμότητας που σαν ωρολογιακή βόμβα πυροδοτήθηκε στην Κατοχή γύρω από νέα ριζοσπαστικά διακυβεύματα, ενόψει της κομμουνιστικής πρόκλησης.

Η κρίση πριν από την κρίση

Η Ελλάδα βγήκε από τη Μικρασιατική Καταστροφή αδύναμη, διχασμένη και διεθνώς απομονωμένη. Μετά την απώλεια του «οράματος της Ιωνίας»²⁶ βυθίστηκε σε εσωστρέφεια και αναζητούσε εθνικό σκοπό προς αντικατάσταση της Μεγάλης Ιδέας που την καθόριζε επί έναν περίπου αιώνα.²⁷ Στο εσωτερικό, αντιμετώπιζε το τιτάνιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων σε συνθήκες διχασμού. Βαρυνόταν από εξωτερικά, κυρίως πολεμικά, χρέη και εισέπραττε με το σταγονόμετρο πολεμικές επανορθώσεις από τις κεντρικές δυνάμεις και τις «ανατολικές» χώρες (Αυστρία, Βουλγαρία, Ουγγαρία, διάδοχα κράτη αυστρουγγρικής αυτοκρατορίας).²⁸ Η αποκατάσταση των προσφύγων απλώθηκε σε βάθος δεκαετίας (1922-1932). Παρά τις σοβαρές εκκρεμότητες που άφησε, κατέστη επιτυχής χάρη σε δάνεια της ΚτΕ (1924, 1928), εποπτευόμενα από ειδικά συσταθείσα Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) το 1923.²⁹ Επιπλέον, η Ελλάδα έλαβε εξωτερικό δανεισμό για «παραγωγικά έργα» που θα συνέδραμαν στην οικονομική ενσωμάτωση των προσφύγων. Στα τρία εξωτερικά δάνεια που συνήφθησαν μέχρι το 1927, προστέθηκε το 1928 δάνειο ύψους 9 εκατομμυρίων αγγλικών λιρών με μεσολάβηση της ΔΕΚΕ. Βάσει του Πρωτοκόλλου της Γενεύης της 15ης Σεπτεμβρίου 1927,

23 Webster (2005), σελ. 493-518, 494-495, 515-518.

24 Labour Party (1932), 68· Eichengreen (1986), σελ. 335-358.

25 Συλλογικό (1978α), τόμ. ΙΕ', σελ. 399-409· Athen, 19.12.1937, Vermerk Erbachs. GA. Bd. 21.9. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Bonn.

26 Llwelllyn-Smith (2009).

27 Ριζάς (2015).

28 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 73.

29 Νοταράς (1934), σελ. 172-189· Kritikos (2005), σελ. 321-346· Διβάνη (2014), σελ. 286-310.

το οποίο υπέγραψαν οι κυβερνήσεις Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Ελλάδας, εκτός από την Τράπεζα της Ελλάδος ιδρύθηκε το 1929 η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία, μεταξύ άλλων, χειρίστηκε μεγάλο όγκο δανείων προς αγρότες πρόσφυγες.³⁰

Στο τέλος της διαδρομής, οι συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης απείλησαν να τινάξουν την ανασυγκρότηση στον αέρα. Η συμφωνία Ελλάδας-Τουρκίας για τον συμψηφισμό των αποζημιώσεων των ανταλλαξίμων (1930) ράγισε την κοινωνική συνοχή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Ελλάδα θεωρείτο γόνιμο έδαφος για κομμουνιστική επιρροή. Μέχρι το 1935, η ανησυχία βρισκόταν υπό έλεγχο. Τα εθνικιστικά βενιζελικά φρονήματα των προσφύγων και ο ενδοαστικός χαρακτήρας του πολιτειακού ζητήματος απέτρεπαν τη μαζική υποστήριξη του νεοσύστατου ΚΚΕ. Δικλίδα ασφαλείας παρείχε, κατά ιστορική ειρωνεία, το ίδιο το κόμμα, συνηγορώντας υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας στο πλαίσιο μιας κομμουνιστικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας (1924-1935). Η ιδεολογική συμμόρφωση με την ΕΣΣΔ θεωρήθηκε προδοτική παραχώρηση στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Βουλγαρίας.³¹

Όμως, η Αγγλία και η Γαλλία διέκριναν συμβατότητα του κομμουνισμού με την προϊούσα εξαθλίωση και προλεταριοποίηση στην πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης. Η βαλκανική αφετηρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τις ωθούσε να αποτρέψουν μια επανάληψη σε αυτό το ρευστό μέτωπο που πυροδοτούσε συγκρούσεις Μεγάλων Δυνάμεων για σφαίρες επιρροής. Πίσω από την ΕΣΣΔ έβλεπαν την «αιώνια Ρωσία» και τον ιδεολογικό κίνδυνο που εκπροσωπούσε στις διαχρονικές γεωπολιτικές αντιπαλότητες για τα Βαλκάνια. Οι Μεγάλες Δυνάμεις φοβούνταν περισσότερο την κομμουνιστική επανάσταση, την οποία είχαν βιώσει μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γερμανία, την Ουγγαρία, την Ιταλία και αλλού, από ό,τι τον φασισμό, που έδειξε τα δόντια του αργότερα, ενώ έως τότε θεωρούνταν λιγότερο επεκτατικός και εξαγώγιμος.³²

Για να κρατήσει την Ελλάδα ενωμένη, αντικομμουνιστική και φιλοαγγλική, η Αγγλία έδειξε μεγαλύτερη ανεκτικότητα σε φαινόμενα αυταρχισμού μετά το 1931-1932 από ό,τι στην πρώτη δεκαετία μετά τη Μικρασιατική

30 Κωστής (1987) και Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 134-136, 144.

31 Νικολακόπουλος & Γεωργαντίδης (1979), σελ. 448-468· Παπαπαναγιώτου (1992)· Troebst (2013), σελ. 161-172· Κολιόπουλος (1985), σελ. 33.

32 Vandervelde (1929), σελ. 84-98· Schatz (2001), σελ. 145-165· Brustein & Berntson (1999), σελ. 159-178.

Καταστροφή. Η παλινόρθωση της βασιλείας και η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά το 1935 και το 1936 κρίθηκαν, στο όνομα της σταθερότητας, «μια κάποια λύσις». Συνάμα άλλαξε και η στάση του Λονδίνου απέναντι στη στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας. Μέχρι τότε, το οικονομικό και πολιτικό τοπίο δεν άφηνε χώρο για αμυντικές δαπάνες. Από τη Συνθήκη της Λωζάννης μέχρι την κρίση της Αβησσυνίας (1923-1935) – με εξαίρεση την «αναθεωρητική φάση» της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926) –³³ οι ελληνικές κυβερνήσεις δαπάνησαν αθροιστικά περίπου 3 δισεκατομμύρια δραχμές για την κάλυψη των άμεσων στρατιωτικών αναγκών της χώρας. Οι ελλείψεις έγιναν ορατές τόσο στη Μικρασιατική Εκστρατεία³⁴ όσο και στο βενιζελικό Κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, όταν η κυβέρνηση Τσαλδάρη χρειάστηκε στρατιωτική βοήθεια από τη Γιουγκοσλαβία για την καταστολή του.³⁵ Αλλά, μετά το 1935, η Ελλάδα προέβη σε συστηματική πολεμική προετοιμασία, αφενός για να προωθήσει τις εθνικές διεκδικήσεις της, αφετέρου για να στηρίξει την αγγλική πλευρά, μέσω της οποίας είχε πιθανότητες να τις πραγματοποιήσει.

Εξωτερικά δάνεια, εποπτεία της ΚτΕ, συμπόρευση με αντι-αναθεωρητικές χώρες και αναγνώριση της ανωτερότητας της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν τα κύρια κεντρομόλα εργαλεία με τα οποία είχε συμμορφωθεί η εξωτερική πολιτική μέχρι το 1931-1932. Με τον ίδιο πραγματισμό υιοθετήθηκαν στη συνέχεια κεντρόφυγες τακτικές.

Το σημείο ισορροπίας στην «τετραετία» Βενιζέλου (1928-1932)

Η αντι-αναθεωρητική πολιτική του Βενιζέλου είχε σημείο αναφοράς την Αγγλία. Η Ιταλία θεωρούνταν ανταγωνιστής στον έλεγχο των θαλασσών, που συνιστούσε το κέντρο βάρους της ελληνικής ασφάλειας. Κατά τον Βενιζέλο όμως, η συνεργασία με την Ιταλία αποτελούσε μονόδρομο. Η Ρώμη διέθετε το όπλο του ναυτικού αποκλεισμού και μπορούσε να επιβάλει αντίποινα στους Έλληνες των Δωδεκανήσων. Η επικινδυνότητά της σχετικοποιείτο σε περίπτωση γενικευμένου πολέμου, γιατί θα ελεγχόταν από τη ναυτικά

33 Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 154.

34 Συλλογικό (1978α), σελ. 200-208.

35 Η επιστράτευση Ελλήνων εφέδρων εμποδίστηκε από στοιχειώδεις ελλείψεις υλικού επιμελητείας (ιματισμός, υπόδηση, κ.λπ.). Βλ. ΔΙΣ/ΓΕΣ (1995), σελ. 261.

υπέρτερη Αγγλία.³⁶ Ωστόσο, η Ιταλία από την πλευρά της πίεζε πανταχόθεν την Ελλάδα. Το 1928, προσέγγισε την Τουρκία για τη σύμπληξη «Μεσογειακού συμφώνου» συλλογικής ασφάλειας, επιδιώκοντας να πειθαναγκάσει την Αθήνα.³⁷ Ο Βενιζέλος κινήθηκε για να εξασφαλίσει τις ευέλικτες διμερείς συμφωνίες που προτιμούσε.

Η ελληνο-ιταλική προσέγγιση έγινε ο κορμός από τον οποίο βλάστησαν διμερείς συμφωνίες με τη γείτονα Τουρκία, αλλά και με τη Γιουγκοσλαβία, βασικό ανταγωνιστή της Ελλάδας στα Βαλκάνια. Ο Βενιζέλος έλυσε το δίλημμα ασφαλείας μεταξύ της βαλκανικής και μεσογειακής ταυτότητας, αντιπαρατάσσοντας την ιταλική προστασία στη γαλλική προστασία της Γιουγκοσλαβίας.³⁸ Η πολιτική του μετέτρεψε γρήγορα τη Γιουγκοσλαβία από επίδοξο ηγεμόνα των Βαλκανίων σε πρόθυμο εταίρο.

Ιταλία (Σεπτέμβριος 1928)

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1928, η κυβέρνηση Βενιζέλου υπέγραψε στη Ρώμη το διμερές Ελληνο-Ιταλικό Σύμφωνο Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού, που διείπε τις διμερείς σχέσεις μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Βενιζέλος αρνήθηκε να επεκταθεί σε συμφωνία συλλογικής ασφάλειας, επικαλούμενος την αρχή της ουδετερότητας. Και τούτο παρά την πεποίθησή του ότι «αν ευρεθώμεν προ του διλήμματος ή να ιδώμεν την Θεσσαλονίκην σερβικήν ή να δεχθώμεν την βοήθειαν της Ιταλίας, έστω και δημιουργούσαν εις εμάς θέσιν υποδεί, επιβάλλεται εις ημάς να εκλέξωμεν το δεύτερον».³⁹

Η φιλοϊταλική στάση παρέμεινε σταθερά της στρατηγικής του σκέψης και αφότου έχασε την εξουσία. Στη γνωστή αγόρευσή του ενώπιον των πολιτικών αρχηγών για το Βαλκανικό Σύμφωνο (28 Φεβρουαρίου 1934), ο Βενιζέλος επέμεινε στην καλλιέργεια «όσο το δυνατόν εγκαρδίων σχέσεων» με την Ιταλία.⁴⁰ Το δόγμα των «ίσων αποστάσεων» προς όλους «απαντούσε» και στην απροθυμία της Αγγλίας να αναλάβει επίσημες δεσμεύσεις για την ελληνική ασφάλεια. Υπήρχε ευδιάκριτη διαφορά από τους αντιβενιζελικούς που, με ζήλο νεοφώτιστου, προπαγάνδιζαν τον επίσημο φιλοαγγλικό προσανατολισμό.⁴¹

36 Gwynn (1940), σελ. 197-208· Arielli (2011), σελ. 385-340.

37 Barlas (2005), σελ. 441-464· Zacharioudakis (2002), σελ. 34.

38 Σβολόπουλος (1999), σελ. 121-166, 205-237.

39 Ο.π., σελ. 150· Papamichos Chronakis (2019), σελ. 20-44.

40 Ελευθέριος Βενιζέλος, 3.3.1934, «Πρακτικά των συνεδριάσεων των πολιτικών αρχηγών εις το Υπουργείο Εξωτερικών», Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, φ. 173/64.

41 Λούβη (1988), σελ. 391-403, 396, 400-401.

Γιουγκοσλαβία (Μάρτιος 1929)

Η ελληνο-ιταλική συνθήκη αποδείχθηκε ισχυρός μοχλός πίεσης προς τη Γιουγκοσλαβία. Ενίσχυσε, παράλληλα, την πίεση που ασκούσε το ελληνο-ρουμανικό Σύμφωνο Μη Επιθέσεως και Διαιτησίας που είχε υπογραφεί στις 21 Μαρτίου 1928 επί υπουργίας Εξωτερικών του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, με το οποίο η Ελλάδα διεμβόλιζε τις ηγεμονικές βλέψεις του Βελιγραδίου στα Βαλκάνια. Πριν κλείσουν τρεις εβδομάδες από την υπογραφή του ελληνο-ιταλικού συμφώνου του 1928, η Γιουγκοσλαβία υπέγραψε με την Ελλάδα στις 11 Οκτωβρίου 1928 δύο πρωτόκολλα στο Βελιγράδι, που ρύθμιζαν τις διμερείς σχέσεις στην ελεύθερη τελωνειακή ζώνη της Θεσσαλονίκης και τη σιδηροδρομική γραμμή Γεβγελή-Θεσσαλονίκης. Υπήρχε σαφής βελτίωση για την ελληνική πλευρά από τις παγκαλικές συμφωνίες της 17ης Αυγούστου 1926, των οποίων την ακύρωση είχε επιτύχει ο Μιχαλακόπουλος ως υπουργός Εξωτερικών των οικουμενικών κυβερνήσεων (1926-1928).⁴² Βάσει των νέων συμφωνιών, στη σερβική ζώνη επιτρεπόταν μόνον το διμερές εμπόριο και απαγορευόταν η μεταφορά πολεμικού υλικού. Στις 17 Μαρτίου 1929, προστέθηκαν άλλα πέντε πρωτόκολλα, με τα οποία, μεταξύ άλλων, επιβεβαιωνόταν η ελληνική κυριαρχία στη σερβική ζώνη. Αποκορύφωμα των συμφωνιών υπήρξε η υπογραφή του ελληνο-γιουγκοσλαβικού Συμφώνου Φιλίας και Ειρηνικής Διευθετήσεως των Διαφορών, στις 27 Μαρτίου 1929 στο Βελιγράδι. Οι δύο χώρες δεσμεύονταν με αντι-αναθεωρητικό πνεύμα να διατηρήσουν τις συνθήκες ειρήνης. Με την πολιτική ισορροπίας δυνάμεων, ο Βενιζέλος προσέγγισε εκ νέου τη Γιουγκοσλαβία χωρίς να προκαλέσει την Ιταλία, καθώς οι ελληνο-σερβικές σχέσεις παρέμεναν ψυχρότερες από ό,τι στη συνθήκη του 1913.⁴³

Τουρκία (Ιούνιος-Οκτώβριος 1930)

Τρίτος βασικός πυλώνας ήταν η συνεργασία με την, επίσης αντι-αναθεωρητική, Τουρκία, με ακρογωνιαίο λίθο τη διευθέτηση των προσφυγικών αποζημιώσεων. Προς αποφυγήν μακροχρόνιων και αβέβαιων υπολογισμών, το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της Άγκυρας στις 10 Ιουνίου 1930 ρύθμιζε τον συμψηφισμό των αποζημιώσεων των ανταλλαξίμων, βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης του 1923 και των περιουσιών που καταλήφθηκαν για τους πρόσφυγες.⁴⁴ Ακολούθησε δέσμη τριών διμερών συμφωνιών στις 30 Οκτωβρίου 1930. Η πρώτη ήταν το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο

42 Mazower (1997), σελ. 47-63· Scheuermann (2000), σελ. 68-69, 78, 147-148, 241-342.

43 Σβολόπουλος (1999), σελ. 163-166.

44 Μαυρογορδάτος (2017), σελ. 128-140.

Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας, με το οποίο αμφότερες χώρες δεσμεύονταν να παραμείνουν ουδέτερες μεταξύ τους σε περίπτωση πολέμου. Η δεύτερη ήταν ένα Ναυτικό Πρωτόκολλο που εγγυάτο τα χερσαία σύνορά τους και αποσκοπούσε στην αποφυγή κούρσας εξοπλισμών, καθώς θα ανέπτυσσαν περισσότερα αεροπλάνα, υποβρύχια και ευέλικτα πλοία.⁴⁵ Η τρίτη συνένωνε εμπορική σύμβαση, σύμβαση εγκαταστάσεως και προξενική σύμβαση, και αναμενόταν να διευκολύνει την εκατέρωθεν εμπορική δραστηριότητα. Οι δύο χώρες απέφυγαν καθορισμό θαλασσίων συνόρων για να μην προκαλέσουν την Ιταλία με ένα «θαλάσσιο Λοκάρνο». Πρόσθετος λόγος ήταν οι λανθάνουσες διεκδικήσεις τους στα Δωδεκάνησα. Στρατιωτικά δεσμεύονταν μόνον από το Βαλκανικό Σύμφωνο για αποκλειστικά ενδοβαλκανικές συγκρούσεις.⁴⁶

Τον Ιούλιο του 1932, η Τουρκία έγινε μέλος της Κοινωνίας των Εθνών με συστηματική διπλωματική στήριξη από την Αθήνα. Η Άγκυρα, από την πλευρά της, μεσολάβησε – μάταια – για μια τριπλή συνεννόηση Ελλάδας-Τουρκίας-Βουλγαρίας.⁴⁷ Η ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση ήταν επιθυμητή από την Αγγλία και την Ιταλία, αλλά προσέκρουε σε ανυπέρβλητες διμερείς διαφωνίες (μειονότητες, πρόσβαση στο Αιγαίο, προσφυγικές αποζημιώσεις, πολεμικές επανορθώσεις, βουλγαρικό επανεξοπλισμό κ.ά.). Για την Ελλάδα, η Βουλγαρία παρέμεινε ο «συνήθης ύποπτος» στα Βαλκάνια σε περίπτωση γενικευμένου πολέμου, ενώ η Γιουγκοσλαβία ο κατεξοχήν ανταγωνιστής στην περίοδο της ειρήνης.⁴⁸

Η αναβάθμιση μετά την κρίση

Η οικονομική κρίση του 1929 αναβάθμισε με δύο τρόπους την Ελλάδα, όπως και άλλα μικρά κράτη. Πρώτον, σαν ιδεολογικό και εμπορικό στόχο του φασισμού ή του κομμουνισμού.⁴⁹ Δεύτερον, σαν δυνητικό σύμμαχο και συμπολεμιστή της Αγγλίας σε μελλοντικό γενικευμένο πόλεμο. Μετά την ιαπωνική εισβολή στη Μαντσουρία (1931), το σενάριο αυτό δεν φαινόταν

45 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 69-70· Ανδριώτης (2010), σελ. 113-126· Howland (1926), σελ. 612-623.

46 Αναστασιάδου (1982).

47 Turco-Bulgaro-Greek Pact, 22.7.1933, MC T 1245 rolls 1-6, 768.74/316, National Archives and Records Administration (NARA), College Park, Virginia.

48 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 72-73.

49 Schivelbusch (2006).

εξωπραγματικό.⁵⁰ Το σχέδιο του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών Aristide Briand για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας (Ιούλιος 1929) αποτέλεσε ουσιαστικά ύστατη πρωτοβουλία συλλογικής ασφάλειας στην ΚτΕ γύρω από το όραμα της ειρήνης που κλονιζόταν, με συγκεκριμένο στόχο την αποτροπή της γερμανικής αντεκδίκησης. Η Ελλάδα υποστήριξε ενθουσιωδώς το Σχέδιο στον σύντομο βίο του (1929-1932), παρ' ότι έμεινε κενό γράμμα ενόψει της εκ νέου εθνικοποίησης πολιτικών τη δεκαετία του 1930.⁵¹

Η πρωθυπουργία του Βενιζέλου υπήρξε καθησυχαστική για την Αγγλία. Ο Βενιζέλος ήλεγχε πλήρως την εξωτερική πολιτική, όπως και το υπουργικό συμβούλιο, το οποίο επανειλημμένως άλλαζε.⁵² Σε αντίθεση με τους αντιβενιζελικούς, δεν είχε να αποδείξει τα φιλοαγγλικά του φρονήματα και μοιραζόταν με τους Δυτικοευρωπαίους την ιδεολογική και γεωπολιτική απώθηση προς την κομμουνιστική Ρωσία.⁵³ Μετά το 1929, η Αγγλία τον ενίσχυσε με οικονομικές και πολιτικές «διευκολύνσεις». Κατ' αρχάς, δέχθηκε και ενθάρρυνε τις πρωτοβουλίες χειραφέτησης από την κηδεμονία της Γενεύης. Έτσι παρουσίασε ο Βενιζέλος την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και το χρεοστάσιο. Κατήγγειλε, παράλληλα, το γεγονός ότι η ΔΕΚΕ αγνόησε το ελληνικό αίτημα για δάνειο ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων σε πέντε ισόποσες δόσεις με άμεση καταβολή 10 εκατομμυρίων δολαρίων στα μέσα Απριλίου 1932, παρ' όλο που η Ελλάδα αδυνατούσε να συνέλθει από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης.⁵⁴ Από την άλλη πλευρά, μεταφέροντας τις ευθύνες στους εσωτερικούς πολιτικούς αντιπάλους, προέβαλε το χρεοστάσιο σαν συνέπεια της απώλειας από τις «μετα-νοεμβριανές» κυβερνήσεις (1920-1922) αμερικανικών πιστώσεων ύψους 6,5 εκατομμυρίων λιρών, επειδή δεν αναγνώριζαν τη μεσοβασιλεία του Αλέξανδρου επί των ημερών του οποίου είχε συνομολογηθεί το δάνειο.⁵⁵

Το 1932, οι καταθέσεις σε συνάλλαγμα δραχμοποιήθηκαν σε αξία χαμηλότερη της αγοράς, γεγονός που συνέβαλε στη σταθεροποίηση της δραχμής και την πιστοδότηση της οικονομίας. Οι άδηλοι πόροι από τα μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα μετά δυσκολίας συνέχισαν να συγκρατούν τα

50 Το 1933 αποχώρησαν από την ΚτΕ η Ιαπωνία (Φεβρουάριος) και η Γερμανία (Οκτώβριος). Βλ. Clinton (1932), σελ. 40-44.

51 Fischer (2012), σελ. 705-724· Boyce (1980), σελ. 17-45.

52 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 51-52.

53 Βλ. «ιδιώνυμο» (Ν. 4229, 25 Ιουλίου 1929)· Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 92-94.

54 Mazower (1997), σελ. 230-231· Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 150-254.

55 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 122-125.

συναλλαγματικά αποθέματα.⁵⁶ Αργότερα, όταν μειώθηκε το κόστος του χρήματος, η Τράπεζα της Ελλάδος προμηθεύθηκε προνοητικά χρυσό (1933), ο οποίος απέκτησε μεγαλύτερη αξία στις διεθνείς αγορές λόγω της υποτίμησης του δολαρίου. Η νέα τάση ώθησε στη σύνδεση της δραχμής με τον Συνασπισμό Χρυσού (Gold Block) μέσω του ελβετικού φράγκου (1933-1936). Η δραχμή επανασυνδέθηκε με τη στερλίνα στις 27 Σεπτεμβρίου 1936 από το καθεστώς Μεταξά, όταν το ελβετικό φράγκο εγκατέλειψε τον Κανόνα του Χρυσού.⁵⁷

Τα βενιζελικά μέτρα ελήφθησαν χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις από την Αγγλία, παρ' ότι η Τράπεζα της Αγγλίας έχασε σημαντικές καταθέσεις εξαιτίας της αποσύνδεσης της δραχμής από τη στερλίνα. Το Λονδίνο μάλιστα αναγνώριζε ότι η Αθήνα είχε καθυστερήσει την αποσύνδεση, την οποία ενθάρρυναν επιφανείς Έλληνες τραπεζίτες, όπως ο Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Κυριάκος Βαρβαρέσος, και συμμερίζονταν κορυφαίοι Άγγλοι τραπεζίτες, όπως ο Sir Otto Niemeyer, Διοικητής της Τράπεζας της Αγγλίας (1938-1952) και της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (1931-1965).⁵⁸ Το υποδήλωσε όταν ανέλαβε επικεφαλής επιτροπής της ΔΕΚΕ για την αξιολόγηση της ελληνικής οικονομίας μετά την αποδέσμευση της λίρας από τον Κανόνα του Χρυσού και λίγο πριν από την αναστολή καταβολής τοκοχρεολυσίων από την Ελλάδα (Ιανουάριος 1932).⁵⁹

Οι αντιδράσεις των Βρετανών ομολογιούχων δεν εισακούστηκαν.⁶⁰ Η αγγλική κυβέρνηση έπεισε και τους, ακόμη πιο αδιάλλακτους, Γάλλους ομολογιούχους να αποδεχθούν το «αναπόφευκτο»,⁶¹ τακτική που συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια. Το 1934 οι Γάλλοι αποδέχθηκαν την καταβολή μέρους των τοκοχρεολυσίων σε λίρες αντί για χρυσό. Η αγγλική κυβέρνηση διαχώριζε εαυτήν από τους ομολογιούχους. Ωστόσο, δεν κρυβόταν η αλληλεπίδραση. Σημαντικό συνδετικό κρίκο αποτελούσε ο πρέσβης της Αγγλίας στην Αθήνα, Sir Sydney Waterlow, ο οποίος ήταν ενήμερος για κάθε ρύθμιση και δικαιολογούσε τις ελληνικές αποφάσεις.⁶²

Όσο μαζεύονταν διεθνώς σύννεφα πολέμου, στη ζυγαριά των ελληνο-αγγλικών σχέσεων βάρυναν πολιτικά παρά οικονομικά κριτήρια και διμερείς

56 Κωστής (2019), σελ. 230.

57 Mazower (1997), σελ. 248.

58 Βενέζης (1995), σελ. 102-103.

59 Κωστής (2019), σελ. 271-275.

60 Mazower (1997), σελ. 206-207.

61 Kirshner (2007), σελ. 89-121· Συλλογικό (1978α), σελ. 397-402· Κολιόπουλος (1996), σελ. 89, 93, 106.

62 Mazower (1997), σελ. 246, 252, 260-261.

παρά πολυμερείς συνεννοήσεις. Τον Ιούνιο του 1932, η ΚΤΕ απέρριψε την ελληνική πρόταση για συμψηφισμό μέρους των ελληνικών χρεών με τις «ανατολικές» αποζημιώσεις που στερήθηκε εξαιτίας του «μορατόριουμ Χούβερ» (1931-1932). Αλλά τον Σεπτέμβριο του 1932, με τη λεγόμενη «Συμφωνία Βαρβαρέσος», οι Βρετανοί ομολογιούχοι δέχθηκαν την καταβολή σε συνάλλαγμα του 30% των τόκων που αναλογούσαν στο έτος 1932-1933, συμφωνία που τροποποιήθηκε εκ των πραγμάτων από την επόμενη κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος.⁶³

Η αντιμετώπιση της κρίσης από την κυβέρνηση Βενιζέλου δεν απέτρεψε την πτώση του. Η βενιζελική ψήφος ανοχής στήριξε τη βραχύβια κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη, αφού αναγνώρισε την αβασίλευτη δημοκρατία (3 Οκτωβρίου 1932). Τον Μάρτιο του 1933, συγκροτήθηκε η πρώτη σταθερή κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος μετά από μια δεκαετία. Η κυβερνητική αλλαγή ενδυνάμωσε την αγγλική εγρήγορση. Την ανάγκη στενότερης επικοινωνίας Λονδίνου-Αθήνας επιβεβαίωσε το αποτυχημένο Κίνημα του Πλαστήρα της 5ης Μαρτίου 1933, το οποίο έδωσε αφορμή σε αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς να ασκήσουν ποινική δίωξη στον Βενιζέλο ως ηθικό αυτουργό.⁶⁴ Η βρετανική κυβέρνηση τήρησε ουδετερότητα, αποδεχόμενη ότι οι αντιβενιζελικοί είχαν πλέον τη λαϊκή πλειοψηφία.⁶⁵ Αμέσως μετά, μεσολάβησε στους Βρετανούς ομολογιούχους για νέα ρύθμιση καταβολής τοκοχρεολυσίων. Στις αρχές Ιουλίου του 1934, η Ελλάδα κατέβαλε σε συνάλλαγμα μόλις το 27,5% των τόκων του 1933-1934. Η αγγλική κυβέρνηση έκαμψε πάλι τη γαλλική αγανάκτηση.⁶⁶

Οι Λαϊκές κυβερνήσεις συνέχισαν τις διμερείς συνεννοήσεις με την Αγγλία. Ωστόσο, διαχώρισαν τις διμερείς επαφές με τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη Μεσόγειο από τις πολυμερείς για τα Βαλκάνια. Οι ταγοί του Λαϊκού Κόμματος διαφωνούσαν με τον Βενιζέλο και τον Μεταξά ως προς την ανάγκη να μην προκληθεί η Ιταλία από μια ελληνο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση. Σε αντίθεση με τον Βενιζέλο, προτιμούσαν επίσης να πιέσουν τη Βρετανία να ταχθεί ανοικτά υπέρ της Ελλάδας, εγκαταλείποντας την ουδετερότητα. Στις 9 Φεβρουαρίου 1934, υπεγράφη το πολυμερές Βαλκανικό Σύμφωνο στην Αθήνα από την Ελλάδα, την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία. Παρουσιάστηκε ως φυσική κατάληξη των Βαλκανικών Συνδιασκέψεων

63 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 147· Κωστής (2002), σελ. 29-31.

64 Ε. Βενιζέλος προς Δ. Μάξιμο, 10.12.1933, Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, φ. 1/11.

65 Παπαστράτης (1992), σελ. 417-437, εδώ 432-437.

66 Mazower (1997), σελ. 261· Herring (2006), τόμ. 2, 1157.

που είχε εγκαινιάσει ο Βενιζέλος (1930-1933) και σαν κίνηση αποτρεπτική μιας συμμαχίας Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας. Σε συνημμένο στρατιωτικό πρωτόκολλο, που «φωτογράφιζε» τη Βουλγαρία και την Ιταλία, τα μέλη αναλάμβαναν υποχρεώσεις συλλογικής ασφάλειας σε περίπτωση επίθεσης είτε από βαλκανική είτε από εξωβαλκανική χώρα. Η κυβέρνηση δήλωσε ότι υπέγραψε το καταστατικό του Βαλκανικού Συμφώνου τον Νοέμβριο του 1934 χωρίς το στρατιωτικό πρωτόκολλο, λόγω των αντιδράσεων της ελληνικής αντιπολίτευσης, αλλά και του Λονδίνου και της Ρώμης. Η ρήτρα που εισήγαγε ο «απών-παρών» Βενιζέλος μέσω της Γερουσίας κατά την κύρωση του Συμφώνου προέβλεπε ουδετερότητα της Ελλάδας, αν εμπλεκόταν μη βαλκανική δύναμη σε βαλκανικό πόλεμο.⁶⁷ Ο υπουργός Εξωτερικών Δημήτριος Μάξιμος προέβη σε παρόμοια δήλωση, ότι η συλλογική ασφάλεια ίσχυε μόνο για τα βαλκανικά κράτη.⁶⁸ Ωστόσο, η δήλωση δεν ακύρωσε τη στρατιωτική συμφωνία, μέχρι που μεταβλήθηκε γραπτώς επί Μεταξά.

Η μεσολάβηση του Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ των δύο βενιζελικών κινημάτων για την ανατροπή των Λαϊκών τον Μάρτιο του 1933 και τον Μάρτιο του 1935 δεν ήταν τυχαία. Το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 είχε ενοχλήσει την Ιταλία, η οποία φαίνεται ότι αναμείχθηκε στο Κίνημα του 1935. Μεταξύ άλλων, είχε συμβάλει στον σχεδιασμό του, επιτρέποντας στον Πλαστήρα να περάσει μέσω Γαλλίας στο Μπρίντιζι, όπου τον σταμάτησε γιατί η επιχείρηση είχε διαρρεύσει. Ο δε Βενιζέλος κατέφυγε μετά την αποτυχία του κινήματος στην ιταλοκρατούμενη Κάσο και από εκεί στην Ιταλία και το Παρίσι.⁶⁹ Καθώς η κατάσταση γινόταν έκρυθμη, η Αγγλία και η Γαλλία έστειλαν από ένα πολεμικό πλοίο στον Πειραιά, στηρίζοντας το status quo. Η Γιουγκοσλαβία πώλησε πέντε καταδιωκτικά και δάνεισε δέκα αναγνωριστικά/βομβαρδιστικά αεροσκάφη. Θεωρούσε δεδομένη την ιταλική εμπλοκή και απέδιδε την πολεμική του Βενιζέλου για το Βαλκανικό Σύμφωνο στη φιλοϊταλική θέση του. Είχε γίνει άλλωστε γνωστό ότι η Ιταλία αποθάρρυνε τη Βουλγαρία να προσχωρήσει στο Βαλκανικό Σύμφωνο και θεωρούσε δεδομένο πως περιείχε μυστικό στρατιωτικό πρωτόκολλο, το οποίο υπεγράφη μάλιστα στη Γενεύη υπό γαλλική εποπτεία τον Ιούνιο του 1934.⁷⁰

Τα γεγονότα άλλαξαν την ελληνική εσωτερική πολιτική με τρόπο που θεωρείτο αδιανόητος την πρώτη δεκαετία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

67 Λούβη (1988), σελ. 393· Rizas (2011), σελ. 147.

68 Δαφνής (1997), τόμ. Β', σελ. 250-252.

69 Συλλογικό (1978α), σελ. 361-362.

70 Iatrides (1980), σελ. 78-79.

Το 1935, παράλληλα με την ιταλική επίθεση στην Αβησσυνία, πραγματοποιήθηκε η παλινόρθωση της βασιλείας. Η Αγγλία προσεταιρίστηκε πλήρως τον βασιλιά Γεώργιο Β'. Μάλιστα, ο ανώτατος άρχοντας έγινε πρωταρχικός εκφραστής της φιλοαγγλικής πολιτικής με κατανόηση για την κατ'επίφασιν ουδετερότητα του Λονδίνου μέχρι τις παραμονές του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Αποτέλεσε, επίσης, πόλο συσπείρωσης των κατακερματισμένων παρατάξεων του Διχασμού. Ως κεφαλή της αντιβενιζελικής παράταξης, ήταν ο μόνος που μπορούσε να την πειθαρχήσει. Μετά την πτώχευση, αναγνωριζόταν όμως ευρέως και στη βενιζελική παράταξη ως παράγοντας σταθερότητας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δέχθηκε την Παλινόρθωση στο όνομα της εθνικής ενότητας, ενώ ο Γεώργιος Β' δεσμεύθηκε να λειτουργήσει ως συνταγματικός βασιλιάς όλων των Ελλήνων.⁷¹ Αμφότεροι ήθελαν να δώσουν το παράδειγμα. Προπαντός στον στρατό, όπου οι συχνές εκατέρωθεν αποταξίες είχαν προσθέσει επαγγελματικές αντιδικίες στις ιδεολογικές διαφορές, θέτοντας σε κίνδυνο την εθνική άμυνα.

Στο όνομα της σταθερότητας, η Βρετανία αποδέχθηκε τη μη επαναφορά των βενιζελικών αξιωματικών που αποτάχθηκαν μαζικά εξαιτίας του κινήματος του 1935. Η δημιουργία ενός μονολιθικά αντιβενιζελικού στρατού «προίκισε» τον βασιλιά με μια ανυπέρβλητη πηγή ισχύος. Ο διορισμός του Μεταξά ως προσωρινού πρωθυπουργού με τη συναίνεση των περισσότερων κομμάτων, τον Απρίλιο του 1936, ολοκλήρωσε το προσωρινό πάγωμα του διχασμού ενόψει των διεθνών επιλοκών της ειρήνης. Κατά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936, η αγγλική διπλωματία σημείωνε τον θετικό αντίκτυπο από τον τερματισμό της ενδημικής εσωτερικής αστάθειας. Χωρίς ισχυρά ερείσματα στον στρατό και στον πολιτικό κόσμο, ο Μεταξάς εξαρτιόταν από τον βασιλιά – και κατ'επέκταση την Αγγλία – για την επιβίωσή του.⁷² Παράλληλα, οι στρατηγικές ικανότητές του, όπως και η αποστασιοποίηση από το Λαϊκό Κόμμα μετά το 1922, αποτελούσαν εγγυήσεις για τη συνέχιση της βενιζελικής εξωτερικής πολιτικής.⁷³

Ο Μεταξάς σεμνυνόταν να υπενθυμίζει ότι ακολουθούσε την πολιτική του «αιμινήστου Βενιζέλου», αναγνωρίζοντας τη «διφυή» βαλκανική και

71 Βασιλιάς Γεώργιος Β' προς Π. Τσαλδάρη, 21.10.1935, Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, φ. 1/13.

72 Iatrides (1980), σελ. 77· Κολιόπουλος (1985), σελ., 30-53, 67-69, 104.

73 Συλλογικό (1978α), σελ. 359· Zacharioudakis (2002), σελ. 67.

μεσογειακή ταυτότητα της Ελλάδας και το ναυτικό κέντρο βάρους της.⁷⁴ Το δίδυμο Γεωργίου Β' -Μεταξά ενδυνάμωσε τη διμερή πρόσδεση στην Αγγλία έναντι της επιρροής της ΚτΕ. Επανάφερε επίσης την έμφαση στη Μεσόγειο και άμβλυσε τις ελληνικές δεσμεύσεις στο Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 (Μάιος 1936). Με νέα στρατιωτική σύμβαση στα τέλη του 1936, η Ελλάδα δεσμευόταν να αυξήσει τις στρατιωτικές δυνάμεις της εντός δύο ετών. Ήταν ένα εύσχημος τρόπος να ξεφύγει από τους περιορισμούς των δανειστών. Οι Άγγλοι συγκατατέθηκαν ασμένως. Οι αντιδράσεις των Γάλλων κάμφθηκαν, επειδή οι εξοπλισμοί θα εξυπηρετούσαν εμμέσως τη Μικρή Αντάντ.⁷⁵

Μετά το 1936, η Ελλάδα αναβαθμίστηκε ραγδαία στα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο. Το Βαλκανικό Σύμφωνο αδρανοποιήθηκε, καθώς τα βαλκανικά κράτη κατέφυγαν σε διμερείς συμμαχίες με Μεγάλες Δυνάμεις. Ορισμένα άλλαξαν στρατόπεδο. Η Γιουγκοσλαβία υπέγραψε Σύμφωνο Μη Επιθέσεως με τη Βουλγαρία στις 29 Ιανουαρίου 1937, δύο μήνες πριν υπογραφούν αντίστοιχες συμφωνίες Γιουγκοσλαβίας-Ιταλίας (25 Μαρτίου 1937).⁷⁶ Το 1938 επέτυχε την υπογραφή ανάλογου συμφώνου με τη Βουλγαρία και Βαλκανικού Συμφώνου στη Θεσσαλονίκη.⁷⁷ Το 1937 ανανεώθηκε η ελληνο-τουρκική συνεργασία μέσω επίσημης επίσκεψης του Μεταξά στην Άγκυρα. Στις 27 Απριλίου 1938, υπεγράφη διμερής «Συμπληρωματική Συνθήκη» για τη Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας και το Σύμφωνο Εγκάρδιας Συνεννόησης της 30ής Οκτωβρίου 1930, αλλά και το Εγγυητικό Σύμφωνο της 14ης Σεπτεμβρίου 1933, που παρατάθηκαν έως το 1948. Ήταν αμιγώς πολιτικές συμφωνίες αμοιβαίας ουδετερότητας και εγγύησης των κοινών ηπειρωτικών συνόρων στη Θράκη έναντι βαλκανικού ή εξωβαλκανικού εισβολέα.

Οι στρατιωτικές επαφές μεταξύ των αρχηγών επιτελείων των μελών του Βαλκανικού Συμφώνου συνεχίστηκαν έως το 1938. Η τελευταία απόπειρα συγκρότησης βαλκανικού συνασπισμού για το ενδεχόμενο πολέμου στα Βαλκάνια σημειώθηκε κατά την όγδοη και τελευταία σύνοδο του Μόνιμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης στο Βελιγράδι, τον Φεβρουάριο του 1940. Αυτή τη φορά, ο Μεταξάς πρότεινε – ανεπιτυχώς – την αμοιβαία

74 Πρακτικά των συνεδριάσεων των πολιτικών αρχηγών εις το Υπουργείο Εξωτερικών, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, φ. 173/64, σελ. 38· Σβολόπουλος (1974), σελ. 71.

75 Συλλογικό (1978α), σελ. 399-402.

76 Avramovski (1969), σελ. 304-338· Maynard B. Barnes προς Department of State, NARA, 19.12.1934, MC T 1245 rolls 1-6, 770.00/301.

77 Zacharioudakis (2002), σελ. 87-91.

στρατιωτική βοήθεια και σε περίπτωση επίθεσης από εξωβαλκανική δύναμη, έχοντας υπόψη του την κατάληψη της Αλβανίας από την Ιταλία (Απρίλιος 1939). Πίστευε ότι μόνο με σύμπραξη Μεγάλης Δύναμης θα επιτίθετο στην Ελλάδα μια μικρή βαλκανική χώρα. Την ίδια ανάγνωση έκαναν η Αγγλία και η Γαλλία. Αλλά ήταν ήδη αργά, καθώς όλα τα κράτη είχαν στραφεί σε εθνικές προτεραιότητες. Η ελληνο-ιταλική συμφωνία του 1928 ανανεώθηκε σαν σκιά του εαυτού της με τη μορφή μνημονίου για την προάσπιση της ειρήνης στις 18 Σεπτεμβρίου 1939, αλλά έμεινε κενό γράμμα μετά τη βρετανική και γαλλική εγγύηση της 13ης Απριλίου 1939.⁷⁸

Μετά την έκρηξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, οι δύο πολύτιμοι κρίκοι του Βαλκανικού Συμφώνου και της Μικρής Αντάντ – τις οποίες φύλαγε σαν κόρη οφθαλμού η Γαλλία – δηλαδή η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία, προσχώρησαν σε συμμαχία με τον Άξονα (Ιούλιος 1940 και Μάρτιος 1941, αντίστοιχα). Η Αλβανία και η Βουλγαρία συνεργάστηκαν ανοικτά με την Ιταλία και τη Γερμανία, αντίστοιχα. Η Τουρκία παρέμεινε ουδέτερη. Το 1939 οριστικοποιήθηκε η συμμαχία Ελλάδας-Αγγλίας και το 1940 επισημοποιήθηκε. Τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1940, το καθεστώς Μεταξά έφθασε στα όρια της ουδετερότητας, δείχνοντας να αγνοεί την ιταλική προέλευση των τορπιλών που βύθισαν τη φρεγάτα «Έλλη» μέσα στο λιμάνι της Τήνου τον Δεκαπενταύγουστο του 1940. Η ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας τον Οκτώβριο του 1940, όπως και η γερμανική τον Απρίλιο του 1941 – εναντίον και της μόλις μεταστραφείσας Γιουγκοσλαβίας – προβλήθηκαν από τον Άξονα ως επιθέσεις εναντίον της Αγγλίας.⁷⁹

Εξωτερική πολιτική μέσω εξωτερικού εμπορίου

Η αδυναμία του κοινοβουλευτισμού σε συνθήκες οικονομικής κρίσης⁸⁰ είχε οικονομικό ισοδύναμο στο εξωτερικό εμπόριο. Πριν από την «πτώχευση» του 1932, οι ελληνικές κυβερνήσεις υιοθέτησαν μέτρα προστατευτισμού που θωράκιζαν τη φιλελεύθερη αντίληψη απέναντι σε σειρήνες του κομμουνισμού ή του διευθυντισμού (dirigisme).⁸¹ Το χρεοστάσιο, όμως, επέτεινε την επιβολή

78 Συλλογικό (1978α), σελ. 405.

79 Ό.π., σελ. 411, 444· Knejevitch (1951), σελ. 38-44.

80 Møller et al. (2015), σελ. 301-318.

81 Mazower (1997), σελ. 274-276, 281-283.

ποσοτώσεων και τη μείωση των εισαγωγών, ώστε να εξισορροπηθεί το εμπορικό ισοζύγιο και να αυξηθούν τα συναλλαγματικά αποθέματα. Η μείωση του εμπορίου «πολυτελών» ειδών έπληξε και τις εξαγωγές. Πολλά εξαγωγικά προϊόντα, ιδίως καπνά, έμεναν αδιάθετα, χειροτερεύοντας την οικονομική κατάσταση πολλών παραγωγών. Ως λύση προκρίθηκε η διοχέτευση εξαγωγών σε συμφωνίες συμψηφισμού (clearing) με άλλες καπιταλιστικές οικονομίες που είχαν μειωμένη ρευστότητα. Ειδικά με τη Γερμανία, που πρωταγωνίστησε στο εμπόριο συμψηφισμού, πρόσθετος λόγος ήταν το πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας μετά το χρεοστάσιο. Για τη Γερμανία, κεντρικό κίνητρο ήταν η μετάφραση των εμπορικών ανταλλαγών σε οικονομική και πολιτική διείσδυση στη «Νοτιοανατολική Ευρώπη».⁸²

Η Βρετανία αρνήθηκε να προβεί σε συμφωνίες αντιπραγματισμού με την Ελλάδα. Εστίαζε στο εξωτερικό χρέος σε συνάλλαγμα ως μέσο πίεσης. Συνέχισε τις πατροπαράδοτες εισαγωγές ελληνικής σταφίδας – 70% των συνολικών εξαγωγών – αλλά ενθάρρυνε το εμπόριο clearing με τρίτες χώρες για προϊόντα που δοκιμάζονταν. Τα καπνά βρίσκονταν στην κορυφή της λίστας των ελληνικών εξαγωγών προς τη Γερμανία, αλλά και την Αυστρία.⁸³ Δεν έλειψε και η Γαλλία, που βρήκε ευκαιρία να εισπράξει σε είδος μέρος των τοκοχρεολυσίων, κλείνοντας, για παράδειγμα, συμφωνία εισαγωγής ελληνικών κρασιών το καλοκαίρι του 1932. Εμπόριο συμψηφισμού διεξήγε η Ελλάδα και με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες με χρήση τραπεζογραμματίων που εξαργυρώνονταν σε τοπικά νομίσματα. Τον Σεπτέμβριο του 1932, συνήφθη σχετική συμφωνία Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας, ενώ ακολούθησαν συμφωνίες με την Τουρκία και τη Ρουμανία (1933). Το 1934 οι εξαγωγές καπνού αυξήθηκαν από 34.700 τόνους σε 50.200 τόνους, ενώ η αξία των ελληνικών εξαγωγών διπλασιάστηκε. Έως το 1936, το 76,5% των ελληνικών εξαγωγών και το 52,5% των εισαγωγών διακινούνταν από τα γραφεία συμψηφισμού.⁸⁴

Το εμπόριο αντιπραγματισμού, σε συνδυασμό με τα στρατιωτικά έργα, μετρίασαν την ανεργία.⁸⁵ Έδωσαν και πολιτική διέξοδο, καθώς η πτώση ζήτησης καπνών μείωσε στο μισό τα εισοδήματα των καπνεργατών, όπου συμπεριλαμβάνονταν πολλοί ριζοσπαστικοποιημένοι πρόσφυγες. Ο Μεταξάς

82 Ulrich von Hassel προς Berlin, Rom, 22.11.1935, PAAA R72623· Sir Sydney Waterlow προς Anthony Eden, *Annual Report* 1936, 13.1.1937, The National Archives, Foreign Office (TNA, FO) 371/9054, R347/347/19.

83 Forster προς Auswärtiges Amt, 8.3.1932, PAAA-R105895.

84 Συλλογικό (1978α), σελ. 341· Mazower (1997), σελ. 287-288.

85 Η ανεργία υπερτριπλασιάστηκε το 1932 σε σύγκριση με το 1928: 8,6% έναντι 2,8%, βλ. Κωστής (1986), σελ. 127. Για τους καπνεργάτες, βλ. Γραφείο Προστασίας Ελληνικών Καπνών (1936), σελ. 15-20.

επικαλέστηκε την κομμουνιστική απειλή μετά τη μεγάλη απεργία καπνεργατών του Μαΐου του 1936 στη Θεσσαλονίκη για να επιβάλει το καθεστώς του.⁸⁶

Μετά από τρία συνεχή χρόνια εξαγωγικών κρίσεων (1931-1934), η Γερμανία απορρόφησε το 1935 περίπου το 40% των ελληνικών εξαγωγών καπνού και σημαντικές πρώτες ύλες (π.χ. χρώμιο), ενώ εξήγαγε κυρίως κάρβουνο και μηχανήματα. Το 1937 απορρόφησε, βάσει και παλαιότερων συμφωνιών συμψηφισμού, το 35,3% των ελληνικών εξαγωγών και προσέφερε το 26,2% των ελληνικών εισαγωγών. Το ποσοστό ήταν υπερτριπλάσιο από τις εξαγωγές προς την Αγγλία. Ειδικά οι ελληνικές εξαγωγές καπνού προς την Αγγλία ήταν αμελητέες: μόλις 503 τόνοι το 1938, έναντι 25.823 τόνων προς τη Γερμανία.⁸⁷

Ωστόσο, ο ουρανός του εμπορίου συμψηφισμού δεν ήταν ανέφελος. Από το 1936, οι Γερμανοί πλήρωναν φθηνότερα τον ελληνικό καπνό, απαιτώντας από την Ελλάδα να αυξήσει τις εισαγωγές πολεμικού υλικού. Προφανώς, η Γερμανία επεδίωκε να κυριαρχήσει στο αμυντικό πρόγραμμα της δικτατορίας Μεταξά, τον οποίο θεωρούσε «δικό της» άνθρωπο.⁸⁸ Οι μεγαλύτερες παραγγελίες πολεμικού υλικού από τη Γερμανία πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1936-1938. Αφορούσαν κυρίως τον στρατό ξηράς, ενώ στο ναυτικό κυριαρχούσαν οι αγγλικοί εξοπλισμοί. Ωστόσο, στη ζωτική σειρά οχυρωματικών έργων στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα («γραμμή Μεταξά») που δημιουργήθηκε κατά το πρότυπο της γραμμής Μαζινό, σαν προτεραιότητα της ελληνικής πολεμικής στρατηγικής για την απώθηση της Βουλγαρίας, δεν συμμετείχε κανένας Γερμανός μηχανικός. Η ελληνική αεροπορία οργανώθηκε με αργό ρυθμό με αεροσκάφη – καταδιωκτικά και βομβαρδιστικά – κυρίως από τη Γαλλία, την Αγγλία και την Πολωνία.⁸⁹

Η συμφωνία Δεκεμβρίου του 1936 μεταξύ Τσουδερού και του Γερμανού ομολόγου του Hjalmar Schacht⁹⁰ επέτρεψε παραγγελίες πολεμικού υλικού ύψους 60 εκατομμυρίων μάρκων από τη Γερμανία. Εξ αυτών, το 15% θα

86 Συλλογικό (1978α), σελ. 378-380, 398· Iatrides (2002), σελ. 84-86· Mazower (1997), σελ. 183-186, 386-391.

87 Pelt (1998), σελ. 83-181, 241-254.

88 Athen, 18.3.1936· Kordt προς Berlin, PAAA, R72656. Athen, 27.3.1936, PAAA R12656.

89 Το πενταετές πρόγραμμα εξοπλισμών περιλάμβανε την αγορά 275 αεροσκαφών. Σημαντική συμβολή είχε ο «έρανος υπέρ αεροπορίας» του Μεταξά και δωρεές ομογενών (π.χ. Σαρπάκης, Κουταρέλλης, κ.ά.). Πολλές παραγγελίες δεν εκτελέστηκαν όμως, καθώς οι χώρες κατασκευής έδωσαν προτεραιότητα στους δικούς τους εξοπλισμούς. Βλ. Zacharioudakis (2002), σελ. 103· Γιαννόπουλος (2016), σελ. 51-55· Waterlow (1935).

90 Θεωρείται ο οικονομικός αρχιτέκτονας της ναζιστικής Γερμανίας, βλ. Wistrich (1995), σελ. 220· Weitz (1997)· Βενέζης (1995), σελ. 188-196.

καταβαλλόταν σε συνάλλαγμα και το υπόλοιπο σε είδος (βωξίτη, χρώμιο). Στα επόμενα χρόνια, η Ελλάδα απορρόφησε γερμανικούς εξοπλισμούς ύψους 40 εκατομμυρίων μάρκων.⁹¹ Το 1937, μετά από διαπραγμάτευση του Υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Κυριάκου Βαρβαρέσου, υπεγράφη ελληνο-γερμανική εμπορική σύμβαση για την επέκταση των εισαγωγών γερμανικού στρατιωτικού υλικού.⁹² Ενδιαμέσως, έμειναν ανολοκλήρωτες παραγγελίες γερμανικών όπλων, που είχαν γίνει μετά το κίνημα του 1935 από τους υπουργούς Στρατιωτικών και Οικονομικών, Γεώργιο Κονδύλη και Γεώργιο Πεσμαζόγλου, αντίστοιχα. Επί Μεταξά γιγαντώθηκε όμως η ελληνική πολεμική βιομηχανία. Κεντρικός παράγοντας υπήρξε το Πυριτιδοποιείο-Καλυκοποιείο Μποδοσάκη, το οποίο ιδρύθηκε το 1934 με γενναία χρηματοδότηση από την Εθνική Τράπεζα και εισαγωγή τεχνογνωσίας από τη Γερμανία.⁹³

Συνολικά, το 1938 οι εξαγωγές της Ελλάδας προς τη Γερμανία με συμφωνίες συμψηφισμού είχαν αυξηθεί (από 12% το 1932) σε 40% επί του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών και οι εισαγωγές (από 9% το 1932) σε 30% επί του συνόλου των εισαγωγών.⁹⁴ Το 1937 επήλθε κάμψη, λόγω της βελτίωσης του ελληνικού εμπορίου με άλλες χώρες και των αγγλικών αντιδράσεων.⁹⁵ Σε κάθε περίπτωση, για πρώτη φορά μετά το 1922, η έμφαση μεταφέρθηκε από αναπτυξιακά σε στρατιωτικά έργα. Την πενταετία 1935-1940, οι ελληνικές αμυντικές δαπάνες έφθασαν τα 18,7 δισεκατομμύρια δραχμές.⁹⁶

Το 1938 παρενέβη η Αγγλία για να μειώσει την εξάρτηση από τη γερμανική αγορά, προσφέροντας εξαγωγικές ευκαιρίες στην Ελλάδα. Ήταν η χρονιά της Συμφωνίας του Μονάχου, που δεν άφηνε πολλές αμφιβολίες για νέο πόλεμο με τη Γερμανία, πιθανότατα και την Ιταλία. Δεν δικαιολογείτο πλέον το παράδοξο η Ελλάδα να εξαρτάται δανειακά από την Αγγλία και εμπορικά από τη Γερμανία. Το 1937 ανανεώθηκαν η ελληνο-γερμανική εμπορική συνεργασία και η ελληνο-αγγλική συνεννόηση για το ελληνικό εξωτερικό χρέος. Η αγγλική κυβέρνηση έδειξε κατανόηση για τις διαμαρτυρίες της κυβέρνησης Μεταξά όσον αφορά την πίεση των ομολογιούχων να καταβάλει το 45% ή 50% αντί του 40% των τοκοχρεολυσίων για το έτος 1937-1938,

91 Κακριδής (2017), σελ. 127-129.

92 Mazower (1997), σελ. 305.

93 Μέσω συμφωνίας με την Rheinmetal-Borsig (Σεπτέμβριος 1934), βλ. Zacharioudakis (2002), σελ. 93, 97· Πλουμίδης (2016), σελ. 156-158.

94 Zacharioudakis (2002), σελ. 103-107· Συλλογικό (1978α), σελ. 400-401.

95 Κακριδής (2017), σελ. 129.

96 Ψαλιδόπουλος (2019), σελ. 154.

θυμίζοντας ότι η Ελλάδα είχε καταβάλει το 40% για τα έτη 1935-1936 και 1936-1937, το 35% για το 1934-1935 και μόλις το 27,5% για το 1933-1934.⁹⁷ Ταυτόχρονα, ανανεώθηκε ο αγγλικός έλεγχος σε κρίσιμες υποδομές, όπως τα δίκτυα ηλεκτρισμού και τηλεπικοινωνιών.⁹⁸

Μετά την παροχή εγγυήσεως από την Αγγλία και τη Γαλλία, όταν η Ιταλία κατέλαβε την Αλβανία (Απρίλιος 1939), τον Ιούλιο του 1939, η Αγγλία παραχώρησε στην Ελλάδα νέες πιστώσεις ύψους 2.040.000 στερλινών για την αγορά πολεμικού υλικού από την ίδια, με ετήσιο τόκο 5% και αποπληρωμή σε 20 χρόνια – πολεμικό υλικό που δεσμεύθηκε τελικά από την Αγγλία για τις δικές της πολεμικές ανάγκες. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1939) υπεγράφη ελληνο-αγγλική εμπορική συμφωνία. Η Αγγλία θα προμήθευε γαιάνθρακες, είδη διατροφής, πετρέλαιο και θα εισήγε αγροτικά προϊόντα, συμπεριλαμβανομένων των καπνών, τα οποία ο Βρετανός πρέσβης, χαριτολογώντας, δήλωσε ότι η Αγγλία μάλλον «θα πετάξει στη θάλασσα».⁹⁹ Η Ελλάδα ανέλαβε να ενημερώνει το Λονδίνο για το εμπόριο με άλλες χώρες και να περιορίσει τις αγροτικές εξαγωγές προς τη Γερμανία. Η οριστική συμφωνία της 26ης Ιανουαρίου 1940 υποχρέωσε την Ελλάδα να μειώσει και τις εξαγωγές μεταλλευμάτων προς τη Γερμανία. Η Αγγλία θα εισήγε 55.000 τόνους χρωμίου ετησίως, με αντάλλαγμα την τροφοδοσία της ελληνικής αγοράς με ζάχαρη, πετρελαιοειδή και βασικά αγαθά. Παράλληλα, έγινε συμβιβασμός στο θέμα του χρέους. Το ποσοστό των ετήσιων τοκοχρεολυσίων που θα πλήρωνε η χώρα περιορίστηκε σε 43% ετησίως όσο διαρκούσε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Το βρετανικό αίτημα για παραχώρηση του ελληνικού εμπορικού στόλου ικανοποιήθηκε μόνον εν μέρει. Τελικά παραχωρήθηκαν 60 πλοία χωρητικότητας 500.000 τόνων. Η Ελλάδα ακόμα εμφανιζόταν τυπικά ουδέτερη, αλλά ουσιαστικά προσδεμένη στο άρμα της Αγγλίας.

Οι Γερμανοί διαμαρτυρήθηκαν έντονα. Είχαν συμφωνήσει να περιορίσουν το διμερές εμπόριο κατά 30% έναντι των αρχικών στόχων, επειδή υπέφεραν και οι ίδιοι από τον αγγλικό ναυτικό αποκλεισμό, αλλά εξοργίστηκαν για την αθέτηση της γενναϊόδωρης συμφωνίας του 1937 (Βαρβαρέσου-Spitta).¹⁰⁰ Μια νέα ελληνο-γερμανική συμφωνία στις 20 Σεπτεμβρίου 1940 δεν απέδωσε, καθώς οι ελληνικές αρχές ανέβαλλαν με διάφορα προσχήματα την αποστολή

97 Κολιόπουλος (1985), σελ. 90· Συλλογικό (1978α), σελ. 398.

98 Κακριδής (2017), σελ. 146.

99 Iatrides (2002), σελ. 141.

100 Κακριδής (2017), σελ. 130.

προϊόντων.¹⁰¹ Η ιταλική και η γερμανική επίθεση στην Ελλάδα επισφράγισαν το τέλος.

Η οικονομική κρίση του 1929 σηματοδότησε την αντιστροφή της διεθνούς περιθωριοποίησης της Ελλάδας που είχε ξεκινήσει κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Από το 1931 έως το 1940, οι ελληνικές κυβερνήσεις κατάφεραν να μετακινηθούν από μια ψυχρή, κυρίως οικονομική, σχέση με την «πιστώτρια» Αγγλία, στο πλαίσιο της ΚτΕ, σε μια διμερή πολιτική, και τελικά στρατιωτική, συμμαχία με τις αγγλικές κυβερνήσεις. Η ελληνο-αγγλική συμμαχία δέσποσε στην ελληνική εξωτερική πολιτική κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και διατηρήθηκε μέχρι τον Εμφύλιο και την έναρξη της μεταπολεμικής πρωτοκαθεδρίας των ΗΠΑ με το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ (1947).

Η σημασία της Ελλάδας στις αντιπαραθέσεις στις οποίες σύρονταν η Ευρώπη και ο κόσμος μετά το 1931 αναβάθμισε την αξία της στο βαλκανικό και το μεσογειακό μέτωπο. Καταλύτης για την εκμετάλλευση των νέων ευκαιριών υπήρξε η θεμελιώδης συναίνεση διαφορετικών ελληνικών κυβερνήσεων ως προς τον εξωτερικό προσανατολισμό. Σε συνδυασμό με την ελληνο-τουρκική προσέγγιση, αυτή ήταν η σημαντικότερη ειδοποιός διαφορά στην εξωτερική πολιτική συγκριτικά με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ το στρατηγικό δόγμα και οι θεμελιώδεις βαλκανικές παραδοχές που καθόρισαν την ελληνική αμυντική στρατηγική δεν άλλαξαν, καθώς θα απαιτούσαν χρόνο και χρήμα που δεν υπήρχε. Η ενιαία φωνή στην εξωτερική πολιτική απέδωσε τόσο στον πόλεμο όσο και στη μεταπολεμική ειρήνη, σε αντίθεση με άλλες γειτονικές χώρες που άλλαξαν επανειλημμένως στρατόπεδο. Ο κοινοβουλευτισμός βέβαια θυσιάστηκε, όπως στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών. Το αρνητικό φορτίο αυτής της κληρονομιάς βάρυνε στους ώμους των ελληνο-αγγλικών σχέσεων δώδεκα χρόνια μετά την εκ νέου προσέγγιση του 1931-1932, στην Απελευθέρωση το 1944, ενόψει της κομμουνιστικής αμφισβήτησης, σε έναν κόσμο που στο μεταξύ είχε μετακινηθεί από πολλές προπολεμικές παραδοχές και προτεραιότητες.

101 Συλλογικό (1978α), σελ. 408.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδου, Ιφιγένεια (1982), *Ο Βενιζέλος και το ελληνο-τουρκικό Σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα: Φιλιππότης.
- Ανδρικόπουλος, Γιάννης (1984), *Το ευρωπαϊκό αδιέξοδο. Η Βαλκανική Αντάντ του 1934*, Αθήνα: Διογένης.
- Ανδριώτης, Νίκος (2010), «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο: Ε. Γαρδίκ-Κατσιαδάκη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου. Εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Οικονομία. Εκπαίδευση. Πολιτισμός*, Χανιά-Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 113-125.
- Βενέζης, Ηλίας (1955), *Χρονικόν της Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήναι.
- Βλάσσης, Κωνσταντίνος (2013), *Οι εξοπλισμοί της Ελλάδας 1936-1940*, Αθήνα: Δούρειος Ίππος.
- Βούρος, Γεώργιος (2014), *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Γιαννόπουλος, Νίκος (2016), *Πόσο Αλήθεια Γνωρίζουμε το 1940; Άγνωστες πτυχές του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Αθήνα: Historical Quest.
- Γραφείο Προστασίας Ελληνικών Καπνών (1936), *Το καπνεργατικό ζήτημα*, Δελτίον: Αύγουστος 1936, Καβάλα.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα: Κάκτος.
- Διβάνη, Λένα (2014), *Η ύπουλος «θωπεία»: Ελλάδα και Ξένοι, 1821-1940*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- ΔΙΣ/ΓΕΣ (1995), *Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας*, Αθήνα.
- Ευστρατίου, Ν. Π. (1948), *Λαϊκόν Κόμμα. Από της Πρώτης μέχρι της Τρίτης Αρχηγίας*, Αθήνα: Ο Πλάτων.
- Herring, Gunnar (2006), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμ. 2, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017), *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης (1996), *Η δικτατορία του Μεταξά και ο Πόλεμος του '40*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης (1985), *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος, 1935-1941: Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εστία.
- Κούμας, Μανόλης (2012), *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού, 1919-1933*, Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου.
- Κωστής, Κώστας (2019), *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

- Κωστής, Κώστας (2002), «Εισαγωγή», στο Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα: Σαβάλας.
- Κωστής, Κώστας (1987), *Αγροτική Οικονομία και γεωργική τράπεζα: όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κωστής, Κώστας (1986), *Οι Τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Αθήνα: ΙΕΠ/Εμπορική Τράπεζα.
- Llwellyn-Smith, Michael John (2009), *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λούβη, Λίνα (1988), «Μηχανισμοί ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης, 1923-1928», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. (2017), *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. & Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.) (1992), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε. (2010), «Μια “πύρρειος νίκη”: η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του εμφυλίου», στο: Β. Γούναρης, Σ. Καλύβας & Γ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξος πόλεμος, διαμόρφωση ταυτοτήτων και μεταπολεμική πρόσληψη: τρεις καμπές της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 332-359.
- Νικολακόπουλος, Η. & Γεωργαντίδης, Χ. (1979), «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 36-37, 448-468.
- Νοταράς, Μιχάλης (1934), *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήνα.
- Παπάγος, Αλέξανδρος (1938), *Έκθεσις επί της εξελίξεως της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από της υπογραφής της συνθήκης της Λωζάνης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού/Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΔΙΣ/ΓΕΣ), φ. 726/Α/1.
- Παπαπαναγιώτου, Αλέκος (1992), *Το Μακεδονικό Ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Παπαστράτης, Προκόπης (1988), «Από τη Μεγάλη ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 417-437.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ. (2016), *Το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά*, Αθήνα: Εστία.
- Ριζάς, Σωτήρης (2015), *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (1999), *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 μελετήματα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (1974), *Το Βαλκανικό Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934. Ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα.
- Συλλογικό (1978α), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Συλλογικό (1978β), *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-1978*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2019), *Τα δάνεια της Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2014), *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.
- Anievas, Alexander (2011), “The International Political Economy of Appeasement: The Social Sources of British Foreign Policy during the 1930s”, *Review of International Studies*, 37(2), 601-629.
- Arielli, Nir (2011), “Beyond ‘Mare Nostrum’. Ambitions and Limitations in Fascist Italy’s Middle Eastern Policy”, *Geschichte Und Gesellschaft*, 37(3), 385-340.
- Avramovski, Živko (1969), “The Yugoslav-Bulgarian Perpetual Friendship Pact of 24 January 1937”, *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne Des Slavistes*, 11(1), 304-338.
- Barlas, Dilek (2005), “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-Power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History*, 40(3), 441-464.
- Barros, James (1965), *The Corfu Incident of 1923: Mussolini and the League of Nations*, Princeton: Princeton University Press.
- Barros, James (1964), “The Greek-Bulgarian Incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 118(4), 354-385.
- Boyce, Robert W. D. (1980), “Britain’s First ‘No’ to Europe: Britain and the Briand Plan, 1929-1930”, *European History Quarterly* 10(1), 17-45.
- Brustein, William & Berntson, Marit (1999), “Interwar Fascist Popularity in Europe and the Default of the Left”, *European Sociological Review* 15(2), 159-178.
- Clinton, Maggie (2014), “Ends of the Universal: The League of Nations and Chinese Fascism on the Eve of World War II”, *Modern Asian Studies* 48(6), 1740-1768.
- Eichengreen, Barry (1986), “Unemployment in Interwar Britain: New Evidence from London”, *The Journal of Interdisciplinary History*, 17 (2), 335-358.
- Edelstein, David M. (2017), *Over the Horizon: Time, Uncertainty, and the Rise of Great Powers*, Cornell: Cornell University Press.
- Fischer, Conan (2012), “The Failed European Union: Franco-German Relations during the Great Depression of 1929-32”, *The International History Review* 34(4), 705-724.
- Gwynn, Dennis (1940), “Italy and the Mediterranean”, *Studies: An Irish Quarterly Review*, 29(114), 197-208.

- Howland, C. P. (1926), "Greece and her refugees", *Foreign Affairs*, 4(4), 612-623.
- Kirshner, Jonathan (2007), "Interwar France: Your Money or Your Life", στο *Appeasing Bankers: Financial Caution on the Road to War*, Princeton: Princeton University Press, 89-121.
- Knejevitch, R.L. (1951), "Prince Paul, Hitler, and Salonika", *International Affairs*, 27(1), 38-44.
- Kritikos, Georgios (2005), "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History*, 79(3), 321-346.
- Iatrides, J. O. (επιμ.) (1980), *Ambassador MacVeagh Reports. Greece, 1933- 1947*, Princeton: Princeton University Press.
- Labour Party, *Annual Report*, 3-7 October 1932.
- League of Nations (1932), *Records of the Conference for the Reduction and limitation of Armaments: Minutes of the General Commission*, 9-23 July, Series B, vol. I, Geneva.
- Mazower, Mark (1997), "Minorities and the League of Nations in Interwar Europe", *Daedalus*, 126(2), 47-63.
- Møller J., Alexander S. & Skaaning S. E. (2015), "Economic Crisis and Democratic Breakdown in the Interwar Years: A Reassessment", *Historical Social Research/ Historische Sozialforschung*, 40(2), 301-318.
- Papamichos Chronakis, Paris (2019), "Between Liberalism and Slavophobia: Anti-Zionism, Antisemitism, and the (Re)making of the Interwar Greek State", *Jewish Social Studies*, 25(1), 20-44.
- Pelt, Mogens (1998), *Tobacco, Arms and Politics. Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-41*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Pugh, Michael (1980), "Pacifism and Politics in Britain, 1931-1935", *The Historical Journal*, 23(3), 641-656.
- Rizas, Sotiris (2011), "'Geopolitics and Domestic Politics' Greece's policy towards the Great Powers during the unravelling of the Inter-War Order, 1934-1936", *Contemporary European History*, 20(2), 137-156.
- Ripsman, Norrin M. & Levy, Jack S. (2008), "Wishful Thinking or Buying Time? The Logic of British Appeasement in the 1930s", *International Security*, 33(2), 148-181.
- Schatz, Sara (2001), "Democracy's Breakdown and the Rise of Fascism: The Case of the Spanish Second Republic, 1931-6", *Social History*, 26(2), 145-165.
- Scheuermann, Martin (2000), *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*, Marburg: Herder Institut.
- Schivelbusch, Wolfgang (2006), *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy and Hitler's Germany, 1933-1939*, New York: Metropolitan.

- Shorrock, William I. (1986), "France, Italy, and the Eastern Mediterranean in the 1920s", *The International History Review*, 8(1), 70-82.
- Troebst, Stefan (2013), "The Internal Macedonian Revolutionary Organization and Bulgarian Revisionism, 1923-1944", στο M. Cattaruzza, S. Dyroff & D. Langewiesche (επιμ.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War: Goals, Expectations, Practices*, New York: Berghahn, 161-172.
- Türkeş, Mustafa (1994), "The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34", *Middle Eastern Studies*, 30(1), 123-144.
- Vandervelde, Emile (1929), "Is Communism Spreading?", *Foreign Affairs*, 8(1), 84-98.
- Vito, Francesco (2011), "The English Crisis and the 'Gold Standard'", *Rivista Internazionale de Scienze Sociali*, 119(3-4), 333-347.
- Waterlow, Sir S. (1935), *UK commercial corporation and subsidiary companies: Correspondence, minutes and papers*, 17.12.1935, T 263, The National Archives, Kew, London.
- Webster, Andrew (2005), "The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations' Pursuit of International Disarmament, 1920-1938", *Contemporary European History*, 1(4), 493-518.
- Weitz, John (1997), *Hitler's Banker: Hjalmar Horace Greeley Schacht*, New York: Little Brown & Co.
- Wright, Herbert (1932), "Japan's Rights in Manchuria", *Advocate of Peace through Justice*, 94(1), 40-44.
- Yearwood, Peter J. (1986), "'Consistently with Honour': Great Britain, the League of Nations and the Corfu Crisis of 1923", *Journal of Contemporary History*, 21(4), 559-579.
- Zacharioudakis, Emmanouil (2002), *Die deutsch-griechischen Beziehungen 1933-1941: Interessengegensätze an der Peripherie Europas*, Husum: Matthiesen.

Οι διεθνείς θεσμοί του Μεσοπολέμου, η Μεγάλη Ύφεση και η Τράπεζα της Ελλάδος: Νομισματικές και περιφερειακές όψεις της οικονομικής κρίσης

Αικατερίνη Μπρέγιαννη*

Στόχος της μελέτης είναι η αποτύπωση των πολλαπλών όψεων (νομισματικής, κοινωνικής, γεωπολιτικής) της Μεγάλης Ύφεσης, αλλά και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, μεταβαίνοντας κατά την ανάλυση από το διακρατικό στο εθνικό επίπεδο. Όπως προκύπτει από την αναφορά στα αίτια και τις επιμέρους εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου, η μετάβαση από τον οικονομικό φιλελευθερισμό στον κρατικό προστατευτισμό, αλλά και η εφαρμογή διαφορετικών προτύπων ανάπτυξης στις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά και σε εκείνες του μεσογειακού Νότου ή της Ανατολικής Ευρώπης, αποτέλεσαν λιγότερο θεωρητικά και περισσότερο πρακτικά ζητήματα για το διεθνές σύστημα της εποχής.¹ Οι πολλαπλές δυνατότητες, όσον αφορά

* Διευθύντρια ερευνών του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

1 Η παρούσα μελέτη του – πρωταρχικής σημασίας – ρόλου της Τράπεζας της Ελλάδος στη διαχείριση σε εθνικό επίπεδο της διεθνούς κρίσης του 1929 αναπτύσσει υποθέσεις εργασίας που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Διακρατικές νομισματικές και οικονομικές εναλλαγές στην πολιτική του Μεσοπολέμου: Η ελληνική κρίση της δεκαετίας του 1930 σε ευρωπαϊκό πλαίσιο [TransMonEA], επιστ. διεύθ. Κατερίνα Μπρέγιαννη. Η ερευνητική εργασία υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1310). Φορέας υποδοχής του έργου είναι η Ακαδημία Αθηνών, στην οποία εντάσσεται ως πρόγραμμα της Επιτροπής Ερευνών (κωδ. 900/236). Ευχαριστίες για την τεκμηρίωση του κειμένου οφείλονται στο Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ) και στα Archives Historiques de la Banque de France, Mission Historique (AHBdF).

την επιλογή μεταξύ εναλλακτικών οικονομικών προτύπων, αντανακλώνεται και στις ίδιες τις πρωτογενείς πηγές, τόσο διακρατικού όσο και εθνικού χαρακτήρα.

Αφενός, η αρνητική συγκυρία της κρίσης δημιούργησε προς στιγμήν πρόσφορες συνθήκες στην κατεύθυνση μιας στενότερης οικονομικής ευρωπαϊκής συνεργασίας: για παράδειγμα, το 1931 στους κόλπους της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) συστήνεται η Commission for the Enquiry for European Union.² Η σύσταση της Επιτροπής ήρθε ως συνέχεια του γαλλικού memorandum του ιδίου χρόνου και της πρωτοβουλίας του Aristide Briand, τότε Προέδρου του Συμβουλίου της ΚτΕ και υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας, για τη δημιουργία της Ενωμένης Ευρώπης. Αφετέρου, η διεθνής κρίση οδήγησε τελικά στην κατάρρευση μορφών οικονομικού προστατευτισμού, με διαβαθμίσεις μεταξύ των ανεπτυγμένων και των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης,³ που ξεκίνησαν από τα προστατευτικά μέτρα για να φθάσουν στη διευθυνόμενη οικονομία μετά το 1932.⁴

Οι μεσοπολεμικές τομές στο διεθνές νομισματικό σύστημα και η Μεγάλη Ύφεση

Η νεότερη οικονομική έρευνα για τα αίτια της Μεγάλης Κρίσης ανέλυσε το φαινόμενο – μεταξύ άλλων – υπό το πρίσμα των διακυμάνσεων του μεσοπολεμικού Κανόνα Χρυσού, συνδέοντας την οικονομική ύφεση με τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεματικών των κεντρικών τραπεζών.⁵ Οι οικονομολόγοι που μελέτησαν τη Μεγάλη Ύφεση, ενώ συνέβαινε, έδωσαν επίσης έμφαση στον νομισματικό παράγοντα ως αίτιό της. Αξίζει εδώ να αναφερθεί και η άποψη που ο Εμμανουήλ Τσουδερός διατύπωσε λίγο μετά

2 ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε28-Τ3/3.

3 Βλ., ενδεικτικά, Doumanis (2016), σελ. 249.

4 Προκειμένου για τη σχηματική παρουσίαση των οικονομικών υποδειγμάτων στα τέλη του Μεσοπολέμου, αναφέρεται εδώ η θέση του E. Hobsbawm, ο οποίος κάνει λόγο για την ύπαρξη – στο τέλος της δεκαετίας του 1930 – ενός τριπλού συστήματος, απομακρυσμένου ούτως ή άλλως από τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Το σύστημα αυτό αποτελείτο από έναν τομέα της αγοράς, έναν διακυβερνητικό τομέα (ή αλλιώς το επίπεδο του οικονομικού εθνικισμού), στο εσωτερικό του οποίου διακρίνουμε τις διευθυνόμενες οικονομίες, όπως της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας, και έναν τρίτο τομέα αποτελούμενο από δημόσιους διεθνείς οργανισμούς που ρύθμιζαν συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας. Βλ. Hobsbawm (1994), σελ. 146.

5 Βλ. Bernanke & Harold (1991), σελ. 33.

την εκλογή του, στις 24 Οκτωβρίου 1931, στην Α' Έκτακτη Σύνοδο Μετόχων της Τράπεζας της Ελλάδος από τη θέση του Διοικητή της,⁶ σχετικά με την αλληλεξάρτηση των οικονομιών του Μεσοπολέμου ως αιτία γενίκευσης της οικονομικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο:

«Ευρισκόμεθα εν μέσω οικονομικής κρίσεως, η οποία ένεκα της στενής αλληλεξαρτήσεως των εθνικών οικονομιών και της σημερινής μορφής, υπό της οποίας κυρίως εμφανίζεται ο πλούτος της των κινητών αξιών με διεθνή κυκλοφορίαν, έχει λάβει παγκόσμιον έκτασιν, άγνωστον μέχρι τούδε εις την οικονομικήν ιστορίαν, ανεξαρτήτως της κατά χώρας μεγαλυτέρας ή μικροτέρας εντάσεως αυτής».⁷

Ενδεικτική για τις οικονομικές ιδέες των ελληνικών ελίτ της μεσοπολεμικής περιόδου είναι όμως η άποψη του Τσουδερού ότι η κρίση δεν ήταν μόνο νομισματική: «Είναι κρίσις βαθύτερα και έχει αίτια οικονομικά και πολιτικά».⁸

Μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του νομισματικού «υποστρώματος» της Μεγάλης Ύφεσης υπαγορεύει παράλληλα την αξιολόγηση του ρόλου των νομισματικών θεσμών, δίνοντας έμφαση στο μεσοπολεμικό Gold Exchange Standard, στο οποίο μετείχε και η Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της σταθεροποίησης της δραχμής το 1928, κατόπιν της σύνδεσής της με το βρετανικό νόμισμα.⁹ Η διεθνής νομισματική συνεργασία είχε στόχο να αντιμετωπίσει τη διασάλευση του κλασικού Κανόνα Χρυσού και να αντιμετωπίσει την επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων στις περισσότερες εμπόλεμες χώρες κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η οικονομική κρίση που ακολούθησε τον Μεγάλο Πόλεμο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με κύριες εκφάνσεις τα έντονα πληθωριστικά φαινόμενα και τη νομισματική αστάθεια,¹⁰ οδήγησε

6 Για το χρονικό της εκλογής Τσουδερού στη θέση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, βλ. Κωστής (με τη συνεργασία του Κωστέλενου) (2003), σελ. 382-383.

7 Ομιλία του Εμμ. Τσουδερού στο Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας, 4.11.1931. Παρατίθεται στο Τράπεζα της Ελλάδος (1932), σ. iv.

8 Ό.π.

9 Όπως θα εξεταστεί αναλυτικότερα παρακάτω, η πολιτική της νομισματικής σταθεροποίησης είναι ο γενικευμένος κανόνας για τα κράτη τη δεκαετία του 1920, μετά την επανασύνδεση της στερλίνας με τον χρυσό το 1925. Ας αναφερθεί εδώ, εν είδει παραδείγματος, η σταθεροποίηση του γαλλικού φράγκου και η σύνδεσή του με τον χρυσό, de facto το 1926 και de jure το 1928, με τη θέσπιση του λεγόμενου franc Poincaré, το οποίο ήταν σημαντικά υποτιμημένο σε σχέση με την προπολεμική ισοτιμία του franc germinal με τον χρυσό. Βλ., ενδεικτικά, την εισαγωγή του Plessis (1993), σελ. 5-12.

10 Βλ. Galbraith (1978), σελ. 155-165.

στην προσπάθεια εξισορρόπησης του διεθνούς νομισματικού συστήματος μέσω του μεσοπολεμικού Κανόνα Χρυσού, στον οποίο ηγεμονικός ήταν ο ρόλος της στερλίνας.¹¹ Η επαναφορά του Κανόνα Χρυσού προϋπέθετε φυσικά την άρση οποιωνδήποτε περιορισμών στην ελεύθερη κυκλοφορία συναλλάγματος, όπως και την άρση των δασμολογικών περιορισμών, κάτι που άλλωστε ήταν προϋπόθεση για την ανάκαμψη του διεθνούς εμπορίου.¹² Η εξέλιξη συνδέεται με την εκ νέου φιλελεύθερη οικονομικά στροφή των δυτικών οικονομιών κατά τη δεκαετία του 1920.

Έτσι, στη Διεθνή Οικονομική Σύνοδο της Γένοβας που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1922, τέθηκε το ζήτημα της ίδρυσης ενός διεθνούς θεσμού που θα παρείχε εγγυήσεις στα κράτη των οποίων τα δημοσιονομικά είχαν πληγεί κατά τη διεξαγωγή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση σε διεθνή δάνεια και να ενισχυθεί με αυτόν τον τρόπο η διεθνής οικονομική συνεργασία.¹³ Ως απόρροια των ιδεολογικών αρχών της δεκαετίας του 1920, που συνάδουν με ένα λιγότερο συγκεντρωτικό κράτος, στην ίδια Σύνοδο διατυπώθηκε η ανάγκη εξισορρόπησης κρατικών εσόδων και κρατικών δαπανών.¹⁴ Εντέλει, η Commission Financière, που συνεδρίαζε στο πλαίσιο των εργασιών της Συνόδου της Γένοβας, αποφάσισε ότι όλες οι χώρες έπρεπε να λάβουν μέτρα ώστε να εξυγιάνουν τόσο τον τομέα των δημόσιων οικονομικών τους όσο και το εθνικό τους νόμισμα.¹⁵ Οι δύο αυτοί όροι τέθηκαν ως απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου τα κράτη να έχουν πρόσβαση σε διεθνή δανεισμό, ενώ σε καμία περίπτωση δεν θα γινόταν αποδεκτή από τα διεθνή όργανα η εφαρμογή μέτρων που θα μπορούσαν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, να προκαλέσουν πληθωριστικά φαινόμενα.¹⁶ Για

11 Για την πρόσληψη, από τους συγχρόνους μελετητές, της νομισματικής σταθεροποίησης ως μοναδικού θεραπευτικού μέσου της νομισματικής κρίσης που ακολούθησε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ., ενδεικτικά, Dovime (1928), σελ. 37-43.

12 AHBdF, 1370200008/D. 105, Conférence internationale économique de Gênes, Commission Financière/Sous-commission des Changes, 19.4.1922, "Rapport de la Sous-Commission des Experts à la Sous-Commission des Changes". Στη συγκεκριμένη Έκθεση αναφέρεται: "Tout contrôle artificiel des opérations de change [...] est vain et nuisible et devrait être aboli le plus tôt possible". Είναι ενδεικτικό ότι, στο πλαίσιο των εργασιών της συγκεκριμένης υποεπιτροπής, οι γαλλικές προτάσεις για εκχώρηση στα κράτη του δικαιώματος να επιβάλουν περιορισμούς στην εξαγωγή συναλλάγματος απορρίφθηκε από την αγγλική προεδρία, ενώ στηρίχθηκε μόνο από την Ελλάδα, την Πολωνία και τη σοβιετική αντιπροσωπεία.

13 AHBdF, 1370200008/D. 105, Conférence internationale économique de Gênes, Commission Financière/Sous-commission de crédits, Comptes Rendus, séance du 26 avril 1922, σελ. 5-6.

14 Ό.π., σελ. 5 και Annexe B, σελ. 21.

15 Ό.π., Annexe B, σελ. 20.

16 Ό.π., Annexe B, σελ. 21.

τη διασφάλιση της νομισματικής και δημοσιονομικής σταθερότητας, κάθε κράτος όφειλε να δημοσιοποιεί πλήρη στοιχεία όσον αφορά τα δημόσια οικονομικά του, ενώ με την εφαρμογή και δημοσιοποίηση των στατιστικών πληροφοριών – αλλά και την παραγωγή ουσιαστικά στατιστικών προτύπων – επιφορτίστηκε επιτελικά η ΚτΕ:

«Il conviendra que les dits états soient adressés régulièrement à la Société des Nations, la quelle continuera à réunir et à publier périodiquement des recueils de renseignements basés sur les états qu'on s'efforcera d'obtenir auprès du plus grand nombre possible de pays, qu'ils soient ou non Membres de la Société».¹⁷

Στη βάση του οικονομικού φιλελευθερισμού, την άνοιξη του 1922, η θεσμοθέτηση από τη Σύνοδο της Γένοβας του Gold Exchange Standard επαναπροσδιόρισε την ελεύθερη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμμάτων σε χρυσό. Η νομισματική σταθερότητα που διασφαλίστηκε με τον Κανόνα Χρυσού σταδιακά μπορεί να αναγνωστεί ως νομισματική ηγεμονία της Βρετανίας.¹⁸

Μετά την επανασύνδεση της στερλίνας με τον χρυσό στις 28 Απριλίου 1925 με βάση την προπολεμική ισοτιμία (1 στερλίνα προς 4,86 δολάρια ΗΠΑ¹⁹), οι νομισματικές σταθεροποιήσεις – όπως άλλωστε και η σταθεροποίηση του ελληνικού νομίσματος το 1928 – πραγματοποιούνταν σε σχέση με το βρετανικό νόμισμα. Ο μεσοπολεμικός Κανόνας Χρυσού έχει αναλυθεί ως προέκταση του κλασικού Κανόνα Χρυσού, ακριβώς λόγω της ελεύθερης μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμμάτων σε χρυσό, που ήταν σε ισχύ. Συχνά όμως, πολιτικοί στόχοι υποσκελίζουν τη δέσμευση για ελεύθερη μετατρεψιμότητα, καθιστώντας το συγκεκριμένο νομισματικό σύστημα λιγότερο επιτυχημένο από την έως το 1914 λειτουργία του κλασικού Κανόνα Χρυσού.²⁰ Δέον, επίσης, να σημειωθεί ότι ο John Maynard Keynes

17 Ό.π., Annexe B, σελ. 22.

18 Duménil & Lévy (2011), σελ. 7 κ.ε., και Cecco (1985), σελ. 119. Άλλωστε, από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της διεθνούς Συνδιάσκεψης της Γένοβας το 1922, και ιδίως των Επιτροπών που ασχολήθηκαν με δημοσιονομικά ζητήματα, καθίσταται φανερός ο ηγεμονικός ρόλος της Βρετανίας, ζόσον αφορά την οργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. τα σχετικά πρακτικά των συνεδριάσεων της Commission Financière: AHBdF, 1370200008/D.105, Conférence internationale économique de Gênes, Commission Financière/Sous-commission de crédits, Comptes Rendus, 26.4.1922. Για μια λεπτομερειακή αρχειακή τεκμηρίωση της λειτουργίας του Λονδίνου ως διεθνούς οικονομικού κέντρου, σε σχέση και με την ελληνική περίπτωση, βλ. Παντελάκης (2018), σελ. 187-188.

19 Eichengreen (2015), σελ. 4· Boyce (2009), σελ. 151-152.

20 Bordo & Swartz (1999), σελ. 239.

είχε από νωρίς εντοπίσει τα μειονεκτήματα της εφαρμογής του Κανόνα Χρυσού ή του Gold Exchange Standard κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, εστιάζοντας την κριτική του στην ανατροπή που επέφερε στη νομισματική κανονικότητα του 19ου αιώνα ο Μεγάλος Πόλεμος και στη συνεπαγόμενη εξάρτηση του διεθνούς νομισματικού συστήματος από την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, όσον αφορά τον χρυσό.²¹

Εκτός από το νομισματικό σύστημα, από τις διεθνείς διασκέψεις της δεκαετίας του 1920 παγιώθηκε επίσης ο αυτόνομος χαρακτήρας των κεντρικών τραπεζών. Συνεπώς, οι νομισματικές εξελίξεις και στην Ελλάδα – με έτος-τομή το 1928 – προκύπτουν ως αποτέλεσμα ευρύτερων διευθετήσεων καθώς, όπως προαναφέρθηκε, τα ευρωπαϊκά κράτη συνολικότερα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τα πληθωριστικά επεισόδια μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου.

Η διακρατική νομισματική συνεργασία της δεκαετίας του 1920, αλλά και η προσωρινή αποκατάσταση του Κανόνα Χρυσού, έλαβαν τέλος υπό την επίδραση της Μεγάλης Ύφεσης: Καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η βρετανική πρωτεύουσα είχε καταστεί το διεθνές νομισματικό κέντρο μετά την επανασύνδεση της στερλίνας με τον χρυσό το 1925, με βάση την προπολεμική της ισοτιμία,²² η διάψευση των προσδοκιών για τη διατήρηση στη βρετανική πρωτεύουσα των διεθνών συναλλαγματικών αποθεματικών και η ως εξ αυτής αποσύνδεση της στερλίνας από τον χρυσό τον Σεπτέμβριο του 1931 προκάλεσαν κρίσεις πανικού στις ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες και κινητοποιήσαν τους μηχανισμούς προστασίας των εθνικών νομισμάτων.²³ Συναφείς προβληματισμοί αποτυπώνονται σε τεκμήρια της γαλλικής κεντρικής τράπεζας και διατρέχουν το σύνολο της δεκαετίας του 1930: με σκεπτικισμό φαίνεται να αντιμετωπίστηκαν στη Γαλλία και οι συμφωνίες της Οτάβα, που ήδη το 1932 επέβαλαν προστατευτικό πλαίσιο στο εμπόριο αγροτικών κυρίως προϊόντων μεταξύ των χωρών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.²⁴

Ωστόσο, η άποψη που κυριαρχούσε μεταξύ των οικονομολόγων του Μεσοπολέμου ήταν ότι η Μεγάλη Κρίση εδραζόταν, πέρα από νομισματικούς

21 Βλ. Keynes (1924), σελ. 189-202.

22 Αναλυτικότερα για τα παραπάνω, βλ. Μπρέγιαννη (υπό έκδοση), όπου και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

23 Για τις ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά την υποτίμηση της στερλίνας, βλ. Eichengreen (1992), σελ. 203.

24 ΑΗΒdF, 1370200008/D. 105, S. dossier, Conférence économique d'Ottawa, 1932, Société d'Etudes et d'Informations Economiques, "Les accords impériaux d'Ottawa", *Bulletin Quotidien*, 27.11.1932.

παράγοντες, και σε δομικές ανισορροπίες, αλλά και σε μια σειρά αιτίων που προϋπήρχαν του 1929 και σχετίζονταν με τον Μεγάλο Πόλεμο.²⁵ Σε αυτήν την προσέγγιση θα πρέπει να συντέινε και η ανάλυση για τις οικονομικές επιπτώσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου από τον Keynes, ο οποίος διέβλεπε το μέλλον της μεταπολεμικής Ευρώπης με απαισιοδοξία, λόγω των οικονομικών ανισορροπιών που επέφερε στην ευρωπαϊκή ήπειρο η πολεμική σύρραξη, αλλά και λόγω του γεγονότος ότι, κατά τη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, ούτε επιδείχθηκε αλληλεγγύη για οικονομική επανόρθωση, ακόμη και μεταξύ των Συμμάχων, ούτε λήφθηκε πρόνοια για την αποκατάσταση της οικονομικής ισορροπίας στην Ευρώπη.²⁶ Στην Ελλάδα, η μελέτη πηγών, όπως οι τραπεζικοί Απολογισμοί και οι σχετικές συζητήσεις στη Βουλή, καταδεικνύει ότι οι οικονομολόγοι-φορείς της οικονομικής πολιτικής προσέλαβαν την κρίση υπό την οπτική των διακυμάνσεων του Κανόνα Χρυσού,²⁷ χωρίς όμως να παραγνωρίζεται η αρνητική επίδραση της πολεμικής σύγκρουσης: Για τη χώρα, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος είχε την επιπλέον συνέπεια της συνολικής εισροής 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων (που ήρθαν στη χώρα πριν από και μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης), κυρίως από τα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη Βουλγαρία, της εισροής δηλαδή πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Αυτόν τον παράγοντα εντόπισε ως αιτία της εσωτερικής ελληνικής κρίσης και ο Εμμανουήλ Τσουδερός στην προαναφερθείσα ομιλία του της 4ης Νοεμβρίου 1931.²⁸ Ο Τσουδερός επεσήμανε ότι από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά διαταράχθηκε διεθνώς αφενός η αναγκαία ισορροπία «μεταξύ των διαθεσίμων παραγωγικών μέσων και δυνάμεων», αφετέρου η ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού σε είδη κατανάλωσης και σε μέσα που θα διασφάλιζαν την αύξηση της παραγωγής.²⁹ Είναι χρήσιμα για την κατανόηση της απήχησης των κεϋνσιανών ιδεών, ήδη κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, τα επιχειρήματα αυτά

25 Βλ. Henry (2000), σελ. 27-28· Boyce (2009).

26 Keynes (1920), σελ. 183 κ.ε.

27 Βλ. Brégianni (2002), σελ. 131-135.

28 Ομιλία του Εμμ. Τσουδερού στο Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας, 4.11.1931, στο Τράπεζα της Ελλάδος (1932), σ. vi. Ως προς την (σε κάθε περίπτωση, αντικειμενική) έμφαση που δίνεται από τον Τσουδερό στην έλευση των προσφύγων ως βασικό αίτιο της εσωτερικής οικονομικής κρίσης, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι, στην ελληνική πολιτική σκηνή, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι συνέπειές της ήταν μέρος της πολιτικής διαμάχης, τουλάχιστον μέχρι την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας. Βλ. Ριζάς (2015), σελ. 349.

29 Ομιλία του Εμμ. Τσουδερού στο Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδος, 4.11.1931, στο Τράπεζα της Ελλάδος (1932), σ. iv.

του Έλληνα κεντρικού τραπεζίτη, όσον αφορά την ανάλυση της κρίσης.³⁰ Ο Keynes είχε επισημάνει τη διασάλευση του επιπέδου ζωής στην ευρωπαϊκή ήπειρο μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, που βρισκόταν σε συνάρτηση με την ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης καταναλωτικών αγαθών, αλλά και πρώτων υλών απαραίτητων στη βιομηχανία.³¹

Η Μεγάλη Ύφεση, την οποία επέφερε σε ευρωπαϊκό επίπεδο η κατάρρευση του μεσοπολεμικού Κανόνα Χρυσού, με εκφάνσεις την πτώση σε παγκόσμιο επίπεδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων, τον περιορισμό του διεθνούς εμπορίου και τη νομισματική ανισορροπία – μετά από τη βραχεία περίοδο σχετικής και μερικής νομισματικής σταθερότητας –, σταδιακά συνέβαλε στην αμφισβήτηση ολόκληρης της πολιτικής παράδοσης των δυτικοευρωπαϊκών αστικών τάξεων.³² Η μεταβολή της οικονομικής κρίσης σε πολιτική συνδέεται προφανώς με την ενίσχυση του οικονομικού ρόλου του κράτους και την υιοθέτηση παρεμβατικών οικονομικών πολιτικών,³³ δεν συνιστά ωστόσο καθολική και ομοιόμορφη αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού. Φαίνεται όμως πως η Μεγάλη Ύφεση υποβοήθησε την άνοδο των φασιστικών ιδεολογιών με λαϊκίστικο προσανατολισμό, ιδεολογιών που είχαν εμφανιστεί ήδη μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁴ Επιμεριστικά, η αποσταθεροποίηση των εθνικών νομισμάτων αποτύπωσε και τη γενικότερη κοινωνική ένταση και τελικά συνέβαλε – μέσα από τη θεσμική προστασία των εθνικών νομισμάτων – στη διαμόρφωση συγκεντρωτικών προτύπων που δεν περιορίζονταν μόνο στο οικονομικό πεδίο.

Η μετάβαση από τον οικονομικό φιλελευθερισμό της δεκαετίας του 1920 στον κρατικό προστατευτισμό της δεκαετίας του 1930, ως συνέπεια της Μεγάλης Κρίσης, αποτυπώνεται επίσης στο αρχαιακό υλικό που αφορά τις διεθνείς διασκέψεις στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών. Έτσι, μετά τη διακοπή της καταβολής των γερμανικών πολεμικών αποζημιώσεων

30 Ο Keynes (1920, σελ. 184-185) αναφέρεται εκτεταμένα στις ανάγκες σε αγαθά των ευρωπαϊκών κυρίως πληθυσμών, ανάγκες οι οποίες μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο δεν μπορούσαν πλέον να καλυφθούν μέσω του εμπορίου με τις άλλες ηπείρους. Θα μπορούσε, λοιπόν, να διατυπωθεί ότι ο Keynes περιγράφει ιστορικά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ως το τέλος των Αυτοκρατοριών.

31 Αυτόθι.

32 Βλ., ενδεικτικά, Berstein & Milza (1997), σελ. 70. Ειδικά για τη Μεγάλη Ύφεση ως καίριο παράγοντα μεγέθυνσης της επιρροής του Ναζιστικού Κόμματος στη Γερμανία, βλ. Kershaw (1995), σελ. 52 κ.ε. και 64.

33 Βλ. αναλυτικότερα Μπρέγιανη (1999), σελ. 186-187. Για τη σύνδεση της αποδυνάμωσης των κοινοβουλευτικών θεσμών με τον απόηχο της παγκόσμιας κρίσης στον ελληνικό χώρο, βλ. επίσης Βερέμης (1989), σελ. 24-25.

34 Berstein & Milza (1997), σελ. 66. Για την ελληνική περίπτωση, βλ. Bacharas (2005), σελ. 149-165.

το 1932, αλλά και τη μονομερή διακοπή από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της εξυπηρέτησης των διεθνών δανείων που είχε συνάψει η Δημοκρατία της Βαϊμάρης στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Γερμανία αποχώρησε από τα συλλογικά όργανα της ΚτΕ. Στο επίπεδο των διεθνών νομισματικών και οικονομικών διασκέψεων, ως άμεση αντανάκλαση της γερμανικής αποχώρησης και της εφαρμογής από το ναζιστικό καθεστώς πολιτικών οικονομικού εθνικισμού, παρατηρείται η ομοθυμία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Βαλκανικής γύρω από το αίτημα άρσης των συνθηκών ελεύθερου εμπορίου και απονομής του δικαιώματος προς τα εν λόγω κράτη να επιβάλλουν προστατευτικούς δασμούς όσον αφορά την εμπορία των αγροτικών κυρίως προϊόντων. Αφενός οι χώρες αυτές ήταν αγροτικές, με αποσταθεροποιημένο λόγω της κρίσης νόμισμα, αφετέρου η Γερμανία αποτελούσε μεγάλη αγορά για τα προϊόντα τους. Αυτό που σε πρώτη φάση εξάγεται από τα πρακτικά των διεθνών οικονομικών διασκέψεων της περιόδου είναι ότι η μετάβαση από τον οικονομικό φιλελευθερισμό στον με διαβαθμίσεις κρατικό προστατευτισμό δεν αντιμετώπισε ισχυρή αντίκρουση στα διεθνή οικονομικά fora, κάτι που συνδέεται επίσης με τον απόηχο της κρίσης.

Εν κατακλείδι, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, λόγω της Μεγάλης Ύφεσης, αφενός καταλύθηκε η ελεύθερη διεξαγωγή των εμπορικών συναλλαγών σε διεθνές επίπεδο, αφετέρου αποδυναμώθηκαν οι φιλελεύθεροι θεσμοί που αφορούσαν τη ρύθμιση του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος.³⁵ Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, οι εξελίξεις αυτές είχαν μια κατά κάποιον τρόπο γεωγραφική διαβάθμιση, καθώς είχαν μεγαλύτερη ένταση όσον αφορά τις χώρες της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης. Έτσι, ο Τσουδερός, ως ο Έλληνας κεντρικός τραπεζίτης, ήδη από το 1931 εντόπισε κατά τις συνεδριάσεις της Financial Committee της ΚτΕ τη μετάβαση του ελληνικού κράτους προς τον προστατευτισμό, αναφερόμενος πιο συγκεκριμένα στις κρατικές επενδύσεις στον αγροτικό χώρο, τις οποίες ενέτασσε στην κρατική επιχειρηματική δραστηριότητα.³⁶

Φαίνεται όμως ότι αναπτύχθηκε μεγαλύτερος αντίλογος όσον αφορά την κατίσχυση του οικονομικού εθνικισμού στα ελάσσονα συστημικά όργανα που λειτουργούσαν στο ευρύτερο περιβάλλον της ΚτΕ, όπως ήταν η Union Interparlementaire. Στις περιοδικές συνδιασκέψεις της αποτυπώθηκε η ανάγκη να επιλέξει η κοινωνία ανάμεσα στα εναλλακτικά πρότυπα οικονομικής

35 James (2011), σελ. 525-537.

36 ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε29-Τ1/33.

ανάπτυξης, εν προκειμένω του φιλελευθερισμού, του οικονομικού προστατευτισμού, και στην επίτασή τους, τη διευθυνόμενη οικονομία.³⁷

Ο προβληματισμός αυτός είναι ιδιαίτερα εμφανής στις συνεδρίες της Επιτροπής για τη διερεύνηση οικονομικών και δημοσιονομικών θεμάτων. Καθώς οι εν λόγω συνεδρίες αφορούσαν την πολιτική διευρωπαϊκή συνεργασία και δεν επικεντρώνονταν αποκλειστικά σε ζητήματα οικονομικής διαχείρισης, η αναζήτηση παρεμβατικών πολιτικών συνοδεύθηκε από τον προβληματισμό για τη διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών.

Η καταγεγραμμένη αντιπαράθεση μεταξύ της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης, που προωθείτο από τα λιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένα κράτη, και της βελτιωμένης εφαρμογής φιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών, που προβαλλόταν από τις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες, κατοπτρίζει επίσης την ανισόμετρη οικονομική ανάπτυξη. Χαρακτηριστικοί για τις αντιφάσεις που δημιουργούσε η δριμύτητα της κρίσης είναι όμως οι προβληματισμοί που εξέφρασε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου στη σύνοδο της Union, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1936 στη Βουδαπέστη: Αφενός, θεωρούσε ότι ήταν αποδεκτή η εκχώρηση διευρυμένων εξουσιών στις κεντρικές κυβερνήσεις κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Αφετέρου, υποδείκνυε τον κίνδυνο μιας παγκόσμιας πολεμικής σύρραξης, λόγω της οικονομικής εσωστρέφειας των κρατών και της εθνικιστικής έξαρσης.³⁸

Η Τράπεζα της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις: από τη σταθεροποίηση του 1928 στη στάση πληρωμών του 1932

Οι ευρύτεροι νομισματικοί «κανόνες» και η αλλαγή των οικονομικών προτύπων είχαν αντίκτυπο στις εθνικές οικονομίες, όπως αντικατοπτρίζεται

37 Σε γενικές γραμμές, ο διευρυμένος κρατικός προστατευτισμός είχε ως φορέα υποδοχής τις αγροτικές χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, σε αντιδιαστολή με τη βελτιωμένη εφαρμογή των φιλελεύθερων οικονομικών προτύπων που πρέσβευαν οι αντιπρόσωποι οι οποίοι προέρχονταν από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Πρβλ. την επιχειρηματολογία του Αλέξανδρου Μυλωνά υπέρ της διευθυνόμενης οικονομίας, την οποία σαφώς αντιπαραβάλλει στο καθεστώς ελεύθερων εμπορικών συναλλαγών, ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ.1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελος 2, Union Interparlementaire. *Procès-verbaux de la Commission pour l'étude des questions économiques et financières. Sous-commission pour l'étude des questions économiques*. Venise, Séances des 13, 14 et 15 mars 1933.

38 ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ.1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελος 3, Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIe Conférence de l'Union Interparlementaire, Βουδαπέστη, 3-8.7.1936.

και στην ελληνική περίπτωση.³⁹ Όπως είναι γνωστό, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ, προκειμένου να δώσει την έγκρισή της για χορήγηση νέου διεθνούς δανείου στην Ελλάδα με στόχο τη χρηματοδότηση της εκτέλεσης παραγωγικών έργων και την ολοκλήρωση του έργου της προσφυγικής εγκατάστασης,⁴⁰ είχε θέσει ορισμένους όρους που αφορούσαν ευρύτερα την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών. Ανάμεσα στα προαπαιτούμενα ήταν η σταθεροποίηση της δραχμής, η συμμετοχή της δηλαδή στον διεθνή Κανόνα Χρυσού. Ως εκ τούτου, τον Μάιο του 1928, σταθεροποιείται de jure η δραχμή σε σύνδεση με τη στερλίνα και με ισοτιμία 375 δραχμές.⁴¹ Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η σταθεροποίηση είχε πραγματοποιηθεί de facto από την ίδια την αγορά, δηλαδή πριν από τη νομοθετική θέσπισή της. Η εκτίμηση αυτή, την οποία μεταφέρουν οι Έλληνες ιθύνοντες στη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ κατά τις συνεδριάσεις της τελευταίας, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την πραγματικότητα της αγοράς, καθώς η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής με τη στερλίνα βρισκόταν σε επίπεδα σταθεροποίησης ήδη πριν από τον Μάιο του 1928, ενώ η ίδια νομισματική ισοτιμία παρατηρείται πριν ακόμη από την άνοιξη του 1928 και στις τοπικές αγορές, όπου διακινούνται εμπορευματικά προϊόντα.⁴²

Σύμφωνα με τον αυτόνομο χαρακτήρα των κεντρικών τραπεζών, που είχε παγιωθεί στη Σύνοδο της Γένοβας το 1922, η Δημοσιονομική Επιτροπή έθεσε επίσης τον όρο της σύστασης αμιγώς εκδοτικής τράπεζας. Η τραπεζική μεταρρύθμιση, που υλοποιήθηκε με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος το 1927 και την έναρξη των εργασιών της τον Μάιο του 1928⁴³ ως αυτόνομου θεσμού και με αποκλειστικό προνόμιο εκδόσεως τραπεζογραμματίων, όπως

39 Το παρόν κείμενο δεν εμπεριέχει το ζήτημα της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής και των πραγματικών υποτιμήσεων του εθνικού νομίσματος, παρά μόνο περιφερειακά. Βλ. Πρόντζας (2011), σελ. 38-40· Μητροφάνης (2011), σελ. 501-527· "Evaluations on national currency", TransMonEA project, ό.π.: Μπρέγιαννη (υπό έκδοση). Σε σχέση με τις νομισματικές εξελίξεις κατά την προηγούμενη από την εδώ εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Μπρέγιαννη (2020), σελ. 202 κ.ε.

40 Πρόκειται για το λεγόμενο παραγωγικό δάνειο, που επικυρώθηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο το 1928. Βλ. το σχετικό Νομοθετικό Διάταγμα/ΦΕΚ 49, τχ. Α', 31.3.1928.

41 Βλ. και ΑΗΒdF, 1370199703/3, Grèce: Les problèmes monétaires de la Grèce, 1889-1958, "La monnaie grecque. Le rôle de la nouvelle Banque", 24.5.1928, σελ. 2, έκθεση με βάση άρθρο των *Financial News*. Βλ. στο ίδιο, για την ανώτερη και κατώτερη τιμή αγοράς και πώλησης της στερλίνας από την Τράπεζα της Ελλάδος (372,50-377,50), με βάση τον υπολογισμό του κόστους μεταφοράς του χρυσού από και προς το Λονδίνο, σελ. 1.

42 Για τις σταθερές ισοτιμίες της δραχμής το πρώτο εξάμηνο του 1928 στην Αθήνα και στο εμπορικό λιμάνι της Πάτρας, βλ. Αντωνίου (2021).

43 ΦΕΚ 79, τχ. Α', 12.5.1928, Διάταγμα «περί προσδιορισμού της εις καθαρόν χρυσόν περιεκτικότητας της δραχμής και περί ενάρξεως των εργασιών της Τράπεζας της Ελλάδος».

και η ένταξη της δραχμής στο Gold Exchange Standard, αναμενόταν ότι θα επέφεραν τη βελτίωση της ρευστότητας του εθνικού νομίσματος και την αναβάθμιση της θέσης της χώρας στη διεθνή κεφαλαιαγορά. Σύμφωνα με το Καταστατικό της και τη σχετική νομοθεσία, η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεούτο να ανταλλάσσει τα τραπεζογραμμάτιά της με συνάλλαγμα σε χρυσό στην ισοτιμία της σταθεροποίησης, ενώ καθοριζόταν και η λειτουργία των συμπληρωματικών νομισμάτων.⁴⁴

Να σημειωθεί ότι, με άξονα τη σταθεροποίηση του νομίσματος και την ίδρυση της κεντρικής τράπεζας, είχαν τεθεί από τη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της Τράπεζας της Ελλάδος, ήτοι: ο περιορισμός της χρηματοδότησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, ο καθορισμός ανώτατου ορίου νομισματικής κυκλοφορίας τραπεζογραμμάτων με αντίκρισμα χρυσό ή συνάλλαγμα χρυσής βάσης, η συγκέντρωση στην Τράπεζα όλων των πληρωμών και εισπράξεων του κράτους και των δημόσιων επιχειρήσεων, όπως και η διαχείριση και έκδοση των δημόσιων δανείων.⁴⁵ Από την άλλη πλευρά, η εναρμόνιση της Ελλάδας με το διεθνές νομισματικό σύστημα της εποχής είχε θετική επίδραση στην εσωτερική τεχνοοικονομική υποδομή της χώρας, καθώς γέννησε – μέσω της παρέμβασης των δημοσιονομικών οργάνων της ΚτΕ – νέους θεσμούς, με κύριο αυτόν της Τράπεζας της Ελλάδος,⁴⁶ και μετακένωσε στην Ελλάδα διεθνή τεχνοκρατικά υποδείγματα, όπως τις ήδη διαμορφωμένες στατιστικές μεθόδους και τα γενικευμένα στατιστικά εργαλεία της ΚτΕ.⁴⁷ Συνοψίζοντας τη σημασία των παραπάνω, ο Αλέξανδρος Διομήδης δήλωνε – κατά την έναρξη των εργασιών της Τράπεζας, με την ιδιότητα του πρώτου Διοικητή της – ότι η νομοθετική σταθεροποίηση του νομίσματος και η ίδρυση της κεντρικής τράπεζας αποτελούσαν τομή κεφαλαιώδους σημασίας στην οικονομική ιστορία της χώρας.⁴⁸

Δεν μπορεί να θεωρηθεί ρήξη με την – εθνική και διεθνή – φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, η εφαρμογή από τη βενιζελική κυβέρνηση της εκσυγχρονιστικής τετραετίας 1928-1932 προστατευτικών μέτρων, ειδικά σε σχέση

με την αγροτική οικονομία: όχι μόνο διότι ήταν παραδεκτό από τις πολιτικές ελίτ πως η Ελλάδα είχε συγκριτικό πλεονέκτημα στον γεωργικό τομέα, αλλά και διότι – όπως αποτυπώνεται στον βενιζελικό πολιτικό λόγο – θεωρείτο ότι η κοινωνική ειρήνη θα διασφαλιζόταν με μια ευημερούσα αγροτική τάξη.⁴⁹ Ως σημείο σύγκλισης μεταξύ των διαφορετικών μοντέλων οικονομικής ανάπτυξης που αφορούν αφενός την οικονομία της αγοράς και αφετέρου έναν περισσότερο προστατευτικό ρόλο του κράτους, μπορεί να θεωρηθεί η υποστήριξη μορφών κοινωνικής οικονομίας από το ευρύτερο περιβάλλον της ΚτΕ, συζήτηση που διεξάγεται στο δίκτυο των Ευρωπαίων (κυρίως των Γάλλων) σοσιαλδημοκρατών, αλλά και των κεντρικών πολιτικών της περιόδου.⁵⁰ Όσον αφορά όμως την εντονότερη μορφή του προστατευτισμού, που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 επικεντρώθηκε στην προστασία του εθνικού νομίσματος και εξετάζεται αμέσως παρακάτω, η κρίση έπαιξε οπωσδήποτε καταλυτικό ρόλο: Οι πιέσεις που δέχθηκαν το διεθνές εμπόριο, αλλά και το νομισματικό σύστημα, όπως και η επενδυτική δραστηριότητα (ειδικότερα οι εισροές συναλλάγματος όσον αφορά την Ελλάδα) οδήγησαν στην αποδοχή ενός περισσότερο παρεμβατικού ρόλου για το κράτος, αναφορικά με την οικονομία, ήδη περί τα τέλη της περιόδου της βενιζελικής διακυβέρνησης.

Οι επιπτώσεις της κρίσης ήταν και για την ελληνική περίπτωση σημαντικές, παρά τις αρχικά αισιόδοξες προβλέψεις. Τα δημόσια οικονομικά της Ελλάδας δέχθηκαν ισχυρό πλήγμα από την αποσύνδεση της βρετανικής λίρας τον Σεπτέμβριο του 1931, καθώς το Λονδίνο ήταν η κύρια πηγή εξωτερικού δανεισμού που επέτρεπε – μεταξύ άλλων – τη συνέχιση του προγράμματος δημόσιων έργων, ενώ η Βρετανία αποτελούσε και βασική εξαγωγική αγορά για την Ελλάδα.⁵¹ Να σημειωθεί ότι η μεγάλη μείωση του καλύμματος σε χρυσό ή νόμισμα χρυσής βάσης της νομισματικής κυκλοφορίας, εκτός από την εξ αντανακλάσεως αναγκαστική μείωση της ίδιας της κυκλοφορίας τραπεζογραμμάτων,⁵² αποτελούσε παρέκκλιση από τις δεσμεύσεις της Ελλάδας

49 Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, Σειρά: Ίδρυση, Φ.1, Κείμενα σχετικά με την ίδρυση της ΑΤΕ, «Αγόρευσις εις την Βουλήν του Ελευθερίου Βενιζέλου διά την ΑΤΕ κατά την συνεδρίασιν της 3 Ιουλίου 1929», σελ. 29.

50 Πρβλ. ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε26-Τ5/11. Βλ. επίσης το γαλλικής έμπνευσης σχέδιο του 1931 για τη συμβολή της αγροτικής πίστης – μέσω και θεσμών κοινωνικής οικονομίας – στην καταπολέμηση των επιπτώσεων της διεθνούς κρίσης και τη διασφάλιση της οικονομικής συνεργασίας στην Ευρώπη, ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε28-Τ3/5.

51 Για το χρονικό των τελευταίων μηνών της σταθεροποίησης, σε σχέση και με τα διακρατικά γεγονότα, βλ. Κωστής (1986), σελ. 99 κ.ε.

52 Ό.π., σελ. 35 και 133, όπου και αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία όσον αφορά την κίνηση των τραπεζογραμμάτων και την εξέλιξη του καλύμματος κατά τα έτη 1928-1932.

44 Αυτόθι.

45 ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε8-Τ4/1-9· Société des Nations, Résultat du projet de Convention entre l'Etat Hellénique et la Banque Nationale, Genève, 7.9.1927.

46 Βλ. Pepelasis (1998), σελ. 33-64.

47 Cussó (2019).

48 ΑΗΒδΕ, 1370199703/3, Grèce: Les problèmes monétaires de la Grèce, 1889-1958, "La monnaie grecque. Le rôle de la nouvelle Banque", 24.5.1928, σελ. 3.

για τις ποσοστώσεις του καλύμματος, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί από τους διεθνείς θεσμούς κατά τις διαπραγματεύσεις του παραγωγικού δανείου το 1927. Ήδη δε πριν από το φθινόπωρο του 1931 και την κρίση της στερλίνας, στις συνεδριάσεις της Δημοσιονομικής Επιτροπής της ΚτΕ, ετίθετο στην εκάστοτε ελληνική αντιπροσωπεία το ζήτημα της μείωσης του καλύμματος σε συνάλλαγμα που διατηρούσε η Τράπεζα της Ελλάδος σε χρυσό, καθώς το ζήτημα της νομισματικής σταθεροποίησης ήταν πρωταρχικής σημασίας για τον διεθνή οργανισμό.⁵³

Μετά την αποσύνδεση της στερλίνας από τον χρυσό, τον Σεπτέμβριο του 1931, η βούληση της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν να ακολουθήσει την πολιτική νομισματικής σταθεροποίησης, συνδέοντας τη δραχμή με το δολάριο ΗΠΑ (στην ισοτιμία των 77,25 δραχμών/δολάριο) και λαμβάνοντας σχετικά μετριοπαθή νομοθετικά μέτρα για την προστασία της. Ήδη, αμέσως μετά την αποσύνδεση της στερλίνας από τον χρυσό, η ελληνική κυβέρνηση είχε επιχειρήσει να διασφαλίσει το νομισματικό κάλυμμα, σε χρυσό ή συνάλλαγμα, εκχωρώντας στην Τράπεζα της Ελλάδος το αποκλειστικό μονοπώλιο αγοράς και πώλησης χρυσού και συναλλάγματος.⁵⁴ Σύμφωνα με τις διατάξεις του Αναγκαστικού Νόμου που αφορούσε ακριβώς την προστασία του εθνικού νομίσματος, δηλαδή τη διαφύλαξη της συμμετοχής της χώρας στον Κανόνα Χρυσού, θεσπίστηκε επίσης ότι η Τράπεζα της Ελλάδος δεν μπορούσε να χορηγεί χρυσό, συνάλλαγμα συνδεδεμένο με τον χρυσό και ξένα τραπεζογραμμάτια, παρά μόνο προς εξυπηρέτηση των εμπορικών αναγκών της χώρας, διαδικασία για την οποία σε κάθε περίπτωση θα αποφάσιζε η κεντρική τράπεζα, μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου. Όσον αφορά το εξαγωγικό εμπόριο, ο εξαγωγέας όφειλε να παραδώσει στην Τράπεζα το αντίτιμο σε εξωτερικό νόμισμα για να παραλάβει το ισόποσο σε δραχμές.⁵⁵

Παρά το προστατευτικό οπλοστάσιο, η σημαντική μείωση των συναλλαγματικών αποθεματικών της Τράπεζας της Ελλάδος και η συνεχής υποτίμηση της αξίας της δραχμής έναντι του δολαρίου στην ανεπίσημη αγορά καθιστούσε τον στόχο της διατήρησης της νομισματικής σταθεροποίησης ανέφικτο.⁵⁶ Σε αρκετές συνεδρίες της Δημοσιονομικής Επιτροπής

53 Για παράδειγμα, ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε20-Τ1/7, 1929 & Α3-Σ1-Υ1-Ε23-Τ1/2, Ιανουάριος 1930.

54 ΦΕΚ 335, τχ. Α', 28 Σεπτεμβρίου 1931, ΑΝ «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος». Ο νομοθέτης συμπληρώνει το προστατευτικό πλαίσιο του εθνικού νομίσματος λίγο αργότερα: ΦΕΚ 358, τχ. Α', 8.10.1931, ΑΝ «περί συμπληρώσεως του από 28.9.1931», ΑΝ «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος».

55 Βλ. επίσης για τα παραπάνω, Κωστής (με τη συνεργασία του Κωστελένου) (2003), σελ. 379.

56 Για τα νομισματικά ζητήματα που αναφέρονται εδώ, βλ. Christodoulakis (2013), σελ. 272-293.

της ΚτΕ, με αντικείμενο τα ελληνικά δημόσια οικονομικά, κατά το 1931 (αλλά, όπως προαναφέρθηκε, ακόμη και πριν από αυτό το κρίσιμο έτος), έγινε αναφορά στη σημαντική μείωση των συναλλαγματικών αποθεματικών της κεντρικής τράπεζας.⁵⁷ Επικουρικό ρόλο, όσον αφορά τη διαφύλαξη των νομισματικών αποθεματικών, έπαιξε η αύξηση των προστατευτικών δασμών το 1931,⁵⁸ πολιτική που ενισχύθηκε άλλωστε μετά τη στάση πληρωμών λίγους μήνες αργότερα.⁵⁹

Στις προσπάθειες εφαρμογής σχετικά ήπιων προστατευτικών μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης, θα πρέπει να συγκαταλεχθεί και η προστασία του αγροτικού χώρου που το 1931 ενισχύεται, με στόχο να υποβοηθήσει επίσης την επιβίωση του αγροτικού πληθυσμού⁶⁰ που επλήττετο τόσο από τη μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων όσο και από το κόστος παραγωγής που στην Ελλάδα (αντίθετα από ό,τι συνέβαινε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες) αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της διεθνούς Ύφεσης.⁶¹ Σημαντική για την εμβέλεια της αγροτικής κρίσης είναι η αναφορά του ίδιου του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου στις συνθήκες σιτοδείας στην ελληνική ύπαιθρο, ήδη από το 1929.⁶²

Γενικά, το έτος 1931 παρατηρείται προσπάθεια ορθολογικού σχεδιασμού και εφαρμογής ενός ρυθμιστικού πλαισίου της αγροτικής οικονομίας, το οποίο περιλάμβανε τον εκσυγχρονισμό και τη βελτίωση του τρόπου παραγωγής, την επιχειρούμενη εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, όπως και τον στόχο αύξησης των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων.⁶³ Η πολιτική αυτή δεν αποσκοπούσε μόνο στον εκχρηματισμό του αγροτικού χώρου, αλλά και στην ενίσχυση της εθνικής οικονομίας και της εισοδηματικής πολιτικής

57 ΙΑΤΕ, Αρχείο Τσουδερού, Α3-Σ1-Υ1-Ε29-Τ1/2,3 & 4.

58 ΦΕΚ 432, τχ. Α', 31.12.1931, Ν. 5312 «περί αυξήσεως των μεγίστων δασμών του εν ισχύ δασμολογίου εισαγωγής».

59 Βλ. παρακάτω.

60 Βλ., για παράδειγμα, ΦΕΚ 365, 17.10.1931, ΑΔ «περί αναστολής αναγκαστικής εκτελέσεως κατ' αγροτών, περί περιορισμού των εξόδων εκτελέσεως κατ' αγροτών οφειλετών και περί τροποποιήσεως των περί εκτελέσεως διατάξεων της Πολ. Δικονομίας». Επίσης, ΦΕΚ 413, 12.12.1931, Ν. 5290 «περί χορηγήσεως ατελείας δι' εισαγωγήν αραβοσίτου και κρίθης», σύμφωνα με τον οποίο επιχειρείται η μείωση της τιμής των προϊόντων αυτών για να αντιμετωπιστούν τοπικές επισιτιστικές κρίσεις.

61 Brégianni (2019), σελ. 125-157.

62 «Μόνον την εικόνα της καταστάσεως του τόπου δεν την βλέπω τόσον φωτεινή όσον εκείνος [ο Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Π. Βουρλούμης]. Μερικοί πεινούν. Δεν είναι πολλοί, αλλά μερικοί πεινούν». Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, Σειρά: Ίδρυση, Φ.1, Κείμενα σχετικά με την ίδρυση της ΑΤΕ, Κοινοβουλευτική ομιλία Βενιζέλου κατά τη συζήτηση επερώτησης περί του καπνικού ζητήματος, Συνεδριάσεις ΙΒ', 9.12.1929.

63 Αναλυτικότερα, βλ. Πετμεζάς (2012), σελ. 208-215, 238-242· Brégianni (2002), σελ. 146-179.

του κράτους, συγκαταλέγεται δηλαδή στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του βενιζελισμού.

Από το 1930-1931 παρατηρείται νομοθέτηση μεγάλου αριθμού μέτρων για την προστασία τόσο του αγροτικού χώρου όσο και των ιδίων των αγροτών, προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες που πλέον είχε δημιουργήσει η κρίση. Ήδη το 1929 είχε ιδρυθεί η Αγροτική Τράπεζα (ΑΤΕ), αποσκοπώντας στην ευρύτερη διάχυση της αγροτικής πίστης και στον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας, καθώς και μια σειρά κρατικών οργανισμών, με αντικείμενο – σύμφωνα με τις ιδρυτικές διακηρύξεις – την εξειδικευμένη προστασία αγροτικών προϊόντων. Η κατασκευή και ανακατασκευή του αγροτικού χώρου, οικονομικού και κοινωνικού, κατά την περίοδο αυτή, εναρμονίζεται με το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν κατεξοχήν γεωργική χώρα, με το 60% του εργατικού δυναμικού να απασχολείται στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία και υλοτομία), σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1928.⁶⁴

Πέρα από το οικονομικό περιεχόμενο, όπως προαναφέρθηκε, η πολιτική αυτή στόχευε και στον προσεταιρισμό των αγροτικών στρωμάτων από τον βενιζελισμό. Από τις συναφείς αναφορές του ίδιου του Βενιζέλου, αλλά και των στελεχών του, όσον αφορά τον αγροτικό πληθυσμό, διακρίνεται προσπάθεια πολιτικής «διαπαιδαγώγησης» των αγροτών,⁶⁵ ενώ ως τέτοια μπορεί επίσης να θεωρηθεί η δυνατότητα που δόθηκε στους αγρότες να συμμετέχουν αντιπροσωπευτικά στη διοίκηση του ΑΣΟ,⁶⁶ την ενίσχυση των συνεταιρισμών κ.λπ. Εν γένει, κατά την τελευταία περίοδο της βενιζελικής τετραετίας, παρατηρείται κρατική παρέμβαση στον αγροτικό χώρο, η οποία όμως δεν είναι ολιστική – με την έννοια του οικονομικού εθνικισμού –, αλλά μάλλον συνιστά εγχείρημα εξορθολογισμού και οργάνωσης της αγροτικής οικονομίας. Με την έλευση της Μεγάλης Ύφεσης στην Ελλάδα, η προστασία των αγροτικών προϊόντων έχει, από την άλλη πλευρά, να κάνει και με τις διατροφικές ανάγκες του αστικού πληθυσμού στις συνθήκες κρίσης, στόχο που εξυπηρετούν, για παράδειγμα, τα μέτρα που λαμβάνονται για την προστασία της εγχώριας

64 Βλ. Αλιβιζάτος (1939).

65 Ενδεικτικά, «Η Ελληνική Δημοκρατία μπορεί να είναι υπερήφανος διά την προσπάθειαν αυτήν, την οποίαν καταβάλλει υπέρ της Γεωργίας». Αγόρευσις εις την Βουλήν του Ελευθερίου Βενιζέλου διά την ΑΤΕ κατά την συνεδρίασιν της 3ης Ιουλίου 1929, ό.π., σελ. 26.

66 ΦΕΚ 290, τχ. Α', 25.8.1931, Διάταγμα «περί ορισμού αριθμού και κατανομής μελών Γενικής Συνελεύσεως του ΑΣΟ και περί διεξαγωγής εκλογής προς υπόδειξιν αυτών». Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Διατάγματος, από τα 60 μέλη της ΓΣ του ΑΣΟ, τα 48 εκλέγονται από την Ένωση Σταφιδικών Συνεταιρισμών και τα 12 από τα Γεωργικά Επιμελητήρια.

σιτοπαραγωγής.⁶⁷ Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί περαιτέρω η διαφοροποίηση των καλλιεργειών και η προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ εμπορευματικών καλλιεργειών και σιτοκαλλιέργειας που παρατηρείται εντονότερα από το 1930 και μετά.⁶⁸

Η προστασία της εθνικής οικονομίας συμπεριέλαβε την επέκταση των δημόσιων έργων, όπως προβλεπόταν από τη σχετική νομοθεσία των αρχών της δεκαετίας του 1930 για την οδοποιία και τις αποξηράνσεις. Δεν θα ήταν άσκοπο να αναφερθεί εδώ αχρονολόγητο σημείωμα του Βενιζέλου, που θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στην περίοδο πριν από την κρίση χρέους του Απριλίου-Μαΐου του 1932, όπου σημείωνε ότι κεντρικός άξονας της πολιτικής της κυβέρνησής του ήταν η διατήρηση των δημόσιων έργων παρά την αύξηση του δημόσιου χρέους.⁶⁹

Συνοπτικά, η κρίση έπληξε τη γενικότερη οικονομική διαχείριση του κράτους, με βασικές παραμέτρους την ελάττωση του νομισματικού καλύμματος και της αξίας του εξαγωγικού εμπορίου αγροτικών προϊόντων, καθιστώντας έτσι αναγκαία την προσφυγή σε περαιτέρω δανειοληψία. Τον Ιανουάριο του 1932, η Τράπεζα της Ελλάδος μέσω των Κυριάκου Βαρβαρέσου⁷⁰ και Horace Finlayson απευθύνθηκε στη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ, προκειμένου ο διεθνής οργανισμός να εξετάσει την κατάσταση της Τράπεζας και να προχωρήσει σε περαιτέρω συνεργασία με την ελληνική πλευρά. Ταυτόχρονα, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από την ΚτΕ την αναστολή της εξυπηρέτησης των τοκοχρεολυσίων του δημόσιου χρέους για περίοδο πέντε ετών. Η Ελλάδα αιτήθηκε επίσης νέο διεθνές δάνειο ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων για την υλοποίηση του προγράμματος δημόσιων έργων και ειδικότερα των αρδευτικών και αποξηραντικών έργων στη Μακεδονία.

Στο τέλος Μαρτίου του 1932, η Δημοσιονομική Επιτροπή έδωσε την έγκρισή της για αναστολή της εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους επί ένα έτος, απορρίπτοντας τη μακροπρόθεσμη διευθέτηση που ζητούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου. Σύμφωνα με την απόφαση, η αναστολή εξυπηρέτησης θα αφορούσε

67 ΦΕΚ 101, τχ. Α', 18.4.1931, Ν. 4932, «περί συμπληρώσεως του άρθρου 1 του Ν. 4817 περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής».

68 Brégianni (2019).

69 Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ.290/65. <http://85.72.35.68/rec.asp?id=32491> [ανάκτηση: 6.7.2020]. Για τη βαρύτητα των παραγωγικών έργων στο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα της βενιζελικής τετραετίας, αλλά και ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, βλ. επίσης Παντελάκης (2018), σελ. 223-226.

70 Σε σχέση με τις διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με την ΚτΕ καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, σημαντικός ήταν ο ρόλος του Κ. Βαρβαρέσου. Βλ. Κακριδής (2017).

τόσο τα εξωτερικά δάνεια του 19ου αιώνα που ήταν υπό τον έλεγχο της ΔΟΕ όσο και τα δάνεια που δεν ήταν υπό τον έλεγχο της τελευταίας.⁷¹

Για τη διασφάλιση του νομισματικού καλύμματος της Τράπεζας της Ελλάδος και προκειμένου να αποκατασταθεί η οικονομική και νομισματική σταθεροποίηση, προτάθηκε ουσιαστικά ένα πρόγραμμα συρρίκνωσης της εθνικής οικονομίας.⁷² Εν συντομία, οι προϋποθέσεις που έθετε η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ ήταν: η εκμετάλλευση των ελληνικών σιδηροδρόμων από ιδιωτική εταιρεία – ανεξάρτητη από το κράτος –, η ενίσχυση του αυτόνομου χαρακτήρα της Τράπεζας της Ελλάδος, η αναστολή των δημόσιων έργων, ο περιορισμός των δημοσίων δαπανών, ο περιορισμός και ο έλεγχος των εισαγωγών προκειμένου να αποφευχθεί η εκροή κεφαλαίων για οποιαδήποτε άλλο σκοπό πέρα από την υπηρεσία του δημόσιου χρέους. Η τελευταία παράμετρος θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση από την ΚτΕ προκειμένου να δώσει την άδεια της για τη σύναψη νέου διεθνούς δανείου. Σύμφωνα με τον σχολιασμό της έκθεσης, το νέο δάνειο θα επέτρεπε τη συνέχιση της χρηματοδότησης των αρδευτικών και αποστραγγιστικών παραγωγικών έργων, με αποτέλεσμα την τακτική εξυπηρέτηση του εθνικού χρέους μέσω της αύξησης της εθνικής γεωργικής παραγωγής. Ως τελευταία προϋπόθεση για την οικονομική της υποστήριξη, η ΚτΕ επέμεινε στη στενότερη συνεργασία με τον Χρηματοοικονομικό της Σύμβουλο στην Τράπεζα της Ελλάδος και, επιπλέον, στον διορισμό ενός ειδικού Συμβούλου της στο Υπουργείο Οικονομικών της Ελλάδας, ο οποίος επρόκειτο να συνεργαστεί με την κυβέρνηση στους τομείς της δημοσιονομικής πολιτικής και του εθνικού προϋπολογισμού.⁷³ Από αυτό το σημείο ξεκίνησε ένας αποτυχημένος κύκλος διαπραγματεύσεων της ελληνικής κυβέρνησης με τους πιστωτές της και την ΚτΕ. Τα αντιπληθωριστικά μέτρα που ο διεθνής οργανισμός προέκρινε για τη χώρα απορρίφθηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου (και ιδίως από τον υπουργό Οικονομικών Γεώργιο Μαρή⁷⁴) και, συνεπώς, τον Απρίλιο του ίδιου έτους, η ΚτΕ δεν συναίνεσε στη χορήγηση νέου διεθνούς δανείου στην Ελλάδα.

71 Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Φ.062/19, Société des Nations. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la quarante-cinquième session du Comité (Paris 3-24 mars 1932), Γενεύη, 29.3.1932, σελ. 13, <http://85.72.35.68/rec.asp?id=15406> [ανάκτηση: 6.7.2020].

72 Ο.π., σελ. 14-15.

73 Ο.π., σελ. 16.

74 Για τη στάση του Γ. Μαρή, στενού συνεργάτη του Βενιζέλου, υπέρ μιας επιλογής που θα στόχευε μάλλον στο εσωτερικό της χώρας και όχι στη διευθέτηση των εγχώριων οικονομικών ζητημάτων μέσω των υπερεθνικών θεσμών, βλ. Mazower (2002), σελ. 225.

Πιο συγκεκριμένα, στο Συμβούλιο της ΚτΕ στη Γενεύη, στις 15 Απριλίου 1932, ο Ελευθέριος Βενιζέλος επανέλαβε την, από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, αίτηση της Ελλάδας για αναστολή της εξυπηρέτησης του ελληνικού δημόσιου χρέους για μια πενταετία και χορήγηση νέου δανείου ύψους 50 εκατομμυρίων δολαρίων, προκειμένου να συνεχιστούν τα αποξηραντικά έργα στη Μακεδονία.⁷⁵ Η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ όμως εισηγήθηκε στα όργανα του διεθνούς οργανισμού τη διακοπή της εξυπηρέτησης του ελληνικού δημόσιου χρέους για ένα μόνο έτος και τη χορήγηση νέου δανείου ύψους 10 εκατομμυρίων δολαρίων. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η συγκεκριμένη περίοδος διακοπής εξυπηρέτησης του χρέους ήταν εξαιρετικά μικρή και ανεπαρκής, καθώς η Ελλάδα όφειλε να εξισορροπήσει τον προϋπολογισμό της, χωρίς να έχει καμία δυνατότητα καταφυγής σε αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Ο Βενιζέλος δήλωσε επίσης ότι η Ελλάδα έκανε μεγάλη προσπάθεια να μειώσει τις δημόσιες δαπάνες, όμως ήταν απαραίτητη περίοδος χάριτος πέντε ετών για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους, καθώς τα ελληνικά δημόσια οικονομικά είχαν πληγεί από την πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων και τη μείωση των εξαγωγών, ενώ και το κάλυμμα της Τράπεζας της Ελλάδος είχε μειωθεί – σύμφωνα με τη δήλωση του πρωθυπουργού – κατά 2 εκατομμύρια στερλίνες. Στο Συμβούλιο, τα όργανα της ΚτΕ δεν πήραν καμία απόφαση σχετικά με την ελληνική υπόθεση και η αντιπροσωπεία της χώρας δήλωσε ότι δεν θα εξυπηρετούνταν οι υποχρεώσεις του δημόσιου χρέους που ήταν ληξιπρόθεσμες την 1η Μαΐου 1932, απόφαση δύσκολη – καθώς μάλιστα η Ελλάδα εξυπηρετούσε κανονικά το δημόσιο χρέος της, τόσο κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, όσο και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή –, αλλά και αναπόφευκτη, σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του Βενιζέλου.⁷⁶

Ως εκ των παραπάνω, στις 5 Μαΐου 1932, το Ελληνικό Δημόσιο κήρυξε μορατόριουμ στην εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους της χώρας. Ήδη, με στόχο την ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς, είχε ενταθεί η προστασία των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στο πλαίσιο της εσωστρέφειας που χαρακτήριζε τις ευρωπαϊκές οικονομίες – και δη εκείνες με ισχυρό αγροτικό τομέα – μετά την παγίωση της Μεγάλης Ύφεσης στην ευρωπαϊκή ήπειρο.⁷⁷

75 Για τις διπλωματικές συναντήσεις που είχε στο περιθώριο του Συμβουλίου ο Ελ. Βενιζέλος, με αντικείμενο τη διευθέτηση του ελληνικού δημόσιου χρέους, βλ. ό.π., σελ. 230.

76 Βλ. για τα παραπάνω, ΑΗΒdF 1370199703/2, Grèce: Emprunts Extérieurs, 1932-1962, 16.4.1932.

77 Πρβλ. για ανάλογες γαλλικές προστατευτικές πολιτικές όσον αφορά την αγροτική παραγωγή, Chatriot, Leblanc & Lynch (2012).

Πάντως, η στροφή προς τη διευρυμένη κρατική παρέμβαση και η ενίσχυση του οικονομικού ρόλου των κρατών θα πρέπει να ιδωθούν και σε σχέση με τις εξελίξεις στους διεθνούς οργανισμούς, όπου σταδιακά κέρδιζε έδαφος ο οικονομικός εθνικισμός σε βάρος της φιλελεύθερης αντίληψης για την οργάνωση της αγοράς, η οποία ήταν κυρίαρχη κατά τη δεκαετία του 1920. Όπως μάλιστα το είχε θέσει ο Διομήδης, ο οποίος σημείωνε ότι, αν και ο φυσικός χώρος για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ήταν πάντοτε ο οικονομικός φιλελευθερισμός, οι συνθήκες της κρίσης και ο συνεπαγόμενος ανταγωνισμός των κρατών καθιστούσαν αναπότρεπτη τη λήψη προστατευτικών μέτρων, προκειμένου για τη βελτίωση της θέσης της χώρας στον διεθνή καταμερισμό.⁷⁸ Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη άποψη λαμβάνει υπόψη ό,τι συνέβαινε στο παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον, αλλά και τη θέση μιας μικρής χώρας όπως η Ελλάδα στην παγκόσμια αγορά.

Στις νέες συνθήκες, πλέον των νομοθετικών μέτρων για την προστασία του εθνικού νομίσματος, νομοθετήθηκε και η δυνατότητα του κράτους να παρεμβαίνει δραστικά στην οργάνωση του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου της χώρας.⁷⁹ Σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 5426/1932 θα μπορούσε, με απόφαση των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, να διαταχθεί είτε η απαγόρευση εισαγωγής κάθε είδους εμπορευμάτων είτε ο ποσοτικός περιορισμός των εισαγωγών. Δόθηκε η δυνατότητα να πραγματοποιούνται εισαγωγές κατόπιν εγκρίσεως, να αυξηθούν οι προστατευτικοί δασμοί και να απαγορευθούν οι εισαγωγές εμπορευμάτων για τα οποία δεν είχε χορηγηθεί το αντίστοιχο της αξίας τους σε συνάλλαγμα. Επιτρεπόταν επίσης η εισαγωγή όλων των εμπορευμάτων με το σύστημα του εμπορικού τους συμψηφισμού με εγχώρια προϊόντα, εφόσον εκδίδονταν οι σχετικές υπουργικές αποφάσεις. Ενδιαφέρον στοιχείο του νομοθετήματος αποτελεί η εισαγωγή μηχανημάτων μόνο για την περίπτωση που αυτά θα χρησιμοποιούνταν για ανταλλακτικά ή για την αντικατάσταση παλαιότερων. Αντίστοιχα, η ίδρυση νέων βιομηχανιών επιτρεπόταν πλέον μόνο με απόφαση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Σε όλες τις περιπτώσεις, απαγορευόταν η εισαγωγή μηχανημάτων που κατασκευάζονταν και στην Ελλάδα, ενώ για τέτοια ενδεχόμενα θα γνωμάτευε το Συμβούλιο Βιομηχανίας.⁸⁰ Με μόνη πρόταση των ίδιων υπουργείων και χωρίς να έχουν υπογραφεί σχετικές διεθνείς συμφωνίες, επιτρεπόταν η ίδρυση γραφείων εμπορικού συμψηφισμού και η ίδρυση αναγκαστικών ενώσεων

78 Διομήδης (1935).

79 ΦΕΚ 137, τχ. Α', 29.4.1932, Ν. 5426 «περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων κ.λπ.».

80 Ό.π., άρθρο 2.

εισαγωγών και εξαγωγών.⁸¹ Βάσει λοιπόν αυτής της νομοθεσίας, από το 1932 και μετά έγινε προσπάθεια ρύθμισης του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας και ενίσχυσης των εξαγωγών της.

Όσον αφορά τις καθαυτό νομισματικές εξελίξεις, ενισχύθηκε η ήδη υφιστάμενη νομοθεσία για την προστασία του εθνικού νομίσματος, της δραχμής: εγκαταλείφθηκε η προσπάθεια να παραμείνει συνδεδεμένη με το δολάριο και υπήχθη σε καθεστώς κυμαινόμενης ισοτιμίας, φυσικά σοβαρά υποτιμημένη, ενώ ήδη από τον Απρίλιο του 1932 νομοθετήθηκε ότι η αγορά και η πώληση συναλλάγματος επιτρεπόταν μόνο από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η κεντρική τράπεζα θα καθόριζε στο εξής την ημερήσια τιμή του συναλλάγματος.⁸² Ο ίδιος νόμος ήρε την υποχρέωση της Τράπεζας να εξαργυρώνει τα τραπεζογραμμάτια που βρίσκονταν σε κυκλοφορία και να τα ανταλλάσσει με συνάλλαγμα χρυσής βάσης, ακύρωνε δηλαδή και *de jure* τη νομισματική σταθεροποίηση.

Στη συγκυρία της ανάπτυξης του προστατευτικού «οπλοστασίου» επιβλήθηκε νομοθετικά η αναγκαστική μετατροπή σε δραχμές των ιδιωτικών δανείων που είχαν συναφθεί σε ξένα νομίσματα. Σύμφωνα με σχετικά άρθρα στον διεθνή Τύπο, αυτό που επέσυρε τη διεθνή κριτική δεν ήταν η αναστολή πληρωμών του ελληνικού εξωτερικού χρέους, παρά τη μετατροπή όχι μόνο του δημόσιου⁸³ αλλά και όλου του ιδιωτικού χρέους σε δραχμές. Έτσι, τον Ιούλιο του 1932, Αναγκαστικό Διάταγμα μετέτρεπε σε δραχμές όλα τα πληρωτέα στην Ελλάδα ιδιωτικά χρέη που είχαν συναφθεί σε συνάλλαγμα και όριζε την καταβολή των τόκων τους στο ελληνικό εθνικό νόμισμα.⁸⁴ Για τη μετατροπή, λαμβανόταν ως βάση η ισοτιμία του δολαρίου προς 100 δραχμές και, αναλογικά για τα λοιπά νομίσματα, οι τρέχουσες ισοτιμίες τους ως προς το δολάριο, ενώ στις παραπάνω ρυθμίσεις περιλαμβάνονταν και οι ιδιωτικές τραπεζικές καταθέσεις σε ελληνικές τράπεζες, με την εξαίρεση όμως των καταθετών που ήταν ξένοι υπήκοοι, μόνιμοι κάτοικοι της Ελλάδας, και των μελών των διπλωματικών αποστολών ή των αντιπροσώπων διεθνών οργανισμών που βρίσκονταν στη χώρα.⁸⁵ Από τη μετατροπή σε δραχμές των

81 Ό.π., άρθρο 4.

82 ΦΕΚ 133, 26.4.1932, Ν. 5422 «περί αναστολής της υποχρέωσης της Τραπέζης της Ελλάδος προς εξαργύρωση των τραπεζικών γραμματίων αυτής και περί ρυθμίσεως της αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος», άρθρα 2 και 8.

83 Η διευθέτηση αυτή δεν αφορούσε το δημόσιο χρέος σε χρυσό για τα δάνεια του 19ου αιώνα, τα οποία συνέχισαν να υπάγονται στον έλεγχο της ΔΟΕ.

84 ΦΕΚ 244, τχ. Α', 29.7.1932, ΑΔ «περί μετατροπής εις δραχμάς των εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα οφειλών», άρθρο 1.

85 Ό.π., άρθρο 2.

χρεών σε ξένο νόμισμα ή σε συνάλλαγμα, εξαιρούνταν επίσης τα χρέη που αφορούσαν εμπορικές συναλλαγές και που ήταν πληρωτέα όχι στην Ελλάδα, αλλά στο εξωτερικό.

Όπως είναι εύλογο, οι εξελίξεις αυτές αφορούν και τους «εταίρους» της χώρας, και έτσι η Τράπεζα της Ελλάδος κοινοποίησε άμεσα στη γαλλική κεντρική τράπεζα το Αναγκαστικό Διάταγμα, μεταφρασμένο στα γαλλικά και τα αγγλικά.⁸⁶ Φαίνεται πως οι αρμόδιοι της γαλλικής κεντρικής τράπεζας παρακολουθούσαν στενά την υπόθεση, ενώ στον σχετικό φάκελο επισημαίνεται η υποτίμηση της δραχμής κατά 22% περίπου σε σχέση με την ισοτιμία της με το δολάριο το 1931 (77,25 δραχμές), όταν – προκειμένου να διατηρηθεί η σταθεροποίηση – είχε προσωρινά συνδεθεί με το αμερικανικό νόμισμα. Διατηρείται αρχειακά δε η θέση του ελληνικού Υπουργείου Οικονομικών ότι η υποτίμηση θα διασφάλιζε κατά κάποιον τρόπο τα συμφέροντα των δανειστών, ενώ θα ρύθμιζε και την κατάσταση των τραπεζών στην Ελλάδα.⁸⁷

Η αρχειακή αναφορά στην υποτίμηση της δραχμής μετά τη στάση πληρωμών του Μαΐου του 1932, αποτελεί και αφορμή για την ανάδειξη των νομισματικών πλευρών της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησε το ελληνικό κράτος στη συγκυρία της Μεγάλης Ύφεσης. Η υπαγωγή της δραχμής σε καθεστώς κυμαινόμενης ισοτιμίας είχε επιπτώσεις στο κόστος ζωής ενώ, από τα μέσα κυρίως της δεκαετίας του 1930 και μετά, ήταν έντονα τα πληθωριστικά φαινόμενα. Έτσι, το κόστος ζωής στη χώρα το 1936 είχε αυξηθεί 20 φορές σε σχέση με τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Η υποτίμηση της δραχμής θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη όσον αφορά τις πραγματικές διαστάσεις των δημοσίων επενδύσεων που διενεργούνταν στη χώρα, ως αποτέλεσμα του ολοένα και ενισχυόμενου επιχειρηματικού ρόλου του κράτους.⁸⁸

86 Βλ. ΑΗΒdF, 1060200109/32, 1914-1933, Grèce: Relations avec l'étranger, Τράπεζα της Ελλάδος προς την Τράπεζα της Γαλλίας, 3.8.1932, με υπογραφή Κ. Κουκούλη (Τράπεζα της Ελλάδος, Προϊστάμενου Γραμματείας).

87 Βλ. ΑΗΒdF, 1060200109/32, 1914-1933, Grèce: Relations avec l'étranger, "La conversion en drachmes des dettes en devises", Agence Economique et Financière, 05.08.1932, ανυπόγραφο. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο συναφές άρθρο παρατίθεται ολόκληρο το Αναγκαστικό Διάταγμα της 29ης Ιουλίου σε γαλλική μετάφραση.

88 Βλ., για παράδειγμα, τη σημαντική αύξηση των ποσών που διοχετεύονταν από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος στην άσκηση της, βραχυπρόθεσμης κυρίως, αγροτικής πίστης από το 1935 και μετά. Καθώς τα επίσημα στοιχεία είναι σε τρέχουσες δραχμές, για την πραγματική εμβέλεια της συνολικής χρηματοδότησης του γεωργικού τομέα θα πρέπει οπωσδήποτε να ληφθεί υπόψη η υποτίμηση του νομίσματος, η οποία κυμαίνεται μεταξύ 22%, όπως προαναφέρθηκε, και 30%. Βλ. αναλυτικότερα, Brégianni (2019).

Εν γένει, η ελληνική υπόθεση επιβεβαιώνει το επιχείρημα ότι η ικανότητα της ΚτΕ να επηρεάσει την ευρωπαϊκή νομισματική αφομοίωση και να επιβάλει τη νομισματική ορθοδοξία, στην αρνητική συγκυρία της Μεγάλης Ύφεσης, ήταν πολύ περιορισμένη.⁸⁹ Το ελληνικό παράδειγμα είναι δυσανάλογα σημαντικό, καθώς η Ελλάδα, μαζί με την Αυστρία, την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία, είναι οι μοναδικές περιπτώσεις όπου η ΚτΕ είχε επέλθει επίσημα στα δημοσιονομικά κρατών (όπως συνέβη το 1928 σε Ελλάδα και Βουλγαρία, και το 1922 στην Αυστρία). Δεν είναι άσχετες με τη διερεύνηση της θέσης της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό σε συνθήκες κρίσης, αλλά και την ασυμμετρία στο πλαίσιο της νομισματικής ζώνης του Gold Exchange Standard, οι διαπιστώσεις των ακαδημαϊκών οικονομολόγων της περιόδου, Παναγιώτη Δερτιλή και Άγγελου Αγγελόπουλου, ότι η στάση πληρωμών του 1932 συνδέεται με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Κανόνα Χρυσού, που θεωρείται ότι επέφερε διόγκωση του δημόσιου δανεισμού και πιστωτική επέκταση στο εσωτερικό της χώρας, ενώ τα κεφάλαια των διεθνών δανείων δεν διατέθηκαν σε επενδυτικούς, αλλά σε καταναλωτικούς σκοπούς.⁹⁰

Ας δούμε συνοπτικά πώς διαμορφώνεται η διεθνής θέση της χώρας μετά το 1932. Οι διαπραγματεύσεις του κράτους με τους πιστωτές του αφορούσαν την ετήσια ποσόστωση της εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους, ενώ το ελληνικό δημόσιο χρέος του 19ου αιώνα, που είχε παγιωθεί σε χρυσό με τον διακανονισμό του 1898, συνέχισε – σχεδόν εξ ολοκλήρου – να εξυπηρετείται κανονικά και αποπληρώθηκε στο σύνολό του. Έτσι, το 1933 η Ελλάδα, δηλώνοντας αδυναμία εξυπηρέτησης των υποχρεώσεων της, πρότεινε στη Loan Committee της ΚτΕ – απευθυνόμενη στον επικεφαλής της Austin Chamberlain στο Λονδίνο – εξυπηρέτηση κατά 27,5% των τόκων για το οικονομικό έτος 1933-1934 και κατά 35% για το οικονομικό έτος 1934-1935. Προτάθηκε όλες οι πληρωμές να γίνονται σε στεργλίνες, πλην αυτών που αφορούσαν δάνεια σε δολάρια, τα οποία θα εξυπηρετούνταν σε αυτό το νόμισμα.⁹¹ Οι ελληνικές προτάσεις έγιναν δεκτές⁹² και για το ελληνικό μορατόριουμ καθορίστηκε διάρκεια έως τον Απρίλιο του 1935, ενώ το σύνολο

89 Schuker (2003), σελ. 49-77.

90 Αγγελόπουλος (1937), σελ. 99, και Δερτιλής (1934), σελ. 571-573. Για τον Αγγελόπουλο οι καταναλωτικές κρατικές δαπάνες αντιπροσώπευαν πολεμικές δαπάνες, πληρωμή διαφορών αποζημιώσεων προς εκτέλεση των συνθηκών ειρήνης και την κάλυψη των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού.

91 ΑΗΒdF, 1370199703/2, Grèce: Emprunts Extérieurs, 1932-1962. Αντίγραφο επιστολής της Ελληνικής Πρεσβείας Λονδίνου προς τον Austen Chamberlain, 10.11.1933.

92 Ό.π. Αντίγραφο επιστολής του Austen Chamberlain προς την Ελληνική Πρεσβεία Λονδίνου, 15.11.1933.

του χρέους αναγνωρίστηκε σε δραχμές.⁹³ Αντίστοιχα, για το 1937 και το 1938, καθορίστηκε η εξυπηρέτηση του ελληνικού χρέους σε ποσοστό 40% όσον αφορά τους ομολογιούχους.⁹⁴ Νέες ελληνοβρετανικές διαπραγματεύσεις σχετικά με τον διακανονισμό του ελληνικού χρέους έλαβαν χώρα το 1937. Από ελληνικής πλευράς συμμετείχαν ο Ιωάννης Μεταξάς, ο Πρέσβης στο Λονδίνο Χαράλαμπος Σιμόπουλος και οι Εμμανουήλ Τσουδερός, Κυριάκος Βαρβαρέσος και Γεώργιος Μαντζαβίνος, οι τρεις τελευταίοι υπό την ιδιότητα, αντιστοίχως, του Διοικητή και των Υποδιοικητών της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι διαπραγματεύσεις του 1937 εμπεριείχαν επίσης προτάσεις βρετανικών οικονομικών κύκλων για τη σύναψη νέου εξωτερικού δανείου που θα επέτρεπε στην Ελλάδα να ρυθμίσει τα χρέη της.⁹⁵ Ως αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής, σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Άγγελος Αγγελόπουλος, ενώ το 1932-1933 η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους στον κρατικό προϋπολογισμό αντιστοιχούσε στο 24,4% του συνόλου των τακτικών δημοσίων εσόδων, το οικονομικό έτος 1936-1937 δεν ξεπερνούσε το 18,3%.⁹⁶

Προεκτάσεις της έρευνας και σύνοψη

Παρά την υποτίμηση της δραχμής και τη νομισματική αστάθεια που επικράτησε στη χώρα μετά το μορατόριουμ χρεών του 1932, η Τράπεζα της Ελλάδος συνέχισε να συνεργάζεται με άλλες κεντρικές τράπεζες, μεταξύ αυτών και την Τράπεζα της Γαλλίας, στο πλαίσιο του μεσοπολεμικού νομισματικού συστήματος. Συνεπώς, η στάση πληρωμών του Μαΐου του 1932 δεν ήταν ο αποκλειστικός παράγοντας που οδήγησε τη χώρα σε εσωστρέφεια, παρά την πολιτική επιλογή τής προστατευτικής λύσης και την «κατασκευή» της εσωτερικής αγοράς. Προκειμένου, όμως, για την εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου και, φυσικά, ως συνέπεια των διεθνών εξελίξεων σε επίπεδο οργάνωσης της οικονομίας,⁹⁷ το διεθνές εμπόριο της χώρας διεξαγόταν σε

93 Ο.π. Έκθεση σχετικά με την εξέλιξη των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με τους πιστωτές της μετά τη στάση πληρωμών του 1932, ανυπόγραφο, 14.7.1934.

94 Ο.π. Άρθρα στον γαλλικό Τύπο για την εξυπηρέτηση μέρους των ετήσιων υποχρεώσεων της Ελλάδας για διάφορα δάνεια που είχαν υπαχθεί σε διακανονισμό, ανυπόγραφο, 9.9.1937, 12.4.1938.

95 Ο.π., άρθρο στον γαλλικό τύπο, ανυπόγραφο, 10.11.1937.

96 Αγγελόπουλος (1937), σελ. 207.

97 Για τη λήψη προστατευτικών μέτρων από τις περισσότερες χώρες, από το 1932 και μετά, βλ. τη σχετική πινακοθέτηση στο Πρόντζας (1999), σελ. 193.

μεγάλο βαθμό στη βάση του συστήματος εμπορικών συμψηφισμών μετά το 1932 και ιδίως μετά τη θεσμοθέτηση ευρύτερου νομοθετικού πλαισίου το 1935.⁹⁸ Κύριος εμπορικός εταίρος της χώρας, ήδη μεταξύ των ετών 1932-1935, ήταν η Γερμανία, με αντικείμενο του clearing την ανταλλαγή των ελληνικών καπνών με γερμανικά όπλα.⁹⁹ Ωστόσο, αυτό που προκύπτει από το αρχειακό υλικό είναι ότι από τα γραφεία εμπορικού συμψηφισμού περνούσαν και εμπορικά ζητήματα ήσσονος σημασίας, πράγμα που δεν αναφάνεται από τα επίσημα ποσοτικά στοιχεία.

Ως σημαντικός συντελεστής της συγκυρίας, η Τράπεζα της Ελλάδος κατά τη διάρκεια της κρίσης, και ιδίως μετά το 1932, ενίσχυσε τον ρόλο της, καθώς είχε και τη μονοπωλιακή διαχείριση του συναλλάγματος, ενώ κατάφερε να διατηρήσει τα συναλλαγματικά της αποθεματικά και να ενισχύσει το κάλυμμα του εθνικού νομίσματος, με αποτέλεσμα το 1936 να επανασυνδεθεί η δραχμή με τη στερλίνα, που είχε στο μεταξύ ήδη επανέλθει στην προπολεμική της ισοτιμία με το δολάριο (και επομένως κατέστη εκ νέου διεθνές νόμισμα), χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει και την επαναφορά στην Ελλάδα του καθεστώτος ελεύθερης μετατρεψιμότητας νομισμάτων.¹⁰⁰

Από την πλευρά της οικονομικής πολιτικής, συνοπτικά αναφέρω την περαιτέρω προστασία της γεωργίας – γύρω από την οποία συσπειρώθηκαν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό οι συναφείς κρατικοί θεσμοί – και της βιομηχανίας, κατά τα έτη που ακολούθησαν την παύση πληρωμών. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους ιθύνοντες του τραπεζικού χώρου, η κρίση είχε δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την ελληνική βιομηχανία, τόσο σε όρους παραγωγής όσο και σε όρους ποιότητας προϊόντων. Εν γένει, οι πολιτικές αυτές είχαν θετικά αποτελέσματα στην αύξηση του ΑΕΠ, όμως τα στοιχεία του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου αφήνουν περιθώρια να διερωτηθούμε κατά πόσο βελτιώθηκαν οι όροι της πραγματικής οικονομίας.¹⁰¹ Συναφή ένδειξη προς τούτο παρέχει η διασταύρωση των μεγεθών του ΑΕΠ – που παρουσιάζει αύξηση καθ' όλη τη μετά το 1914 περίοδο – με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ: το τελευταίο εμφανίζεται μειούμενο κατά τα έτη 1914-1938.¹⁰² Παράμετρο επίσης

98 Για τον μηχανισμό του clearing, αλλά και τις ιδεολογικές προεκτάσεις του, βλ., επίσης, Καλαφάτης & Δεμαθάς (2011), σελ. 295-297.

99 [της σύνταξης] (1936), σελ. 227.

100 Βλ. αναλυτικότερα Μπρέγιαννη (υπό έκδοση).

101 Πρβλ. Κωστής (2014), σελ. 636· Κωστής (με τη συνεργασία του Κωστελένου) (2003), σελ. 362.

102 Kostelenos & Bitzis (2008) (<http://www.neps.ics.uminho.pt/aphes28/papers/Kostelenos.pdf>) [ανάκτηση 13.4.2021].

για την αξιολόγηση της πραγματικής εμβέλειας των δημοσίων επενδύσεων, που πραγματοποιήθηκαν μετά τη στάση πληρωμών του 1932, αποτελεί και η διακύμανση της ισοτιμίας της δραχμής, μετά την αποσύνδεσή της από το Gold Exchange Standard και έως το 1936, οπότε και επανασυνδέθηκε υποτιμημένη με την στερλίνα.¹⁰³

Κλείνοντας τη συνοπτική απόδοση κάποιων αξόνων της ελληνικής οικονομικής πολιτικής μετά τη στάση πληρωμών του 1932, ας προστεθεί μια αναφορά στις συνέχειες και τις ασυνέχειές της κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά. Κατά την περίοδο αυτή, δίνεται έμφαση – τόσο σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο πολιτικού λόγου – στην τάση προς οικονομική αυτάρκεια της χώρας. Παρά τη μεταξική πολιτική για ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής – που ενέμεινε στη σιτάρκεια της χώρας κατά τα πρότυπα της χρονολογούμενης από τη δεκαετία του 1920 «μάχης του σιταριού» της φασιστικής Ιταλίας – και προς τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας, θα πρέπει μάλλον να γίνει λόγος για τάση προς οικονομική αυτάρκεια. Η τελευταία ήταν αδύνατο να επιτευχθεί ακόμα και για τα μεγάλα βιομηχανικά κράτη, πόσο μάλλον για τα κράτη με αγροτικό χαρακτήρα, κατά τη διατύπωση του Χρυσού Ευελπίδη.¹⁰⁴ Ακόμη και με αυτούς τους περιορισμούς όσον αφορά τα λιγότερα ισχυρά, από οικονομική άποψη, κράτη, το οικονομικό πρότυπο της αυτάρκειας αντιπαρατίθεται στον προστατευτισμό της προηγούμενης κοινοβουλευτικής περιόδου και μάλιστα στην έως το 1932 φάση. Τα δύο συστήματα ωστόσο είχαν και ένα κοινό σημείο, όπως το είχε θέσει ο Ευελπίδης: την αρχή της οικονομικής ενότητας του Έθνους, η οποία απαιτεί τη χρησιμοποίηση όλων των εθνικών παραγωγικών δυνάμεων για την οικονομική του ανάπτυξη. Ο επιχειρηματικός ρόλος του κράτους μπορεί λοιπόν να γίνει κατανοητός ως η κοινή βάση αυτών των συστημάτων.¹⁰⁵

Η Ελλάδα ακολούθησε – τόσο πριν από τη Μεγάλη Ύφεση όσο και μετά – τα υποδείγματα που διαμόρφωσαν οι διεθνείς θεσμοί, ενώ ο δημόσιος διάλογος για τα μέτρα που έπρεπε να υιοθετηθούν προς αντιμετώπιση της κρίσης περιστράφηκε ακριβώς γύρω από το ζήτημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του Έθνους.¹⁰⁶ Όπως είδαμε και παραπάνω, μέσω των διαπραγματεύσεων της χώρας με τους πιστωτές της, μετά τη στάση

103 Μπρέγιαννη (υπό έκδοση). Για την καταγραφή των ισοτιμιών της δραχμής σε εβδομαδιαία βάση, βλ. Αντωνίου (2021).

104 Ευελπίδης (1939).

105 Ό.π., σελ. 193.

106 Βλ., για παράδειγμα, την έρευνα που διεξάγεται στο περιοδικό *Εργασία* το 1933, με αντικείμενο την αυτάρκεια της χώρας σε γεωργικά προϊόντα.

πληρωμών του 1932, αλλά και τις νομισματικές εξελίξεις από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και ύστερα, ο οικονομικός εθνικισμός δεν οδήγησε σε μια οικονομία αποκομμένη εντελώς από το διεθνές περιβάλλον και στραμμένη αποκλειστικά στην ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς.

Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Άγγελος (1937), *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Αλιβιζάτος, Μπάμπης (1939), *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της*, Αθήνα [ανατύπωση από το Δελτίον ΑΤΕ, 1939].
- Αντωνίου, Αντώνης, (2021) «Τίμες συναλλάγματος και τοπικές οικονομίες, 1920-1933», Βάση δεδομένων στο TransMonEA project, επιστ. διεύθ. Κατερίνα Μπρέγιαννη, ΕΛΙΔΕΚ/Ακαδημία Αθηνών.
- Βερέμης, Θάνος (1989), «Εισαγωγή», στο Θάνος Βερέμης & Γιούλα Γουλιμή (επιμ.) (1989), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.
- Berstein, Serge & Milza, Pierre (1997), *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμ. 3: *Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δερτιλής, Παναγιώτης (1934), «Το ελληνικόν δημόσιον χρέος», *Εργασία*, (5).
- Διομήδης, Αλέξανδρος (1935), «Αι ασθενείς πλευραί της ελληνικής οικονομίας», *Εργασία*, (6).
- Ευελπίδης, Χρυσός (1939), «Αι σύγχρονοι τάσεις της αγροτικής πολιτικής», *Αγροτική Οικονομία*, 5(2).
- Galbraith, John K. (1978), *Το χρήμα*, μτφρ. Σπύρος Θεοδωρόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017), *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καλαφάτης, Θανάσης & Δεμαθάς, Ζαχαρίας (2011), «Κύκλοι οικονομικής δραστηριότητας», στο Ευάγγελος Πρόντζας & Θανάσης Καλαφάτης (2011), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τόμ. 2, Αθήνα: ΠΙΟΠ.
- Κωστής, Κώστας (2014), «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 5η έκδοση.
- Κωστής, Κώστας (1986), *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-1932*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας (με τη συνεργασία του Γιώργου Κωστελένου) (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα: ΕΤΕ.
- Mazower, Mark (2002), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Μητροφάνης, Γιώργος (2011), «Η κίνηση των τιμών», *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τόμ. Α': *Συγκρότηση εθνικής οικονομίας*, Αθήνα: ΠΙΟΠ.

- Μπρέγιαννη, Κατερίνα (υπό έκδοση), «Νομισματικός χρυσός και νομισματικές σταθεροποιήσεις στην Ελλάδα. Από τον Μεσοπόλεμο και την κατοχική περίοδο έως την Απελευθέρωση», *Νεοελληνικά Ιστορικά*.
- Μπρέγιαννη, Κατερίνα (2020), «Δημοσιονομικές και νομισματικές διαστάσεις της ελληνικής συμμετοχής στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Ριζάς, Σωτήρης & Μπελεγράτης, Σπύρος (επιμ.) (2020), *100 χρόνια από τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ιστορική και γεωστρατηγική σημασία της ελληνικής συμμετοχής στον Μεγάλο Πόλεμο*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, Σύνδεσμος Επιτελών Εθνικής Άμυνας.
- Μπρέγιαννη, Κατερίνα (1999), «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, (30).
- Παντελάκης, Νίκος Σ. (2018), *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950]. Ένας αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Πετμεζάς, Σωκράτης Δ. (2012), *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πρόντζας, Ευάγγελος (2011), «Εθνικολογιστικά στοιχεία», στο Ευάγγελος Πρόντζας & Θανάσης Καλαφάτης (επιμ.) (2011), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τόμ. Γ': *Τεκμήρια Ποσοτικής Ανάλυσης*, Αθήνα: ΠΙΟΠ.
- Πρόντζας, Ευάγγελος (1999), *Οικονομικός εθνικισμός. Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία*, πρόλ. Παύλος Β. Πετρίδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ριζάς, Σωτήρης (2015), *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζελισμός, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1932), *Έκθεσις επί του Ισολογισμού 31 Δεκεμβρίου 1931*, Αθήνα: Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού.
- [της σύνταξης] (1936) «Η Ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935», *Εργασία*, (7).
- Bacharas, Dimitri (2005), «Reflets fascistes dans la Grèce de l'entre-deux-guerres: le cas des premières années après la guerre », στο Catherine Horel, Traian Sandu, Fritz Taubert (dir.), *La Périphérie du fascisme. Spécification d'un modèle fasciste au sein de sociétés agraires. Le cas de l'Europe centrale entre les deux guerres*, Paris: Cahiers de la Nouvelle Europe/Collection du Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises.
- Bernanke, Ben & Harold, James (1991), «The Gold Standard, deflation, and financial crisis in the Great Depression: An international comparison», στο Glenn R. Hubbard (επιμ.) (1991), *Financial markets and financial crisis*, Chicago-London: The University of Chicago Press.

- Bordo, Michael, D. & Swartz, Anna J. (1999), "The operation of the specie standard: Evidence for core and peripheral countries, 1880-1990", στο Michael D. Bordo (1999), *The gold standard and related regimes: Collected Essays*, εισαγ. Anna J. Swartz, Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Boyce, Robert (2009), *The Great Interwar Crisis*, London-New York: Palgrave/Macmillan.
- Brégianni, Catherine (2019), "Crise agraire et mutations agricoles. La dépression internationale de l'entre-deux-guerres et l'économie rurale grecque (1928-1935)", *Histoire & Sociétés Rurales*, 51(1).
- Brégianni, Catherine (2002), *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, πρόλ. Σπύρος Ασδραχάς, Lille: Septentrion.
- Cecco, Marcello de (1985), "Central Bank Cooperation in the Inter-War Period: A View from the Periphery", στο Jeims Reis (επιμ.) (1985), *International Monetary Systems in Historical Perspective*, London: Palgrave Macmillan.
- Chatriot, Alain, Leblanc, Edgar & Lynch, Édouard (dir.) (2012), *Organiser les marchés agricoles: Le temps des fondateurs, des années 1930 aux années 1950*, Paris: Armand Colin.
- Christodoulakis, Nicos (2013), "Currency crisis and collapse in interwar Greece: predicament or policy failure?", *European Review of Economic History*, 17(3).
- Cussó, Roser (2019), "International quantification and liberalism: the early statistical activities of the League of Nations' Economic and Financial Organization", στο Catherine Brégianni & Roser Cussó (επιμ.) (2019), *Economic Policies of International Institutions. From the beginning of the 20th century to the current globalisation process*, Online Publication LaDéHiS, EHESS, Παρίσι, <http://ladehis.ehess.fr/index.php?564> [ανάκτηση: 13.4.2021].
- Doumanis, Nicholas (2016) (επιμ.), *The Oxford Handbook of European History, 1914-1945*, Oxford: Oxford University Press.
- Dovime, George (1928), *La stabilisation*, Paris: Éditions Bossard.
- Duménil, Gérard & Lévy, Dominique (2011), *The crisis of neoliberalism*, αγγλ. μτφρ., USA: Harvard University Press.
- Eichengreen, Barry (2015), "Before the Plaza: The Exchange Rate Stabilization Attempts of 1925, 1933, 1936 and 1971", *Working Paper*, James A. Baker III Institute for Public Policy/Rice University.
- Eichengreen, Barry (1992), *Golden fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Oxford-New York: Oxford University Press.
- Henry, Gérard-Marie (2000), *La crise de 1929*, Paris: A. Colin.
- Hobsbawm, Eric J. (1994), *L'âge des extrêmes. Le Court Vingtième Siècle, 1914-1991*, γαλλική μτφρ., Paris: Éditions Complexe.

- James, Harold (2011), "International order after the financial crisis", *International Affairs*, 87 (3).
- Kershaw, Ian (1995), *Hitler. Essai sur le charisme en politique*, μτφρ. Jacqueline Carnaud & Pierre-Emmanuel Dauwat, Paris: Gallimard.
- Keynes, John Mayard (1920), *Les conséquences économiques de la paix*, μτφρ. Paul Frank, Paris: Éditions de la Nouvelle Revue Française.
- Keynes, John Mayard (1924), *La réforme monétaire*, μτφρ. Paul Franck, Paris: Éditions du sagittaire.
- Kostelenos, Giorgos & Bitzis, Gr. (ολογράφως) (2008), "Factors affecting long run growth in pre-WWII Greece (1850-1938)", paper presented at the XXVIIIth Meeting of the Portuguese Economic and Social History Association (APHES), University of Minho, 2008.
- Pepelasis, Ioanna (1998), "Transplanting institutions: The case of the Greek Central Bank", *Greek Economic Review*, 19(2).
- Plessis, André (1993), "Rapport Introductif", στο Comité pour l'Histoire Economique de la France, *Du franc Poincaré à l'écu*, Πρακτικά Συνεδρίου, Paris, 3-4 decembre 1992.
- Schuker, Stephen. A. (2003), "Money doctors between the wars: the competition between central banks, private financial advisers, and multilateral agencies, 1919-39", στο Flandreau, Mark (επιμ.) (2003), *Money doctors. The experience of international financial advising, 1850-2000*, London-New York: Routledge.

Οι συνέπειες της κρίσης του 1929 στη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση: πολιτικές και στρατηγικές προεκτάσεις

Μανόλης Κούμας*

Απρόσμενο γεγονός παγκοσμίων διαστάσεων, η οικονομική Κρίση του 1929 έριξε βαριά τη σκιά της στις ευρωπαϊκές υποθέσεις και στις διακρατικές σχέσεις κατά τη δεκαετία που προηγήθηκε του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Αν και η πρωτοφανής οικονομική ύφεση, που προκλήθηκε με αφετηρία την κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης, δεν οδήγησε απευθείας στην παγκόσμια αναμέτρηση του 1939-1945, οποιαδήποτε ανάλυση για τις διπλωματικές και τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1930 που δεν λαμβάνει υπόψη τις συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη. Πράγματι, αν και η συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία για τα αίτια του Κραχ του 1929 βαίνει αμείωτη,¹ οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης υπήρξαν ραγδαίες και όχι λιγότερο καταστροφικές: το πνεύμα συνεργασίας που είχε καλλιεργηθεί με τις συμφωνίες του Λοκάρνο (Οκτώβριος 1925) εξέπεσε, δίνοντας τη θέση του σε ένα κλίμα φόβου, εσωστρέφειας και αμοιβαίας καχυποψίας· οι πολιτικές του

* Επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

1 Βλ. αναλυτικά Fearon (1979)· Friedman & Jacobson Schwartz (2008)· Humphrey & Timberlake (2019).

οικονομικού εθνικισμού και του προστατευτισμού που εφάρμοσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 τα διάφορα κράτη αποθάρρυναν την ανάπτυξη των διακρατικών σχέσεων και ασφαλώς δεν συνέβαλαν στη βελτίωση του διεθνούς περιβάλλοντος – που ήταν ήδη επιβαρυνμένο από τις επεκτατικές πολιτικές της Ιαπωνίας στη Μαντζουρία· η πολιτική του κατευνασμού που υιοθέτησαν η Βρετανία και η Γαλλία στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και η οποία ενθάρρυνε τις επεκτατικές βλέψεις της ναζιστικής Γερμανίας απέρρευε – εκτός των άλλων – και από την ανάγκη των δύο δυτικών δημοκρατιών να αντιμετωπίσουν τις ολέθριες συνέπειες της οικονομικής κρίσης· και, σε τελική ανάλυση, η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933 δεν μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί δίχως να ληφθούν υπόψη οι δραματικές επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης.²

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις επιπτώσεις που είχε η Μεγάλη Ύφεση σε δύο κράτη τα οποία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις της δεκαετίας του 1930 και τελικά στην ίδια την πορεία προς τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: τη Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ) και τη Γερμανία. Οπωσδήποτε, οι δύο χώρες δεν βίωσαν με τον ίδιο τρόπο τις συνέπειες της κρίσης. Εξ άλλου, η Γερμανία και η ΕΣΣΔ είχαν τα δικά τους χαρακτηριστικά και τις δικές τους ιδιαιτερότητες – πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές. Ωστόσο, η οικονομική κρίση του 1929 είχε σημαντικές πολιτικές και στρατηγικές προεκτάσεις και στις δύο Μεγάλες Δυνάμεις, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τη διεθνή συμπεριφορά τους έως και την έναρξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου.

Η Σοβιετική Ένωση και η Γερμανία τη δεκαετία του 1920: βίοι παράλληλοι;

Το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τόσο τη Γερμανία όσο και τη Ρωσία στην πλευρά των ηττημένων, αν και πριν από το 1914 ανήκαν σε αντίπαλους συνασπισμούς δυνάμεων: η μεν αυτοκρατορική Γερμανία ήταν μέλος των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η δε τσαρική Ρωσία της Εγκάρδιας Συνεννόησης (μαζί με τη Βρετανία και τη Γαλλία). Δεν πρέπει λοιπόν να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο οι δύο χώρες βρέθηκαν αντιμέτωπες με παρόμοιες προκλήσεις και προβλήματα σε ένα ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον διαφορετικό από εκείνο της προπολεμικής εποχής.

2 Βλ. αναλυτικά Bell (1997)· Martel (2002)· McDonough (2011).

Και στις δύο χώρες, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε την κατάρρευση των αυτοκρατορικών συστημάτων και τη «βίαιη» πολιτειακή μεταβολή. Οι επαναστάσεις του Φεβρουαρίου και του Οκτωβρίου του 1917 οδήγησαν αρχικά στην πτώση του μοναρχικού πολιτεύματος και τελικά στην επιβολή κομμουνιστικού καθεστώτος στη Ρωσία. Αν και η δυσaréσκεια για την τσαρική διακυβέρνηση ήταν διάχυτη σε όλες τις κοινωνικές τάξεις ακόμα και πριν από το 1914 (κάτι που αποκαλύφθηκε με τη ρωσική επανάσταση του 1905), ήταν οι τεράστιες απώλειες και η τρομακτική ανεπάρκεια του μοναρχικού καθεστώτος κατά τη διάρκεια του πολέμου που τελικά προκάλεσαν (ή, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, επιτάχυναν) την ανατροπή της δυναστείας των Ρομανώφ. Εξίσου οδυνηρή αποδείχθηκε και η απόφαση της ρωσικής «προσωρινής κυβέρνησης», υπό τον πρίγκιπα Γκεόργκι Λβοφ και κατόπιν υπό τον Αλεξάντρ Κερένσκι, να μην αποδεσμεύσει τη Ρωσία από τις συμμαχικές της υποχρεώσεις και να διατηρήσει τη χώρα στον πόλεμο – απόφαση που οπωσδήποτε διευκόλυνε την επικράτηση των Μπολσεβίκων στα τέλη του 1917.³

Αντίστοιχα, η ήττα της Γερμανίας τον Νοέμβριο του 1918 είχε ως συνέπεια την κατάργηση της μοναρχίας και την επιβολή (αβασίλευτου) δημοκρατικού πολιτεύματος. Βέβαια, σε αντίθεση με τη Ρωσία, η πολιτειακή μεταβολή δεν ήταν αποτέλεσμα τόσο της λαϊκής αποδοκιμασίας – εξ άλλου η πλειοψηφία των Γερμανών στα μετόπισθεν πίστευε ότι όλα έβαιναν θετικά για τη χώρα τους στο μέτωπο των επιχειρήσεων, γι' αυτό και αιφνιδιάστηκαν με την ανακοίνωση της εκεχειρίας – όσο των πιέσεων του Αμερικανού προέδρου Woodrow Wilson, ο οποίος αρνείτο πεισματικά να διαπραγματευθεί με τον Κάιζερ Wilhelm II. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι συνθήκες υπό τις οποίες «επιβλήθηκε» η Δημοκρατία της Βαϊμάρης δεν κατέστησαν το νέο πολίτευμα ιδιαίτερα δημοφιλές μεταξύ των Γερμανών, που δεν λησμονούσαν ότι οι «εγκληματίες του Νοεμβρίου», αυτοί που «έφεραν» τη δημοκρατία στη Γερμανία, ήταν οι ίδιοι που υπέγραψαν την επώδυνη Συνθήκη των Βερσαλλιών έναν χρόνο αργότερα. Ήταν λοιπόν σαφές εξ αρχής ότι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης είχε θεμελιωθεί σε σαθρά θεμέλια – κάτι που δεν διέλαθε της προσοχής ανατρεπτικών δυνάμεων και στα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος.⁴

Και οι δύο χώρες υπέστησαν σημαντικές εδαφικές απώλειες, ως απόρροια της ήττας τους στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Με τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ της 3ης Μαρτίου 1918, η Ρωσία απώλεσε την Πολωνία, τα

3 Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις ρωσικές επαναστάσεις του 1905 και του 1917, βλ. ενδεικτικά Acton (1990)· Pipes (1997)· Figes (1998).

4 Βλ. αναλυτικά Nichols (1991), σελ. 1-55· Henig (2002), σελ. 1-22· Kolb (2005), σελ. 1-34.

Βαλτικά κράτη, τη Φινλανδία, την Ουκρανία και τον Καύκασο, περιοχές που ουσιαστικά περιήλθαν (για σύντομο χρονικό διάστημα πάντως) υπό τον έλεγχο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Με την ίδια συνθήκη, υπολογίζεται ότι η Ρωσία έχασε περίπου το 34% του πληθυσμού της, το 32% της αγροτικής παραγωγής της, το 54% της βαριάς βιομηχανίας της, το 89% των ανθρακωρυχείων της, το 26% του σιδηροδρομικού δικτύου της και το 80% της συνολικής παραγωγής σιδηρομεταλλεύματος και άνθρακα.⁵ Αν και, έως το 1921, ο Κόκκινος Στρατός είχε ανακτήσει τον έλεγχο κάποιων περιοχών που είχαν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους το 1918 (όπως η Ουκρανία), η απώλεια μεγάλου μέρους των ευρωπαϊκών εδαφών της προπολεμικής Ρωσίας (όπως ήταν τα Βαλτικά κράτη και η ανατολική Πολωνία) εξακολουθούσε να συνιστά αιτία εντάσεων ανάμεσα στη Μόσχα και τα γειτονικά της κράτη, τροφοδοτώντας τον σοβιετικό ρεβανσισμό.

Αντίστοιχες απώλειες υπέστη και η Γερμανία, αφού με τις Συνθήκες Ειρήνης του 1919-1920 έχασε όλες τις αποικίες της – οι οποίες πέρασαν υπό τον έλεγχο των αντιπάλων της με το σύστημα των «εντολών» της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) –, το 13% του εδάφους της, το 12% του πληθυσμού της, το 16% των ανθρακωρυχείων της, το 14,3% της καλλιεργήσιμης γης της και το 50% της βιομηχανίας σιδήρου και μετάλλου. Πέραν τούτων, η Γερμανία καταδικάστηκε από τους Συμμάχους, ως «υπεύθυνη» για την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στην καταβολή υψηλών επανορθώσεων (το ακριβές ποσό των οποίων προσδιορίστηκε μόλις το 1921) και αναγκάστηκε να αποδεχθεί έναν ταπεινωτικό (ιδιαίτερα για το γερμανικό μιλιταριστικό πνεύμα) αφοπλισμό. Ακόμα, η περιοχή του Σάαρ πέρασε υπό την επικυριαρχία της ΚτΕ για 15 έτη, η ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία (το περίφημο «Άνσλους») απαγορεύτηκε και αποφασίστηκε η αποστρατιωτικοποίηση της Ρηνανίας (προκειμένου να κατευνάσει τις γαλλικές ανησυχίες). Την ίδια στιγμή, η επιλεκτική εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης από τους νικητές και η ύπαρξη εκατομμυρίων Γερμανών εκτός των ορίων του γερμανικού κράτους αποτελούσε αιτία περαιτέρω δυσaréσκειας για το Βερολίνο.⁶ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Γερμανία αναδείχθηκε σε μείζονα αναθεωρητική δύναμη, ακόμα και την περίοδο που υπεύθυνος για τη γερμανική εξωτερική πολιτική ήταν ο «μετριοπαθής» πολιτικός Gustav Stresemann.⁷

Και στις δύο χώρες, η εδραίωση των νέων καθεστώτων – του κομμουνισμού στη Ρωσία και της δημοκρατίας στη Γερμανία – προσέκρουσε αρχικά στην

5 Lowe (2002), σελ. 135· Best et al. (2008), σελ. 34.

6 Το πιο κλασικό και πλήρες έργο για τις διεργασίες και τις αποφάσεις που ελήφθησαν στο συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων παραμένει η μελέτη της MacMillan (2002). Συγκεκριμένα για τη Γερμανία, βλ. σελ. 157-203. Βλ. επίσης Πέιν (2000), σελ. 220-221.

7 Wright (1995).

αντίδραση ένοπλων ομάδων. Οι απόπειρες της κομμουνιστικής αριστεράς και της εθνικιστικής ακροδεξιάς να καταλάβουν με τη βία την εξουσία στη Γερμανία κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη απετράπησαν, χάρις στην έγκαιρη και δυναμική αντίδραση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ήταν τότε ακριβώς που ο Σοσιαλιστής ηγέτης, Friedrich Ebert, δεν δίστασε να συνεργαστεί ακόμα και με τα Φράικορπς (ακροδεξιές παραστρατιωτικές οργανώσεις) προκειμένου να καταστείλει τις απόπειρες της κομμουνιστικής Αριστεράς (όπως ήταν η εξέγερση των Σπαρτακιστών τον Ιανουάριο του 1919) να καταλάβει την εξουσία – ενέργεια που αποξένωσε το Σοσιαλιστικό (SPD) από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (KPD). Στο ίδιο πλαίσιο, οι δημοκρατικές κυβερνήσεις αντέδρασαν εξίσου δυναμικά – και όχι λιγότερο αποτελεσματικά – στις προσπάθειες ακροδεξιών οργανώσεων (όπως ήταν το πραξικόπημα του Wolfgang Kapp το 1920 ή το «πραξικόπημα της μπουρρίας» του Χίτλερ το 1923) να επιβάλουν δικτατορικό καθεστώς.⁸

Αντίστοιχα, η εμπέδωση του κομμουνισμού στη Ρωσία προϋπέθετε την καταστολή των συνδυασμένων αντιμπολσεβικικών δυνάμεων. Την επαύριον ήδη της Οκτωβριανής Επανάστασης, ξέσπασε στη Ρωσία αιματηρός εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους Μπολσεβίκους από τη μια πλευρά και τις (ετερογενείς) δυνάμεις που εναντιώνονταν στην επιβολή κομμουνιστικού καθεστώτος από την άλλη. Η οριστική επικράτηση των «Κόκκινων» στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο και η εδραίωση του νέου καθεστώτος δεν θα πραγματοποιείτο παρά μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1920, ενώ η ένοπλη αντίδραση θα συνεχιζόταν (με μικρότερη βέβαια ένταση) και τα επόμενα χρόνια, δίχως πάντως να θέτει σε κίνδυνο την κυριαρχία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).⁹

Και οι δύο χώρες βίωσαν την απροκάλυπτη εισβολή ξένων στρατιωτικών δυνάμεων στο έδαφός τους μετά το τέλος της πρώτης παγκόσμιας σύρραξης. Η απροκάλυπτη (αλλά πάντως όχι καθοριστική) επέμβαση των «καπιταλιστικών» κρατών στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο, σε συνδυασμό με την ίδρυση της Γ' Διεθνούς (Κομιντέρν) το 1919, υπήρξαν βασικές αιτίες της διπλωματικής απομόνωσης που θα βίωνε η ΕΣΣΔ το διάστημα μετά την ίδρυσή της, ενώ οι κύριες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα αναγνώριζαν το νέο σοβιετικό καθεστώς μόλις το 1924.¹⁰ Αντίστοιχα, η απόφαση της γαλλικής κυβέρνησης να καταλάβει τη βιομηχανική περιοχή του Ρουρ το 1923-1924 (με τη συνεργασία του Βελγίου, όχι όμως και της Βρετανίας) και η κρίση υπερπληθωρισμού που ακολούθησε ενίσχυσαν τα αντιδυτικά αντανakλαστικά και το αίσθημα ταπείνωσης του

8 Kolb (2005), σελ. 35-51· Angress (1957)· Kershaw (2002), σελ. 233-245.

9 Βλ. αναλυτικά Mawdsley (2009).

10 Στεφανίδης (2006), σελ. 176.

Βερολίνου – επρόκειτο στην πραγματικότητα για εξέλιξη που υπέσκαπτε τα (ούτως ή άλλως σαθρά) θεμέλια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.¹¹

Και οι δύο χώρες επανεντάχθηκαν με μεγάλη καθυστέρηση στο διεθνές σύστημα, με αποτέλεσμα η μεν Γερμανία να μη γίνει αποδεκτή στην ΚτΕ πριν από το 1926 (και μόνο μετά την αποδοχή του σχεδίου Ντωζ και την υπογραφή των συμφωνιών του Λοκάρνο),¹² η δε Σοβιετική Ένωση να καταστεί μέλος της μόλις το 1934, λίγους μόλις μήνες μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία.¹³ Δεν θα πρέπει λοιπόν να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, οι δύο χώρες (που στη βιβλιογραφία αναφέρονται συχνά και ως “outcast states”, δηλαδή «απόβλητα» ή «αποσυνάγωγα» κράτη)¹⁴ αναζήτησαν το μέσο για τη διάρρηση της διπλωματικής τους απομόνωσης στη σύσφιξη των μεταξύ τους δεσμών. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο υπογράφηκε το 1922 η Συνθήκη του Ραπάλλο, το μυστικό παράρτημα της οποίας προέβλεπε ότι η Ράιχσβερ μπορούσε να εκπαιδεύει το στρατιωτικό της δυναμικό στο σοβιετικό έδαφος, παραβιάζοντας τις σχετικές διατάξεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών.¹⁵

Τέλος, και στις δύο χώρες η επίτευξη πολιτικής σταθερότητας στα μέσα της δεκαετίας του 1920 αποτέλεσε αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική τους ανάκαμψη. Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, η επικράτηση των «Κόκκινων» στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο και η υιοθέτηση της Νέας Οικονομικής Πολιτικής από τον Βλαντιμίρ Λένιν είχαν ως αποτέλεσμα, έως το 1926, η οικονομία της χώρας να επανέλθει στα προπολεμικά επίπεδα, σε ορισμένους μάλιστα τομείς να ξεπεράσει τους προπολεμικούς δείκτες – κάτι εντυπωσιακό, εάν ληφθούν υπόψη οι σημαντικές εδαφικές απώλειες.¹⁶ Αντίστοιχα, στη Γερμανία, ο τερματισμός της κρίσης του Ρουρ και η αποδοχή του Σχεδίου Ντωζ συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάκαμψη της γερμανικής οικονομίας, η οποία το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 είχε σχεδόν επιστρέψει στο σημείο που βρισκόταν πριν από τον πόλεμο.¹⁷

Στο σημείο αυτό, όμως, τελειώνουν οι ομοιότητες. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και η Σοβιετική Ένωση δεν ακολούθησαν παράλληλες, αλλά μάλλον αποκλίνουσες πορείες. Η Γερμανία, έχοντας δεχθεί σημαντική οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό (κυρίως από

τις Ηνωμένες Πολιτείες) με τη μορφή δανείων και επενδύσεων, επανεντάχθηκε στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ισχυρή σχέση εξάρτησης από τις διεθνείς, και κυρίως τις αμερικανικές, οικονομικές εξελίξεις. Αντίθετα, η Σοβιετική Ένωση αποκόπηκε από το διεθνές οικονομικό σύστημα για λόγους τόσο ιδεολογικούς όσο και επειδή αρνήθηκε να καταβάλει το χρέος της τσαρικής Ρωσίας. Παράλληλα, η υιοθέτηση του «σοσιαλισμού σε μια χώρα» από τον Σοβιετικό ηγέτη Ιωσήφ Στάλιν και η συνειδητοποίηση ότι, για την εδραίωση του νέου καθεστώτος, το Κρεμλίνο δεν μπορούσε να βασίζεται στη συνδρομή «φιλικών» κυβερνήσεων, συνέβαλε περαιτέρω στη διεθνή απομόνωση της χώρας. Η τάση αυτή ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο μετά το 1928, όταν ο Στάλιν εγκαίνιασε το πρώτο Πενταετές Πλάνο, με σκοπό τη «βίαη» εκβιομηχάνιση και την κολεκτιβοποίηση της Σοβιετικής Ένωσης. «Η επίτευξη της σοβιετικής αυτάρκειας θα έπρεπε να βασιστεί στις εγχώριες δυνάμεις και όχι στο ξένο κεφάλαιο», επεσήμαινε ο Γιεβγκένι Πρεομπραζένσκι, μέλος της Κ.Ε. των Μπολσεβίκων, υπέρμαχος της «βίαης» εκβιομηχάνισης της ΕΣΣΔ και συγγραφέας της Νέας Οικονομίας.¹⁸ Η εγκατάλειψη της Νέας Οικονομικής Πολιτικής και η υιοθέτηση των πενταετών πλάνων δεν απέρρεε όμως μόνον από ιδεολογικούς ή οικονομικούς, αλλά και από στρατηγικούς συλλογισμούς.¹⁹ Όπως τόνισε το 1931 ο ίδιος ο Στάλιν: «Βρισκόμαστε πενήντα με εκατό χρόνια πίσω από τις προηγμένες χώρες. Πρέπει να καλύψουμε την απόσταση σε δέκα χρόνια. Ή θα το κάνουμε ή θα μας συντρίψουν».²⁰ Οι αναμνήσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και η πεποίθηση ότι μια νέα σύγκρουση με τα «καπιταλιστικά» κράτη ήταν αναπόφευκτη έπεισαν τον Σοβιετικό ηγέτη για την ανάγκη άμεσου μετασχηματισμού της αχανούς χώρας σε ανεπτυγμένη βιομηχανική δύναμη.

Ο αντίκτυπος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στη Γερμανία και την ΕΣΣΔ

Όπως ήταν επόμενο, ο αντίκτυπος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση ήταν ανάλογος του βαθμού διασύνδεσής τους με το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Η Γερμανία βίωσε αμέσως, και μάλιστα με ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο, τις δραματικές αναταράξεις της αμερικανικής οικονομίας μετά το Κραχ του Οκτωβρίου του 1929. Βέβαια, ακόμα και πριν από το 1929,

11 Βλ. αναλυτικά Fischer (2003).

12 Steiner (2005), σελ. 418-424.

13 Walters (1967), σελ. 579-585.

14 Βλ. Turner (2010), σελ. 12.

15 Steiner (2005), σελ. 164-166.

16 Nove (1992), σελ. 89.

17 Henig (2002), σελ. 41 και 47.

18 Gregory & Saylor (2003), σελ. 199.

19 Lowe (2002), σελ. 203-207.

20 Laver (1991), σελ. 60-61.

η γερμανική οικονομία ήταν αντιμέτωπη με δομικές αδυναμίες και προβλήματα, όπως ήταν το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο, η υψηλή ανεργία, η πτώση του αγροτικού εισοδήματος (λόγω και του διεθνούς ανταγωνισμού), η ύπαρξη του συστήματος των «καρτέλ» (που περιόριζε τον ανταγωνισμό), οι ελλειμματικοί προϋπολογισμοί και η ανάγκη διατήρησης ενός, αναγκαίου για την κοινωνική συνοχή αλλά ακριβού, κράτους πρόνοιας (έχει μάλιστα υπολογιστεί ότι το 1929 τα 2/3 του εθνικού προϊόντος αντιστοιχούσαν σε μισθούς και ημερομίσθια).²¹ Για τον λόγο αυτόν, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης ήταν πιθανό να βρεθεί στη δίνη βαθιάς οικονομικής ύφεσης, ακόμα και δίχως την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.²²

Σε κάθε περίπτωση, η κατάρρευση της Wall Street έμελλε να συμπαρασύρει και τη γερμανική οικονομία, η οποία ούτως ή άλλως ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένη και εξαρτημένη από τα αμερικανικά κεφάλαια. Οι δανειστές πλέον όχι μόνο προχώρησαν σε μείωση της εξαγωγής κεφαλαίων, αλλά επιπλέον ζήτησαν την άμεση αποπληρωμή προγενέστερων βραχυπρόθεσμων δανείων, από τα οποία είχε κυρίως επωφεληθεί η γερμανική οικονομία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης βυθίστηκε στην οικονομική καταστροφή: ύφεση της βιομηχανίας, μείωση της αγοραστικής ικανότητας, συρρίκνωση του εμπορίου. Το 1931 η κρίση έπληξε και τον τραπεζικό τομέα: τον Μάιο η Creditanstalt, η μεγαλύτερη τράπεζα της Αυστρίας, κατέρρευσε και λίγο αργότερα χρεοκόπησε η δεύτερη μεγαλύτερη γερμανική τράπεζα, η Darmstädter und Nationalbank. Το επόμενο έτος, η βιομηχανική παραγωγή στη Γερμανία μειώθηκε κατά το ήμισυ σε σχέση με το 1929.²³ Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, ανάμεσα στο 1929 και το 1932 η ανεργία στη Γερμανία εκτινάχθηκε από το 1,3 στα έξι εκατομμύρια (ο πραγματικός αριθμός ίσως να ξεπέρασε τα οκτώ εκατομμύρια) και από το 4,5% στο 24%, ενώ το ίδιο διάστημα το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν μειωνόταν ετησίως κατά 8,3%.²⁴

Τα τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα σε μια χώρα βαθύτατα διαιρεμένη ιδεολογικά και πολιτικά, όπως ήταν η Γερμανία των αρχών της δεκαετίας του 1930, οδήγησαν σε παρατεταμένη πολιτική κρίση και, τελικά, στην ίδια την υπονόμευση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το αίσθημα ταπείνωσης, που είχε ριζώσει στη συνείδηση της πλειονότητας του γερμανικού λαού από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την υπογραφή της Συνθήκης των

21 Henig (2002), σελ. 41 και 47· Τσακαλογιάννης (2000), σελ. 234.

22 Για τα προβλήματα της γερμανικής οικονομίας από την υιοθέτηση του Σχεδίου Ντβόζ το 1924 έως την κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης το 1933, βλ. αναλυτικά Ritschl (2003).

23 Kershaw (2016), σελ. 198-202.

24 Dimsdale et al. (2006), σελ. 778.

Βερσαλλιών, απέκτησε πλέον καθολικές διαστάσεις. Ταυτόχρονα, η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις στα πολλαπλά αδιέξοδα της γερμανικής κοινωνίας προκάλεσε γενικευμένη απώλεια εμπιστοσύνης προς το ίδιο το κοινοβουλευτικό σύστημα. Τα μέτρα που έλαβαν οι Γερμανοί καγκελάριοι (και κυρίως ο Heinrich Brüning) στις αρχές της δεκαετίας του 1930 για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης δεν ήταν προορισμένα να αμβλύνουν τη δυσaréσκεια των πολιτών για το σύστημα της Βαϊμάρης – για την ακρίβεια, συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Αλλά και αντίστροφα, η εξάρτηση των κυβερνήσεων μειοψηφίας (μετά το 1930 καμία κυβέρνηση δεν κατάφερε να εξασφαλίσει την πλειοψηφία στο Ράιχσταγκ, εν μέρει λόγω του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής) από τη χρήση του άρθρου 48 και τον πρόεδρο Paul Hindenburg ενίσχυε την άποψη όσων διακήρυτταν τα αδιέξοδα και τις αδυναμίες του κοινοβουλευτικού συστήματος.²⁵

Καθώς η οικονομική ύφεση επιδεινωνόταν, μειωνόταν όλο και περισσότερο η πίστη του γερμανικού λαού στη δημοκρατία, την οποία μια ολοένα και αυξανόμενη πλειοψηφία θεωρούσε υπεύθυνη για τα δυσεπίλυτα προβλήματα της Γερμανίας. Και όσο αυξάνονταν τα ποσοστά της ανεργίας και τα οικονομικά προβλήματα, τόσο οι Γερμανοί στρέφονταν μαζικά προς εκείνα τα πολιτικά κόμματα που είχαν εξαρχής ταχθεί κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος: το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (KPD) και κυρίως το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Χίτλερ (NSDAP). Πράγματι, στις εκλογές του 1930, το ναζιστικό κόμμα έλαβε ποσοστό 18,5%, ενώ σε εκείνες του 1928 είχε λάβει μόλις 2,6%. Αντίστοιχα, το 1930 το KPD έλαβε 13,3%. Δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1932, το NSDAP διπλασίασε τα ποσοστά του, λαμβάνοντας 37,27%, για να υποχωρήσει στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1932 στο 33,09%. Στις ίδιες αναμετρήσεις, το KPD αύξησε την εκλογική επιρροή του στο 14,32% και στο 16,86% αντίστοιχα. Για να τεθεί πιο απλά το ζήτημα, στα τέλη του 1932, λίγους μήνες πριν από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, ένας στους δύο Γερμανούς υποστήριζε ένα από τα δύο «αντικοινοβουλευτικά» κόμματα, καθιστώντας εξαιρετικά δυσχερή τη διατήρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Παράλληλα, η Μεγάλη Ύφεση αποκάλυψε πόσο επιφανειακή και ανειλικρινής υπήρξε η αποδοχή του δημοκρατικού πολιτεύματος από τις πολιτικές, τις οικονομικές και τις στρατιωτικές ελίτ, οι οποίες με τη σειρά τους, ανησυχώντας για το ενδεχόμενο εκλογικής ανόδου του KPD και πεπεισμένες ότι μπορούσαν να «ελέγξουν» τον ηγέτη του NSDAP, διευκόλυναν τελικά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, στις 30 Ιανουαρίου 1933. Εξ άλλου, μετά το 1930, το NSDAP έτυχε σημαντικής

25 Βλ. αναλυτικά Kolb (2005), σελ. 116-135.

ενίσχυσης από γερμανικούς τραπεζικούς κύκλους και σημαίνουσες βιομηχανίες – υποστήριξη την οποία δεν είχε λάβει πριν από την οικονομική κρίση. Ήταν πλέον σαφές ότι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, η επιβίωση της οποίας είχε κριθεί αναγκαία για τη διατήρηση της ευρωπαϊκής ειρήνης, κατέρρεε υπό το βάρος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.²⁶

Την ίδια περίοδο, η ΕΣΣΔ βίωνε τις αναταράξεις της «βίαιης» εκβιομηχάνισης και της κολεκτιβοποίησης, στο πλαίσιο του πρώτου Πενταετούς Προγράμματος (έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930 εγκαινιάστηκαν άλλα δύο, το 1933 και το 1937). Επρόκειτο για πολιτικές που είχε υιοθετήσει ο Στάλιν στα τέλη της δεκαετίας του 1920, σε μια προσπάθεια «μετασχηματισμού» του σοβιετικού οικονομικού μοντέλου (μετά την εγκατάλειψη της Νέας Οικονομικής Πολιτικής), εδραίωσης του Σοβιετικού ηγέτη στην εξουσία και «μεταμόρφωσης» της ΕΣΣΔ σε ισχυρή βιομηχανική δύναμη, ικανή να αντεπεξέλθει στις προκλήσεις των «καπιταλιστικών» κρατών – έτσι τουλάχιστον όπως τις αντιλαμβάνονταν η Μόσχα. Καθώς όμως η Σοβιετική Ένωση δεν μπορούσε να βασιστεί στις διεθνείς χρηματαγορές, το υψηλό κόστος για την εκπλήρωση του στόχου αυτού έπρεπε να καταβληθεί από τον αγροτικό τομέα, ο οποίος, σύμφωνα με τον Στάλιν, έπρεπε να πληρώσει «κάποιο χαράτσι». Και πράγματι, η πολιτική της κολεκτιβοποίησης είχε δραματικές συνέπειες για την αγροτική τάξη. Η αντίδραση των αγροτών στις κατασχέσεις εκδηλωνόταν συχνά με εξεγέρσεις (υπολογίζεται ότι περίπου 750.000 αγρότες έλαβαν μέρος σε εξεγέρσεις σε αρκετές περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης), αλλά κυρίως με τον παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή την καταστροφή της σοδειάς και τη σφαγή των ζώων. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του 1934, κατ' αυτόν τον τρόπο χάθηκαν πάνω από 16.000.000 άλογα, 26.000.000 χοίροι, 70.000.000 αγελάδες και τα 2/3 των αιγοπροβάτων.²⁷ Έτσι, αν και η παραγωγή σιτηρών αναμενόταν να διπλασιαστεί, στην πραγματικότητα μειώθηκε, όχι όμως τόσο δραστικά, αφού η προμήθεια σιτηρών από το κράτος υπερδιπλασιάστηκε και ο αγροτικός πληθυσμός βρέθηκε αντιμέτωπος με τεράστιες ελλείψεις τροφίμων.²⁸ Το οδυνηρό αποτέλεσμα της σοβιετικής αγροτικής πολιτικής ήταν ο λιμός του 1932-1933, κατά τη διάρκεια του οποίου οι θάνατοι από πείνα ή από συνδεδόμενες με την πείνα αρρώστιες ανήλθαν – σύμφωνα πάντα με εκτιμήσεις – στα πέντε με οκτώ εκατομμύρια. Μόνο στην Ουκρανία υπολογίζεται ότι οι ανθρώπινες απώλειες ξεπέρασαν τα τρία εκατομμύρια, με τα πραγματικά κίνητρα του Στάλιν να έχουν έκτοτε διχάσει τη διεθνή βιβλιογραφία.²⁹

26 Kershaw (2016), σελ. 207-208.

27 Τσακαλογιάννης (2000), σελ. 223-224.

28 Kershaw (2016), σελ. 164.

29 Βλ. ενδεικτικά: Conquest (1986)· Davies & Wheatcroft (2009)· Ellman (2007).

Παρ' όλα αυτά, παραμένει γεγονός ότι σε μια περίοδο κατά την οποία η παγκόσμια οικονομική κρίση έπληττε βάνανσα την υπόλοιπη βιομηχανοποιημένη Ευρώπη, η βιομηχανική ανάπτυξη που συντελέστηκε τη Σοβιετική Ένωση ήταν εντυπωσιακή. Τη δεκαετία του 1930 δημιουργήθηκαν νέα βιομηχανικά συγκροτήματα, μεγάλα μεταλλουργικά εργοστάσια στα Ουράλια και τη Σιβηρία, ένας τεράστιος υδροηλεκτρικός σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στον Κάτω Δνείπερο, καθώς και εργοστάσια παραγωγής τρακτέρ στο Χάρκοβο και το Στάλινγκραντ. Ακόμα και αν ληφθούν υπόψη οι πιο μετριοπαθείς εκτιμήσεις και όχι τα στατιστικά του σταλινικού καθεστώτος (τα οποία οπωσδήποτε υπερέβαλαν ως προς τα επιτεύγματα των Πενταετών Προγραμμάτων), η βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν πάνω από 10% ετησίως, ενώ έως το 1932 η παραγωγή πετρελαίου, σιδηρομεταλλεύματος, ακατέργαστου σιδήρου και άνθρακα σχεδόν διπλασιάστηκε. Θα πρέπει ακόμα να επισημανθεί ότι η πτώση των διεθνών τιμών λόγω της παγκόσμιας ύφεσης διευκόλυνε τις σοβιετικές εισαγωγές κατά το πρώτο κρίσιμο στάδιο εφαρμογής του πενταετούς σχεδιασμού – μολονότι την ίδια στιγμή επλήγησαν οι σοβιετικές εξαγωγές σιτηρών.³⁰

Κατά την πρώτη περίοδο της εφαρμογής των Πενταετών Προγραμμάτων, η Σοβιετική Ένωση έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αγορά μηχανικού εξοπλισμού, που το 1932 αντιστοιχούσε περίπου στο 60% των συνολικών της εισαγωγών. Μετά το έτος αυτό, η εισαγωγή μηχανικού εξοπλισμού μειώθηκε σημαντικά και μαζί της η εξάρτηση από την ξένη τεχνολογία. Ακόμα, το 1929-1932 το Κρεμλίνο εισήγαγε μεγάλες ποσότητες μετάλλων προκειμένου να δοθεί ώθηση στην προσπάθεια εκβιομηχάνισης. Έως το 1932, το κόστος των εισαγωγών καλυπτόταν κυρίως από τις εξαγωγές προϊόντων πετρελαίου, ξυλείας και σιτηρών ενώ, μετά το 1932, όταν πλέον η Σοβιετική Ένωση είχε αποκτήσει τον αναγκαίο εξοπλισμό (αλλά και λόγω μεγάλου εμπορικού ελλείματος), μείωσε αισθητά τις εξαγωγές προϊόντων που χρειαζόταν για την εκβιομηχάνισή της (όπως ήταν π.χ. τα πετρελαιοειδή), εξάγοντας κυρίως ξυλεία που ήταν σαφώς μικρότερης ζωτικής σημασίας για την πορεία της εκβιομηχάνισης.³¹

Η εντυπωσιακή βιομηχανική πρόοδος, η σημαντική αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και των επενδύσεων, το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν είχε αγγίξει τη Σοβιετική Ένωση, και η σχεδόν παντελής άγνοια που υπήρχε στη Δύση για τις καταστροφικές συνέπειες της κολεκτιβοποίησης,

30 Βλ. Kershaw (2016), σελ. 163· Moser (2015), σελ. 59. Για τα επιτεύγματα και τις αποτυχίες των Πενταετών Προγραμμάτων του 1928-1932, του 1933-1937 και του 1938-1941 (το τρίτο πρόγραμμα δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί λόγω της γερμανικής εισβολής στην ΕΣΣΔ), βλ. αναλυτικά Nove (1992), σελ. 189-272.

31 Gregory & Saylor (2003), σελ. 205-206· Moser (2015), σελ. 59.

προκάλεσαν – σε μια εποχή αμφισβήτησης του φιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος – το ενδιαφέρον σημαντικού τμήματος των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών για το κομμουνιστικό οικονομικό μοντέλο, αυξάνοντας ταυτόχρονα διεθνώς το κύρος της ΕΣΣΔ. Εξ άλλου, σε αντίθεση με τη Γερμανία ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν υπήρξε προπομπός πολιτικών αλλαγών στη Σοβιετική Ένωση. Αντίθετα, έως το 1938-1939, η θέση του Στάλιν στην ηγεσία του Κρεμλίνου είχε εδραιωθεί, κάτι στο οποίο συνέβαλαν οι μαζικές εκκαθαρίσεις που πραγματοποίησε το καθεστώς στο ΚΚΣΕ (κυρίως, αλλά όχι μόνο, στα ανώτατα κλιμάκια του κόμματος), στις ένοπλες δυνάμεις και γενικότερα στην κοινωνία.³²

Παράλληλα, η δραματική επέκταση της σοβιετικής βιομηχανίας δημιούργησε τις προϋποθέσεις ανάδειξης της Σοβιετικής Ένωσης ως μείζονος στρατιωτικής δύναμης και μάλιστα σε μια συγκυρία κατά την οποία στις ευρωπαϊκές χώρες (με εξαίρεση τη Γερμανία) οι οικονομικοί παράγοντες συγκρατούσαν την κίνηση του εκ νέου εξοπλισμού. Πράγματι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, και ιδιαίτερα κατά την εφαρμογή του δεύτερου Πενταετούς Προγράμματος, το 1933-1937, υπήρξε σαφής διασύνδεση ανάμεσα στην πολεμική προετοιμασία και τον οικονομικό σχεδιασμό της ΕΣΣΔ.³³ Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η Σοβιετική Ένωση διέθετε (σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις) τον μεγαλύτερο στρατό ξηράς (το 1935, ο Κόκκινος Στρατός διέθετε δύναμη περίπου 940.000 ανδρών), μεγάλο αριθμό αρμάτων και τα περισσότερα αεροσκάφη (μολονότι στην πλειονότητά τους ήταν πεπαλαιωμένα). Αν και, όταν ξέσπασε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Κόκκινος Στρατός δεν ήταν ακόμα σε θέση να αναλάβει εκτεταμένες επιθετικές επιχειρήσεις εκτός των σοβιετικών συνόρων και δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός πανευρωπαϊκού ή παγκόσμιου πολέμου, πόσο μάλλον ενός διμέτρου πολέμου στην Ευρώπη και την Ασία (λόγω και των εκκαθαρίσεων στις τάξεις των Σοβιετικών αξιωματικών), η ΕΣΣΔ ήταν σαφώς πιο έτοιμη στρατιωτικά από ό,τι ήταν πριν από μία δεκαετία. Οι επιτυχίες των σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων στον μεθοριακό πόλεμο κατά της Ιαπωνίας το 1938-1939 και, κυρίως, η επιτυχής απόκρουση της γερμανικής επίθεσης το 1941 επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή.³⁴

Στον αντίποδα, η Μεγάλη Ύφεση που έπληξε τη Γερμανία όσο καμία άλλη χώρα της Δυτικής Ευρώπης διευκόλυνε την πορεία του επανεξοπλισμού της, καθώς – ανάμεσα σε άλλα – δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την κατάργηση

των πολεμικών επανορθώσεων το 1932, πριν δηλαδή από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία.³⁵ Με την κατάργηση των επανορθώσεων, οι νικητές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου απώλεσαν έναν αποτελεσματικό «μοχλό πίεσης» εις βάρος των ηττημένων, ενώ ταυτόχρονα η ναζιστική ηγεσία εξοικονομούσε σημαντικούς πόρους, τους οποίους θα μπορούσε – όπως και έπραξε – να αξιοποιήσει προς όφελος της πολεμικής προπαρασκευής. Όπως εύστοχα έθεσε το ζήτημα ο ιστορικός Ian Kershaw: «Οι αναθεωρητές μπορούσαν πλέον να αναλογίζονται πιο ρεαλιστικά πώς θα έσπαζαν τα δεσμά της Συνθήκης των Βερσαλλιών, ο στρατός να σκέφτεται πώς θα ανασυγκροτούσε τη δύναμή του και οι αντιδημοκρατικές ελίτ πώς θα εξασφάλιζαν σταθερότερη αυταρχική εξουσία».³⁶

Έχοντας λοιπόν απαλλαγεί από τα «δεσμά» των επανορθώσεων και αντιμετώπος με δύο Μεγάλες Δυνάμεις – τη Βρετανία και τη Γαλλία – που δεν έδειχναν διατεθειμένες να «ρискάρουν» έναν νέο πόλεμο με τη Γερμανία, ο Χίτλερ προχώρησε τάχιστα στον επανεξοπλισμό του Γ' Ράιχ και στην καταστράτηγηση των σχετικών διατάξεων της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Στο πλαίσιο αυτό, στις αρχές του 1935, η Γερμανία επανέφερε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και ανακοίνωσε ότι διέθετε πολεμική αεροπορία. Τον Ιούνιο του 1935, το Βερολίνο και το Λονδίνο υπέγραψαν ναυτικό σύμφωνο, βάσει του οποίου η Γερμανία θα μπορούσε να ναυπηγήσει σκάφη επιφανείας συνολικού εκτοπίσματος ίσου με το 35% του Βασιλικού Ναυτικού. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για αναγνώριση εκ μέρους της Βρετανίας του δικαιώματος της Γερμανίας να «παραβιάσει» τις Συνθήκες Ειρήνης – και στο σημείο αυτό έγκειται η βασική σημασία του ναυτικού συμφώνου. Τον Μάρτιο του 1936, στον απόηχο της αποτυχίας της Κτε και των Αγγλογάλλων να διαχειριστούν την αιθιοπική κρίση, η ναζιστική κυβέρνηση προέβη μονομερώς στην εκ νέου στρατιωτικοποίηση της Ρηνανίας, ενώ, το ίδιο έτος, ο Χίτλερ εγκαίνιασε το τετραετές πλάνο επανεξοπλισμού υπό τον Hermann Göring. Ακόμα και όταν το οικονομικό επιτελείο του Γ' Ράιχ προειδοποιούσε για τις δραματικές συνέπειες που θα είχε για τη γερμανική οικονομία ο ανεξέλεγκτος επανεξοπλισμός, η θέση του Χίτλερ παρέμενε αμετάβλητη. Στο δίλημμα «όπλα ή βούτυρο», η απάντηση του Γερμανού Καγκελάριου ήταν εξακολουθητικά η ίδια: «όπλα».³⁷ Έτσι, αν και στα τέλη της δεκαετίας του 1930 η γερμανική οικονομία βρέθηκε πράγματι στα πρόθυρα της κατάρρευσης (με τον ιστορικό Timothy Mason να υποστηρίζει ότι αυτός υπήρξε ο πιο καθοριστικός παράγοντας για

32 Βλ. αναλυτικά Khlevniuk (2018), σελ. 137-186· Fitzpatrick (2017), σελ. 221-273.

33 McNeill (2019), σελ. 351-352.

34 Bell (1997), σελ. 226-228.

35 Gomes (2010), σελ. 192-227.

36 Kershaw (2016), σελ. 209.

37 Βλ. αναλυτικά: Steiner (2011), σελ. 81-92 και 136-155· Overy (2002), σελ. 177-204· Watt (1956), σελ. 155-175.

την έναρξη του πολέμου τον Σεπτέμβριο του 1939),³⁸ παραμένει γεγονός ότι, έξι χρόνια μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, η Γερμανία είχε αναδειχθεί στην ισχυρότερη στρατιωτική μηχανή της Ευρώπης – αν και δεν ήταν ακόμα έτοιμη να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις ενός πανευρωπαϊκού, παρά μόνο ενός περιφερειακού, πολέμου.³⁹

Η πορεία προς τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

Ανεξάρτητα του βαθμού ετοιμότητας των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, παραμένει γεγονός ότι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, αυτές είχαν προβάδισμα έναντι των βρετανικών και των γαλλικών. Και αυτό ακριβώς το προβάδισμα επιχείρησε να εκμεταλλευθεί ο Χίτλερ, όταν αποφάσισε να επιτεθεί εναντίον της Πολωνίας την 1η Σεπτέμβριου του 1939 και όχι αργότερα. Οπωσδήποτε, ακόμα και τις παραμονές της γερμανικής επίθεσης στην Πολωνία, ο Χίτλερ εξακολουθούσε να θεωρεί ότι οι Βρετανοί και οι Γάλλοι δεν θα κήρυσσαν τον πόλεμο στη Γερμανία – συμπέρασμα στο οποίο είχε καταλήξει λόγω της στάσης που είχαν τηρήσει στο συνέδριο του Μονάχου, όπου αποφασίστηκε η διάλυση της Τσεχοσλοβακίας. Εάν όμως οι δύο δυτικές δημοκρατίες εγκατέλειπαν οριστικά την πολιτική του κατευνασμού και η Γερμανία «αναγκαζόταν» να εμπλακεί σε μια πανευρωπαϊκή αναμέτρηση, ο Χίτλερ εκτιμούσε ότι ήταν προτιμότερο να μην αναβληθεί περαιτέρω ο πόλεμος, ώστε να μη δοθεί ο αναγκαίος χρόνος στο Λονδίνο και το Παρίσι να ενισχύσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις και απωλέσει η Γερμανία το προβάδισμά της.⁴⁰

Οι εκτιμήσεις του Χίτλερ δεν ήταν αβάσιμες. Η παγκόσμια κρίση του 1929 είχε πράγματι σημαντικές οικονομικές και πολιτικές συνέπειες τόσο στη Βρετανία όσο και στη Γαλλία, με σοβαρές προεκτάσεις στην αξιοπιστία των ενόπλων δυνάμεών τους και τελικά στην ίδια την εξωτερική τους πολιτική. Στη Βρετανία, μετά τη Μεγάλη Ύφεση και την οικονομική κρίση του 1931, η παραγωγή άνθρακα μειώθηκε κατά 20%, ενώ έως το 1933 η παραγωγή της ναυπηγικής βιομηχανίας είχε πέσει στο 7% της προπολεμικής. Από το 1929 έως το 1933, η παραγωγή χάλυβα και ακατέργαστου σιδήρου μειώθηκε κατά 45% και 53% αντίστοιχα. Η κατάσταση αυτή δεν βελτιώθηκε παρά μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1930.

38 Mason (1964), σελ. 67-87.

39 Για την πορεία του γερμανικού επανεξοπλισμού από το 1933 έως το 1939, βλ. αναλυτικά Deist (1990).

40 Βλ. αναλυτικά Overy (2009).

Παράλληλα, η υιοθέτηση των νόμων περί ουδετερότητας από τις ΗΠΑ κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας προκάλεσε την έντονη ανησυχία του Λονδίνου, δεδομένου ότι η Βρετανία είχε καταφέρει να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου χάρη στα αμερικανικά δάνεια.⁴¹ Την ίδια στιγμή, η άνοδος του ιαπωνικού αναθεωρητισμού στην Άπω Ανατολή (το 1937 άρχισε ο σινοϊαπωνικός πόλεμος) καθιστούσε ευάλωτες τις βρετανικές αποικίες στην επιθετική πολιτική του Τόκιο,⁴² με τη βρετανική διπλωματία να μην μπορεί να έλθει σε κάποιου είδους συνεννόηση ή συμβιβασμό με την Ιαπωνία.⁴³ Καθώς λοιπόν τα βρετανικά συμφέροντα ήταν παγκόσμια (και όχι τόσο ευρωπαϊκά όσο της Γαλλίας), η διατήρηση της αχανούς Αυτοκρατορίας και ο έλεγχος των θαλάσσιων οδών αποτελούσαν διαχρονικά τις μείζονες προτεραιότητες του Λονδίνου. Οι περιορισμοί στον στρατιωτικό προϋπολογισμό δεν μπορούσαν λοιπόν παρά να επηρεάσουν και την εξωτερική πολιτική, με τις βρετανικές κυβερνήσεις να αναζητούν, μετά το 1935, στην πολιτική του κατευνασμού τη λύση για τα πολλαπλά αδιέξοδα που αντιμετώπιζε η χώρα. Δεν ήταν λοιπόν παρά το 1939, όταν η βρετανική κυβέρνηση υπό τον Neville Chamberlain προχώρησε στην υιοθέτηση ενός φιλόδοξου προγράμματος επανεξοπλισμού.⁴⁴

Στη Γαλλία, οι συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης δεν ήταν τόσο οικονομικές όσο πολιτικές. Εξ άλλου, σε αντίθεση με τη Βρετανία, τα γαλλικά συμφέροντα δεν ήταν τόσο οικουμενικά (παρά το γεγονός ότι η Γαλλία είχε πολλές αποικίες) όσο ευρωπαϊκά, με την αντιμετώπιση της γερμανικής απειλής να αποτελεί τη μείζονα προτεραιότητα των Παρισίων. Έτσι, αν και η γαλλική οικονομία κατάφερε να ανταποκριθεί στις πιέσεις της παγκόσμιας ύφεσης, το πολιτικό σύστημα διήλθε περίοδο παρατεταμένης κρίσης. Η άνοδος των «άκρων» και η αδυναμία συγκρότησης σταθερών κυβερνήσεων δεν επέτρεψαν τη διαμόρφωση ξεκάθαρης εξωτερικής πολιτικής, ικανής να θέσει φραγμούς στον γερμανικό αναθεωρητισμό, με αποτέλεσμα την πρόσδεση της Γαλλίας στις διαθέσεις της Βρετανίας και τελικά την υιοθέτηση κατευναστικών πολιτικών. Παράλληλα, η εμμονή της στρατιωτικής ηγεσίας στην αμυντική στρατηγική προκαλούσε τον προβληματισμό των συμμάχων της Γαλλίας, που αμφέβαλλαν για τη διάθεση των Παρισίων να τους προσφέρουν έμπρακτη συνδρομή σε περίπτωση που έπεφταν θύματα της γερμανικής (ή της σοβιετικής, στην περίπτωση της Πολωνίας) επιθετικότητας. Ακόμα, η γαλλική ηγεσία είχε υποτιμήσει τον ρόλο

41 Murray (1994), σελ. 402 και 404.

42 Βλ. αναλυτικά Murray & Millet (2001), σελ. 143-168· Patalano (2015), σελ. 159-188.

43 Hosoya (1981).

44 Murray (1994), σελ. 410.

του «νέου όπλου» της αεροπορίας, με αποτέλεσμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η αεροπορική δύναμη της Γαλλίας να έχει φθάσει στο χαμηλότερο σημείο. Έτσι, αν και η γαλλική οικονομία δεν υπέστη την καθίζηση άλλων ευρωπαϊκών οικονομιών, η Μεγάλη Ύφεση είχε αποσθρωτικές επιπτώσεις στην αξιοπιστία της Γαλλίας ως Μεγάλης Δύναμης.⁴⁵

Είναι λοιπόν σαφές ότι η οικονομική κρίση του 1929 είχε καταλυτικές συνέπειες – τόσο πολιτικές όσο και οικονομικές – σε δύο χώρες, τη Βρετανία και τη Γαλλία, οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με τη διατήρηση του μεταπολεμικού status quo. Και οι δύο χώρες απέτυχαν να περιορίσουν τη γερμανική επιθετικότητα, καθιστώντας εξαιρετικά πιθανή την πρόκληση μιας νέας παγκόσμιας σύγκρουσης. Η στρατηγική του κατευνασμού που, αντί να απομακρύνει το ενδεχόμενο ενός νέου πολέμου, «ενθάρρυνε» τελικά τον Γερμανό δικτάτορα να εφαρμόσει τις επεκτατικές του βλέψεις, είχε σε μεγάλο βαθμό (όχι πάντως αποκλειστικά) υπαγορευθεί και από την αδυναμία των Παρισίων και του Λονδίνου να διαχειριστούν τις συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης. Βέβαια, την άνοιξη του 1939, όταν με τη γερμανική κατάληψη της Βοημίας και της Μοραβίας αποκαλύφθηκε ότι οι φιλοδοξίες του Χίτλερ δεν ήταν περιορισμένες, η Γαλλία και η Βρετανία αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πολιτική του κατευνασμού και να ακολουθήσουν πιο σκληρή γραμμή έναντι του Βερολίνου. Ήταν όμως πλέον αργά. Οι δύο δυνάμεις είχαν ήδη απωλέσει την αξιοπιστία τους, με τον Χίτλερ να μη δίνει σημασία στις δημόσιες διακηρύξεις τους περί εγγυήσεως της ανεξαρτησίας των μικρών κρατών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης.⁴⁶

Την ίδια στιγμή, μετά τη συνδιάσκεψη του Μονάχου και τον παραγκωνισμό της ΕΣΣΔ, ο Στάλιν άρχισε να εξετάζει το ενδεχόμενο συνεννόησης με τον Χίτλερ, ανησυχώντας ότι απώτερος στόχος των Αγγλογάλλων ήταν να στρέψουν τη ναζιστική Γερμανία «ανατολικά», δηλαδή εναντίον (και) της Σοβιετικής Ένωσης. Απότοκη των ανησυχιών αυτών (αλλά και των ευρύτερων σχεδιασμών του Σοβιετικού ηγέτη για αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος στην Ανατολική Ευρώπη) ήταν η συνομολόγηση του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ τον Αύγουστο του 1939 και αφού πρώτα οι συνομιλίες των Παρισίων και του Λονδίνου με τη Μόσχα για τη συγκρότηση αντιγερμανικού συνασπισμού είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1939, λίγες ημέρες μετά τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία, ο Κόκκινος Στρατός θα εισέβαλλε από τα ανατολικά, προκαλώντας έναν ακόμα «διαμελισμό» της χώρας. Είκοσι χρόνια μετά την ήττα τους στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και

45 Jackson (2003), σελ. 70-96.

46 Parker (1993), σελ. 200-215.

μία δεκαετία μετά το Κραχ του 1929, τα δύο «απόβλητα» κράτη του διεθνούς συστήματος θα συνεργάζονταν (όχι ως σύμμαχοι, αλλά πάντως θα συνεργάζονταν) για την ανατροπή του μεταπολεμικού καθεστώτος.⁴⁷

Συμπεράσματα

Η οικονομική κρίση, που ξεκίνησε το 1929 και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο τα επόμενα χρόνια, είχε σημαντικό αντίκτυπο στη διεθνή συμπεριφορά των κρατών και επηρέασε την πορεία προς μια νέα παγκόσμια αναμέτρηση. Ωστόσο, η Μεγάλη Ύφεση δεν κατέστησε μια νέα σύγκρουση αναπόφευκτη ούτε και οδήγησε απευθείας στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Εξ άλλου, οι ευρωπαϊκές οικονομίες που επλήγησαν από την κρίση είχαν ανακάμψει έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Κάτι τέτοιο όμως δεν μειώνει τη σημασία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης για την πορεία των διεθνών σχέσεων του Μεσοπολέμου. Όπως σωστά επισημαίνεται στη διεθνή βιβλιογραφία, η άνοδος του ναζισμού στη Γερμανία, η κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος (στα τέλη της δεκαετίας του 1930 απολυταρχικά καθεστώτα ποικίλων ιδεολογικών αποχρώσεων είχαν επικρατήσει σε όλα σχεδόν τα κράτη της Νότιας, της Ανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης), η κατάρρευση του «πνεύματος του Λοκάρνο» και η υιοθέτηση επεκτατικών πολιτικών από τις αναθεωρητικές δυνάμεις σε Ευρώπη και Ασία δεν μπορούν να ερμηνευθούν δίχως να ληφθούν υπόψη οι οδυνηρές συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική του κατευνασμού, την οποία εφάρμοσαν πρώτες οι βρετανικές κυβερνήσεις: αν και αυτή υπαγορεύθηκε από μια σειρά παραγόντων (όπως ήταν η πεποίθηση των κυβερνήσεων στο Λονδίνο ότι οι στόχοι του Χίτλερ ήταν «περιορισμένοι» ή η επιθυμία να μην επαναληφθούν οι «εκατόμβες» του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου), ήταν η ανάγκη ελέγχου των στρατιωτικών δαπανών που – μετά την κατάρρευση της ΚτΕ και του συστήματος της συλλογικής ασφάλειας – κατέστησε απαγορευτική κάθε σκέψη για υιοθέτηση σκληρής γραμμής έναντι της ναζιστικής Γερμανίας.

Η Μεγάλη Ύφεση δεν επηρέασε με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό τη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση, τις δύο χώρες που, τον Σεπτέμβριο του 1939, επιτέθηκαν στην Πολωνία, σηματοδοτώντας την έναρξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Έχοντας επανενταχθεί στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα και εξαρτώμενη από τα ξένα (και ιδιαίτερα από τα αμερικανικά) κεφάλαια,

47 Roberts (2008), σελ. 30-35.

η Γερμανία βίωσε με τον πιο οδυνηρό τρόπο τις συνέπειες της κρίσης. Αντίθετα, η διεθνής κρίση δεν έπληξε τη (σε μεγάλο βαθμό) «απομονωμένη» και «εσωστρεφή» ΕΣΣΔ, η οποία πάντως ήταν αντιμέτωπη με τα δικά της αδυσώπητα διλήμματα και δυσεπίλυτα προβλήματα. Δεν θα πρέπει λοιπόν να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στη μεν Γερμανία η οικονομική κρίση προκάλεσε μείζονες πολιτικές ανακατατάξεις (και τελικά την κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης), στη δε Σοβιετική Ένωση το σταλινικό καθεστώς όχι μόνο επιβίωσε, αλλά εδραιώθηκε ακόμα περισσότερο.

Παρ' όλα αυτά, παραμένει γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση επηρέασε τις προσπάθειες επανεξοπλισμού τόσο της Γερμανίας όσο και της Σοβιετικής Ένωσης. Η κατάργηση των επανορθώσεων, η επιδείνωση των διακρατικών σχέσεων και η κατάρρευση του συστήματος της συλλογικής ασφάλειας δημιούργησαν τις προϋποθέσεις άμεσης και κυρίως απρόσκοπτης καταστρατήγησης των σχετικών διατάξεων των Συνθηκών Ειρήνης εκ μέρους της Γερμανίας. Αντίστοιχα, η πτώση των διεθνών τιμών στις αρχές της δεκαετίας του 1930 διευκόλυνε τις εισαγωγές μηχανικού εξοπλισμού και μετάλλων στη Σοβιετική Ένωση, δίνοντας την αναγκαία ώθηση στην εκβιομηχάνιση και στον επανεξοπλισμό της χώρας. Κυρίως όμως, οι επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης – οικονομικές και πολιτικές – είχαν ισχυρό αντίκτυπο στις ένοπλες δυνάμεις και τελικά στην ίδια την αξιοπιστία της Βρετανίας και της Γαλλίας, με αποτέλεσμα η μεν Σοβιετική Ένωση να τις απορρίπτει ως δυνάμει εταίρους κατά του Βερολίνου, η δε Γερμανία να μην τις υπολογίζει ως δυνάμει αντιπάλους.

Βιβλιογραφία

- Fitzpatrick, Sheila (2017), *Οι σύμβουλοι του Στάλιν: Τα επικίνδυνα χρόνια της σοβιετικής πολιτικής, 1923-1957*, μτφρ. Γ. Μπαρουζής, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kershaw, Ian (2016), *Στην κόλαση των δύο πολέμων: Ευρώπη, 1914-1949*, μτφρ. Ε. Αρσενίου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kershaw, Ian (2012), *Χίτλερ, 1889-1936: Ύβρις*, μτφρ. Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Scripta.
- Khlevniuk, Oleg V. (2018), *Στάλιν: Μια νέα βιογραφία*, μτφρ. Π. Γεωργίου, Αθήνα: Πατάκης.
- McNeill, William H. (2019), *Επιδιώκοντας την ισχύ: Πόλεμοι, τεχνολογία και κοινωνίες από την αρχαιότητα έως σήμερα*, μτφρ. Ν. Ρούσσος, Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Overy, Richard (2009), *1939: Η αντίστροφη μέτρηση για τον πόλεμο*, μτφρ. Τ. Σπερελάκη, Αθήνα: Πατάκης.
- Πέιν, Στάνλεϊ (2000), *Μια ιστορία του φασισμού, 1914-1945*, μτφρ. Κ. Γεώργας, Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Στεφανίδης, Ιωάννης Δ. (2006), *Ισορροπία των δυνάμεων και ηγεμονική πρόκληση: Το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κρατών, 1871-1945*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Τσακαλογιάννης, Πάνος (2000), *Σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία: Από τη Βαστίλλη στο τείχος του Βερολίνου (1789-1989)*, Αθήνα: Εστία.
- Acton, Edward (1997), *Rethinking the Russian Revolution*, London: Edward Arnold.
- Angrss, Werner T. (1957), "Weimar Coalition and the Ruhr Insurrection, March-April 1920: A Study of Government Policy", *The Journal of Modern History*, 29(1), 1-20.
- Bell, P. M. H. (1997), *The Origins of the Second World War in Europe*, London: Longman.
- Best, Anthony, Hanhimäki, Jussi M., Maiolo, Joseph A. & Schulze, Kirsten E. (2008), *International History of the Twentieth Century and Beyond*, London: Routledge.
- Conquest, Robert (1986), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- Davies, R. W. & Wheatcroft, Stephen G. (2009), *The Years of Hunger: The Soviet Agriculture, 1931-1933*, New York: Palgrave Macmillan.
- Deist, Wilhelm (1990), "The Rearmament of the Wehrmacht", στο: Συλλογικό (1990), *Germany and the Second World War: The Build-up of German Aggression*, Oxford: Clarendon Press.
- Dimsdale, Nicholas H., Horsewood, Nicholas & van Riel, Arthur (2006), "Unemployment in Interwar Germany: An Analysis of the Labor Market, 1927-1936", *The Journal of Economic History*, 66(3) (September).
- Ellman, Michael (2007), "Stalin and the Soviet Famine of 1932-33 Revisited", *Europe-Asia Studies*, 59(4) (June), 663-693.
- Fearon, Peter (1979), *The Origins and Nature of the Great Slump 1929-1932*, London: Macmillan.

- Figes, Orlando (1998), *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution, 1891-1924*, London: Penguin.
- Fischer, Conan (2003), *The Ruhr Crisis, 1923-1924*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Friedman, Milton & Jacobson Schwartz, Anna (2008), *The Great Contraction, 1929-1933*, Princeton: Princeton University Press.
- Gomes, Leonard (2010), *German Reparations, 1919-1932: A Historical Survey*, London: Palgrave Macmillan.
- Gregory, Paul R. & Sailors, Joel (2003), "The Soviet Union during the Great Depression: The Autarky Model", στο: Theo Balderston (επιμ.), *The World Economy and National Economies in the Interwar Slump*, New York: Palgrave Macmillan.
- Henig, Ruth (2002), *The Weimar Republic, 1919-1933*, London and New York: Routledge.
- Hosoya, Chihiro (1981), "The 1934 Anglo-Japanese Nonaggression Pact", *International Studies Quarterly*, 25(3) (September), 491-517.
- Humphrey, Thomas M. & Timberlake, Richard H. (2019), *Gold, the Real Bills Doctrine, and the Fed: Sources of Monetary Disorder, 1922-1938*, Washington: Cato Institute.
- Jackson, Julian (2003), *France: The Dark Years, 1940-1944*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Kolb, Eberhard (2005), *The Weimar Republic*, London and New York: Routledge.
- Laver, John (1991), *Russia 1914-1941*, London: Hodder Education.
- Lowe, Norman (2002), *Mastering the Twentieth-Century Russian History*, New York: Palgrave Macmillan.
- MacMillan, Margaret (2002), *Paris 1919: Six Months that Changed the World*, New York: Random House.
- Martel, Gordon (επιμ.) (2002), *The Origins of the Second World War Reconsidered: A. J. P. Taylor and the Historians*, London and New York: Routledge.
- Mason, T. W. (1964), "Some Origins of the Second World War", *Past & Present*, 29 (December), 67-87.
- Mawdsley, Evan (2009), *The Russian Civil War*, New York: Pegasus Books.
- McDonough, Frank (επιμ.) (2011), *The Origins of the Second World War: An International Perspective*, New York: Continuum.
- Moser, John E. (2015), *The Global Great Depression and the Coming of the Second World War*, New York: Routledge.
- Murray, Williamson (1994), "The Collapse of Empire: British Strategy, 1919-1945", στο: Williamson Murray, MacGregor Knox & Alvin Bernstein (επιμ.) (1994), *The Making of Strategy: Rulers, States, and War*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Murray, Williamson & Millet, Allan R. (2001), *A War to be Won: Fighting the Second World War*, Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- A. J. Nichols, A. J. (1991), *Weimar and the Rise of Hitler*, New York: St. Martin's Press.

- Nove, Alec (1992), *An Economic History of the USSR, 1917-1991*, London and New York: Penguin.
- Overy, Richard J. (2002), *War and Economy in the Third Reich*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Parker, R. A. C. (1993), *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, New York: Palgrave.
- Patalano, Alessio (2015), "Feigning Grand Strategy: Japan, 1937-1945", στο: John Ferris & Evan Mawdsley (επιμ.) (2015), *The Cambridge History of the Second World War*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pipes, Richard (1997), *The Russian Revolution, 1899-1919*, London: Harvill.
- Ritschl, Albrecht (2003), "Dancing on a Volcano: The Economic Recovery and the Collapse of Weimar Germany, 1924-33", στο: T. Balderston (επιμ.) (2003), *The World Economy and National Economies in the Interwar Slump*, New York: Palgrave Macmillan.
- Roberts, Geoffrey (2008), *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953*, New Haven and London: Yale University Press.
- Steiner, Zara (2011), *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Steiner, Zara (2005), *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Turner, Michael J. (2010), *Britain and the World in the Twentieth Century*, London and New York: Continuum.
- Walters, F. P. (1967), *A History of the League of Nations*, New York: Oxford University Press.
- Watt, D. C. (1956), "The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interim Judgment", *The Journal of Modern History*, 28(2), 155-175.
- Wright, Jonathan (1995), "Stresemann and Locarno", *Contemporary European History*, 4(2), (July), 109-131.

ΜΕΡΟΣ Γ

Πολιτικές και
θεσμικές όψεις

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης του 1929 στους συνταγματικούς θεσμούς

Σπύρος Βλαχόπουλος*

Α. Η οικονομική κατάσταση μιας χώρας επηρεάζεται, μεταξύ άλλων, από το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο και τη λειτουργία του πολιτεύματος. Έτσι λοιπόν, η κατάσταση της εθνικής οικονομίας μπορεί να επηρεαστεί από το λεγόμενο «οικονομικό σύνταγμα», δηλαδή τις συνταγματικές ρυθμίσεις που συνδέονται με την οικονομική δραστηριότητα, όπως λ.χ. τις διατάξεις που κατοχυρώνουν τις οικονομικές ελευθερίες και οριοθετούν την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Εξ άλλου, και πέρα από τα οριζόμενα στο συνταγματικό κείμενο, η ομαλή ή μη λειτουργία των πολιτειακών θεσμών και η ύπαρξη ή μη πολιτικής ομαλότητας στην πράξη επιδρούν στην πορεία μιας οικονομίας.

Ωστόσο, η σχέση μεταξύ οικονομίας και συντάγματος είναι αμφίδρομη: Οι συνταγματικοί θεσμοί επηρεάζονται και αυτοί με τη σειρά τους από την κατάσταση της οικονομίας. Από την άποψη αυτή, η οικονομική Κρίση

* Καθηγητής Νομικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

του 1929 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως case study της αλληλεπίδρασης μεταξύ συνταγματικού πλαισίου και οικονομικού περιβάλλοντος.

Β. Η κρίση του κοινοβουλευτισμού, που αποτελεί το κύριο ίσως χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου, αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική κρίση. Για την ακρίβεια, η κρίση του κοινοβουλευτισμού αντιμετωπίζεται ως η θεσμική όψη της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου.¹

Η εξήγηση αυτή της κρίσης του κοινοβουλευτισμού εμφανίζεται εύλογη: Ύστερα από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως ύστερα από την οικονομική κρίση του 1929, το κράτος δεν μπορούσε πλέον να είναι το κράτος-«νυκτοφύλακας» της προπολεμικής περιόδου, το οποίο απλώς παρακολουθούσε την οικονομία της αγοράς και παρενέβαινε στη λειτουργία της σε οριακές περιπτώσεις, περιοριζόμενο κατά τα λοιπά απλώς στην εγγύηση της εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας της χώρας. Όπως σημειωνόταν στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου για την ίδρυση του ΙΚΑ, που ψηφίστηκε το 1932 (με εισηγητή τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Π. Βουρλούμη και συντάκτη της εισηγητικής έκθεσης τον Α. Ζάκκα, Διευθυντή του Τμήματος Εργασίας), η μετάβαση από το «κράτος-φύλαξ» στο «κράτος πρόνοιας»² ήταν πλέον γεγονός. Το κράτος της μεταπολεμικής περιόδου – και ιδίως το κράτος μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 – έπρεπε να είναι παρεμβατικό: Έπρεπε να παρεμβαίνει στην οικονομία για να τονώσει την αγροτική παραγωγή, να δημιουργήσει τις αντίστοιχες υποδομές (π.χ. αποξηραντικά και αντιπλημμυρικά έργα), να στρέψει τους αγρότες σε νέες και περισσότερο παραγωγικές καλλιέργειες, να ενισχύσει την εκβιομηχάνιση, να αναπτύξει τον τραπεζικό τομέα, να αυξήσει τις εξαγωγές και αντιστοίχως να μειώσει τις εισαγωγές. Ταυτόχρονα, έπρεπε να παρεμβαίνει προκειμένου να αμβλύνει τις πολύ μεγάλες κοινωνικές ανισότητες και τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, ιδίως για τις μεγάλες μάζες πληθυσμού που συνέρρεαν στις πόλεις σε πολύ κακές συνθήκες υγιεινής, στέγασης και εκπαίδευσης. Παράλληλα, έπρεπε να διαδραματίσει και ρόλο διαιτητή στις σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, προκειμένου να αποφεύγονται κατά το δυνατόν οι κοινωνικές εντάσεις και να διασφαλίζεται έτσι η ομαλή λειτουργία

1 Βλ. Αλιβιζάτος (1995), σελ. 57, 85, 673 κ.ε.; Αλιβιζάτος (2012), σελ. 267 κ.ε.; Αναστασιάδη (2001), σελ. 195 κ.ε.; Mazower (2009), σελ. 380-381; Butler (1938), σελ. 8-9; Engels (2007), σελ. 175; Lee (2000), σελ. 18 κ.ε.; Lichtheim (1972), σελ. 145 κ.ε.; Stengers (1965), σελ. 139 κ.ε.

2 Βλ. Λιάκος (1993), σελ. 48; Λιάκος (1987), σελ. 34[35].

της οικονομίας.³ Η απαίτηση για τον παρεμβατικό αυτόν ρόλο του κράτους – που προϋπέθετε τη θέσπιση του απαραίτητου κανονιστικού πλαισίου και τη δημιουργία των απαραίτητων ρυθμιστικών και ελεγκτικών μηχανισμών – ήταν ασφαλώς πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο φαινόμενο, που όμως αφορούσε κατά μείζονα λόγο τη χώρα μας λόγω της ανάγκης για ενσωμάτωση και αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Σύμφωνα λοιπόν με την αντίληψη της περιόδου εκείνης, το παρεμβατικό οικονομικό κράτος δύσκολα μπορούσε να επιτελέσει τον ρόλο του στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού της ελεύθερης οικονομίας. Με άλλα λόγια, η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και η συνακόλουθη εκπλήρωση του κρατικού παρεμβατικού ρόλου απαιτούσαν ισχυρή διακυβέρνηση, μεγαλύτερο και πιο ισχυρό κράτος που να επιλύει άμεσα και χωρίς καθυστερήσεις τα οικονομικά προβλήματα. Αυτό όμως δεν μπορούσε να διασφαλιστεί από το κοινοβουλευτικό σύστημα της εποχής του οικονομικού φιλελευθερισμού, το οποίο – σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής εκείνης – χαρακτηριζόταν από αδύναμη εκτελεστική εξουσία και ανούσιες κοινοβουλευτικές διαμάχες που καθυστερούσαν τη λήψη των κρίσιμων αποφάσεων από την εκτελεστική εξουσία.⁴ Όπως το έθετε ο Ελ. Βενιζέλος (εκφράζοντας τη συντριπτική πλειονότητα του πολιτικού κόσμου της εποχής εκείνης): «Τα προβλήματα που εγέννησεν η μεταπολεμική εποχή και η επακολουθήσασα μετά το 1929 παγκόσμια κρίσις, επέβαλον την ανάμειξιν του κράτους εις την διεύθυνσιν της εθνικής οικονομίας. Διά την διεύθυνσιν ταύτην το κοινοβουλευτικόν κράτος ήτο ήκιστα παρασκευασμένον». Ομοίως και ο Ιωάννης Μεταξάς ερμηνεύει την κρίση του κοινοβουλευτισμού με την εγκατάλειψη της πλήρως ελεύθερης αγοράς και τη μετάβαση στο παρεμβατικό κράτος.

3 Για το παρεμβατικό κράτος την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. λ.χ. Αγριαντώνη & Πανσεληνά (2003), σελ. 121 κ.ε.; Βεζανής (1933), passim; Βεργόπουλος (1978), σελ. 339-340; Δασκαλάκης (1950), σελ. 72 κ.ε.; Δένδιας (1935), σελ. 34 κ.ε., 59 κ.ε.; Λιάκος (1933), passim; Λιάκος (2019), σελ. 119 κ.ε.; Παπαδόπουλος (2003), σελ. 37 κ.ε.; Πάσχος (1991), σελ. 227; Χατζηβασιλείου (2010), σελ. 37 κ.ε.; Mazower (2009), passim; Βλ. επίσης Μιχαηλίδης (2008), σελ. 45; Ρήγος (1999), σελ. 41 κ.ε.; Σβώλος (1972α), σελ. 11 κ.ε.; Σβώλος (1972β), σελ. 27 κ.ε.; Hering (2006), σελ. 1019 κ.ε., 1031; Dean (1934), σελ. 16 κ.ε.; Finer (1946), σελ. 8 κ.ε.; Mouzelis (1979), σελ. 22 κ.ε.; Paxton (1997), σελ. 374; Woolf (1933), σελ. 58 κ.ε.

4 Βλ. Dean (1934), σελ. 20: “Emergencies demand rapid and decisive action, for which democratic institutions are essentially unsuited. Parliamentary debates, absorbing and important in normal times, become dangerous obstacles to effective action in moments of crisis. The population begins to demand that authority be concentrated in the hands of few leaders. These leaders, in turn, insist that they can act decisively only if not hampered by the necessity of constantly consulting the electorate or its representatives”.

«Υπό τους όρους αυτούς [του απολύτως ελεύθερου ανταγωνισμού] ανεπτύχθη ο και σήμερον επικρατών κοινοβουλευτισμός και ουδείς δύναται ν' αρνηθή ότι εξυπηρέτησε την κοινωνία και τον πολιτισμόν. Αλλ' αι συνθήκαι αύται βαθμηδόν μετεβλήθησαν άρδην... Ο καπιταλισμός εγκατέλειπεν ο ίδιος το σύστημα του ελευθέρου ανταγωνισμού – όρον της υπάρξεώς του – διά να ζητήσει την επέμβασιν του κράτους (δασμολογική προστασία βιομηχανίας, κ.λπ.) ομοίως δε και όλη η κοινωνία η οποία δεν δύναται σήμερον να ζήσει άνευ του επί μάλλον και μάλλον εντονώτερον καθισταμένου παρεμβατισμού του κράτους».⁵

Ακόμη περισσότερο, κορυφαίοι οικονομολόγοι της εποχής αμφισβητούν τη δυνατότητα της δημοκρατίας να αντιμετωπίσει τις οικονομικές προκλήσεις της εποχής. Έτσι, ο Werner Sombart το 1934 υποστηρίζει ότι η δημοκρατία στην εποχή της οικονομίας δεν σημαίνει τίποτα διαφορετικό από τη νομιμοποίηση του παζαριού, ενώ ο Harold Laski θεωρεί ότι η καπιταλιστική δημοκρατία φθίνει επειδή τα δύο συνθετικά της στοχεύουν σε διαφορετική κατεύθυνση: Ο μεν καπιταλισμός στη διατήρηση των ανισοτήτων, η δε δημοκρατία στην εξάλειψή τους. Η εγγενής αυτή αντίφαση της καπιταλιστικής δημοκρατίας κατά τον Laski αναδύεται στην επιφάνεια σε περιόδους κρίσης.⁶

Ωστόσο, η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και η μετεξέλιξη του κράτους σε παρεμβατικό, μπορούσαν να γίνουν και στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού του Μεσοπολέμου και του τότε ισχύοντος συντάγματος του

5 Βενιζέλος (1948), σελ. 14. Βλ. και τις απόψεις του Μεταξά, *Η Καθημερινή*, 6.1.1934. Βλ. επίσης την εισήγηση του Γερουσιαστή Γ. Δουζίνα για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας στο πλαίσιο της (μη περατωθείσας) προσπάθειας αναθεώρησης του συντάγματος το 1932: «Τα κοινωνικά προβλήματα απαιτούν λύσεις επείγουσας, τας οποίας μόνον η εκτελεστική εξουσία είναι εις θέσιν να ικανοποιήσει. Ο σημερινός ρόλος του σύγχρονου Κράτους καθιστά κατ' ανάγκην ταύτην το κέντρον και τον ρυθμιστήν τούτου. Δεν είναι όθεν διόλου περίεργον ότι τα Κράτα αυτά τα οποία επλήγησαν πρώτα υπό της οικονομικής κρίσεως ότι και πρώτα έσπευσαν να μεταρρυθμίσουν τα συντάγματά των προς την κατεύθυνσιν ταύτην» (Παντελής κ.ά. 1993, σελ. 276). Βλ. ακόμη τις απόψεις του Κασσιμάτη, *Η Καθημερινή*, 11.1.1934: «Τα σημερινά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα εστηρίχθησαν εις το δόγμα της απολύτου οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας του ατόμου... Ωστε, μοιραίως, μια νέα κοινωνική μορφή διαγράφεται που... είναι καταφανής, διότι επιβάλλει σοβαράς παρεκκλίσεις από τον οικονομικόν φιλελευθερισμόν όπως λ.χ. τον παρεμβατισμόν και, εν γένει, την διευθυνομένην οικονομίαν».

6 Βλ. Sombart (1934), σελ. 24: "Demokratie im ökonomischen Zeitalter bedeutet nichts anderes als die Legalisierung des Kuhhandels" (όπως παρατίθεται από τον Nippel 2008, σελ. 313): Laski (1933), σελ. 215. Για την αριστερή κριτική στην κοινοβουλευτική δημοκρατία του Μεσοπολέμου με παρόμοια, οικονομικού περιεχομένου, επιχειρήματα, βλ. Marriott (1935), σελ. 10.

1927. Αρκεί να ανατρέξει κάποιος στην παρεμβατική οικονομική πολιτική του ελληνικού κράτους κατά την τετραετία της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου (1928-1932) και γενικότερα τη δεκαετία 1925-1935.⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι την περίοδο εκείνη ιδρύθηκαν ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (1925), η Τράπεζα της Ελλάδος (1927), η Αγροτική Τράπεζα (1929), ο Εθνικός Οργανισμός Καπνού (1931) και ο Οργανισμός Βάμβακος (1931).⁸ Πολλά από αυτά τα νομικά πρόσωπα υπήρχαν μέχρι πρόσφατα (όπως ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός), ενώ άλλα εξακολουθούν μέχρι σήμερα να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας (κυρίως η Τράπεζα της Ελλάδος).

Η παρεμβατική οικονομική πολιτική της ίδιας περιόδου δεν σταματάει όμως εδώ: Με σειρά νομοθετημάτων επιδιώχθηκε η αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης και η διασφάλιση ενός minimum κοινωνικής προστασίας των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων. Ενδεικτικά και πάλι αναφέρονται οι Ν. 5733/1932 και Ν. 6298/1934 περί του Ιδρύματος Κοινωνικής Ασφάλισης Επαγγελματιών, και Βιοτεχνών Ελλάδος αντίστοιχα. Όπως παρατηρεί ο Α. Σβώλος:

«το Κράτος, ως Διοικήσις και υπό την πολλαπλασιαζομένην μεταβολήν της κοινωνικής ενεργείας εις “δημοσίαν υπηρεσίαν”, επεμβαίνει εις μέγα βάθος και εις τας λεπτομερείας της ζωής των υπηκόων του... Δεν έχει κανείς παρά να λάβη υπ' όψιν την τεραστίαν εξάπλωσιν της παρεμβάσεως της Διοικήσεως – εις τας συγκρούσεις κεφαλαίου και εργασίας, εις την εφαρμογήν της κοινωνικής πολιτικής εν γένει, εις την ρύθμισιν της νομισματικής, οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, την οποίαν τόσον βαθέως ημπορεί να επηρεάση διά των κρατικών Τραπεζών και δη αμέσως...».⁹

Συμπερασματικά, την περίοδο του Μεσοπολέμου η Ελλάδα γνώρισε πολύ έντονη κρατική παρεμβατική πολιτική.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ο Ι. Μεταξάς

7 Βλ. αναλυτικά, Κωστής (2018), σελ. 626 κ.ε.

8 Βλ. Mazower (2009), σελ. 118-119, 125-126, 150, 296, 330. Βλ. ακόμη Ρήγος (1999), σελ. 41, 92, 93, 111· Hering (2006), σελ. 1149 κ.ε.

9 Σβώλος (1972γ), σελ. 119.

10 Βλ. Ρήγος (1999), σελ. 89: Ο κρατικός παρεμβατισμός στον Μεσοπόλεμο έλαβε τέτοια έκταση ώστε δημιουργήθηκε ένα σύστημα «που οδηγεί την κρατική μηχανή στον πλήρη έλεγχο της οικονομίας και την μετατρέπει στο βασικό συντελεστή και της εσωτερικής αγοράς και της παραγωγικής διαδικασίας και του εμπορίου... κεντρικός άξονας και της οικονομικής ανάπτυξης είναι το κράτος».

κατηγορεί την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη για εκτεταμένο κρατικό παρεμβατισμό που άγγιξε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής, για να του απαντήσει ο τότε πρωθυπουργός ότι ο παρεμβατισμός είναι παγκόσμιο φαινόμενο από το οποίο βεβαίως δεν μπορεί να αποτελέσει εξαίρεση η Ελλάδα:

«Γνωρίζετε πολύ καλά ότι εις όλα τα μέρη του κόσμου υφίσταται ο παρεμβατισμός από της εποχής του πολέμου. Διότι όσον και αν θέλωμεν να είπωμεν ότι έχουν οι Έλληνες πρωτοβουλία, δεν δύναται να εργασθή η ιδιωτική οικονομία χωρίς να υπάρξη η παρέμβασις του κράτους, ήτις έλαβεν μεγάλην έκτασιν και εις κράτη, τα οποία ήσαν υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου. Δυστυχώς η παρέμβασις του κράτους κατέστη αναγκαία και εις τα μικρότερα πράγματα και δι' αυτό το κράτος οφείλει να διευθύνη και την εθνικήν οικονομίαν και τότε δεν δύναται παρά να κάμη μιαν παρέμβασιν».¹¹

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η επιστολή του Μαρτίου του 1934 του Αμερικανού πρεσβευτή στην Ελλάδα Lincoln MacVeagh, προς τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Franklin Roosevelt. Στην επιστολή αυτή, η ελληνική οικονομική πολιτική παρουσιάζεται ως περίπτωση από την οποία θα μπορούσαν να αντληθούν σκέψεις για το πρόγραμμα ανασυγκρότησης της οικονομίας των ΗΠΑ και αναφέρεται ότι η Ελλάδα αποτελεί παράδειγμα χώρας που λειτουργεί σχεδόν εξ ολοκλήρου με βάση τις αρχές της διευθυνόμενης οικονομίας. Προστίθεται δε ότι τα αποτελέσματα είναι συνολικά θετικά και ότι ο οικονομικός τομέας υπόκειται σε τέτοιο βαθμό στην κυβερνητική ρύθμιση, ώστε τραπεζικοί κύκλοι να θεωρούν ότι αυτό είναι επιβλαβές για την ελευθερία του εμπορίου.¹² Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι η εν λόγω πολιτική (ιδίως της κυβέρνησης των

11 Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ε' Εθνοσυνέλευσης, Συνεδρίαση Γ' της 4.7.1935, σελ. 21 (κατά τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη): «Ι. Μεταξάς: Ότι βλέπετε σήμερα εν τη ιδιωτική και τη δημοσία οικονομία της Ελλάδος είναι το αποτέλεσμα του Κρατικού παρεμβατισμού [...] Είναι πολλοί οι οποίοι λένουν ότι ο κρατικός παρεμβατισμός είναι σήμερα εν γένει, το οποίον επεβλήθη μοιραίως εις τον κόσμον και δεν ημπορούμεν να το αποφύγωμεν. Δεν είναι έτσι. Δεν θέλω να εισέλθω εις θεωρίας οικονομολογικάς ενταύθα [...] έχω όμως να σας είπω ότι ο κρατικός παρεμβατισμός όπως κατήντησεν εις την Ελλάδα διά της αναμίξεως της Κυβερνήσεως και εις τας ελαχίστας λεπτομερείας της ιδιωτικής οικονομίας κατήντησε να καταστρέψη μέσα εις την ψυχήν του Ελληνικού λαού τας κυριώτερας αυτού αρετάς [...] Η παραμικρότερα εργασία και το παραμικρότερον μακάλλιο εις τας εργασίας του εξαρτάται από την Κυβέρνησιν σήμερα [...] Σας ανέφερα ένα μόνον ζήτημα γενικωτάτου χαρακτήρος επί του οποίου θα έδει να μας διαφωτίση η Κυβέρνησις. Θα προχωρήσωμεν επάνω εις αυτόν τον δρόμον του παρεμβατισμού με ιλιγγιώδη ταχύτητα, θα σταματήσωμεν; Δεν γνωρίζομεν τίποτα». Βλ. και την απάντηση του Παναγή Τσαλδάρη, ό.π., Συνεδρίαση Δ' της 5.7.1935, σελ. 37.

12 Iatrides (1980), σελ. 23 κ.ε.

Φιλελευθέρων, 1928-1932) ουδόλως εμποδίστηκε από τον κοινοβουλευτισμό και το σύνταγμα του 1927.¹³

Γ. Η οικονομική κρίση και η πίεση για ενεργότερη ανάμειξη του κράτους στην οικονομία οδήγησαν με τη σειρά τους στο δεύτερο χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου, το οποίο δεν είναι άλλο από την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Άλλωστε, κρατική παρεμβατικότητα στην οικονομία και ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας αποτελούν δύο τάσεις, οι οποίες βαίνουν παράλληλως: Όσο αυξάνεται η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, τόσο αυξάνεται η δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία προετοιμάζει τα σχετικά νομοσχέδια, εκδίδει τις αναγκαίες διοικητικές πράξεις συγκεκριμενοποίησης των νόμων, δημιουργεί τους απαραίτητους ρυθμιστικούς και εποπτικούς φορείς, τους επανδρώνει με προσωπικό, κ.λπ.¹⁴ Όπως επεσήμαινε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, εάν υπάρχει κάποια περίοδος η οποία να χαρακτηρίζεται από ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία, αυτή είναι η περίοδος του Μεσοπολέμου:

«Και εν χορώ υποστηρίζεται σχεδόν από όλους ότι υπάρχει ανάγκη ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας. Αλλά το αληθές είναι ότι εδώ εις τον τόπο μας κατά τα τελευταία έτη πάσχομεν όχι από εξασθένισιν της εκτελεστικής εξουσίας και όχι από υπερτροφίαν της δυνάμεως της Βουλής, αλλ' όλως αντιθέτως από εξόγκωσιν της δυνάμεως της εκτελεστικής εξουσίας και από περιορισμόν, αν μη εκμηδένισιν, της δυνάμεως της Βουλής».¹⁵

13 Βλ. ιδίως Σβώλος (1972γ), σελ. 96-97. Βλ. επίσης Newman (1970), σελ. 118-119, ο οποίος αναρωτιέται εάν η εκτελεστική εξουσία ήταν πραγματικά αδύναμη την περίοδο του Μεσοπολέμου (όπως υποστήριζε η κυρίαρχη άποψη της εποχής εκείνης) και επισημαίνει ότι, ακόμη και εκεί που υπήρχε πραγματικό πρόβλημα, αυτό δεν οφειλόταν στα συντάγματα, αλλά σε άλλους παράγοντες.

14 Βλ. και Finer (1946), σελ. 12 κ.ε.

15 Βλ. Σβώλος (1972), σελ. 119, ο οποίος τονίζει ότι η εκτελεστική εξουσία την περίοδο εκείνη είχε πολλές αρμοδιότητες, τις οποίες δεν είχε ούτε επί της περιόδου της απόλυτης μοναρχίας. Όπως επισημαίνει, η νομοθετική πρωτοβουλία ασκείτο ουσιαστικά μόνον από την κυβέρνηση στο σύνταγμα (άρθρο 77 Συντ. 1927) προβλεπόταν η δυνατότητα της εκτελεστικής εξουσίας να θέτει κανόνες δικαίου υπό τις εκεί προϋποθέσεις και η διοίκηση παρενέβαινε ολοένα και περισσότερο στα εργασιακά, κοινωνικά, οικονομικά και δημοσιονομικά θέματα και μέσω των κρατικών τραπεζών. Βλ. απόψεις Παπαναστασίου, *Η Καθημερινή*, 27.1.1935. Βλ. επίσης απόψεις του ίδιου στο Πετρίδης (1984), σελ. 340, σε σχέση με την τραπεζία 1928-1932: «Επί μίαν τετραετίαν έχομεν Κυβέρνησιν πανίσχυρον, μη προσκόψασαν ποτέ εις καμμίαν αντίδρασιν εκ μέρους της αντιπολιτεύσεως. Όλα τα μέτρα τα νομοθετικά που εξέησε τα ενέκρινε πάντοτε η Βουλή και η Γερουσία. Τα κόμματα της αντιπολιτεύσεως δι' ένα πράγμα κατηγορούνται κυρίως, ότι δεν αντιπολιτεύονται επαρκώς την Κυβέρνησιν. Πού, λοιπόν, η ανάγκη να μεταβάλωμεν το Σύνταγμα και να δώσωμεν εξαιρετικά μέσα εις την εκτελεστικήν εξουσίαν».

Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος του Κοινοβουλίου την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν αποτελεί βέβαια αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα¹⁶ της Αγγλίας, όπου κατεξοχήν ισχύουν οι αρχές της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου (Sovereignty of Parliament) και του νόμου (Rule of Law). Ακόμα και εκεί, ήταν τέτοια η δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας την περίοδο του Μεσοπολέμου (ιδίως όσον αφορά την έκδοση κανονιστικών διοικητικών πράξεων), ώστε ο Lord Chief Justice, Hewart, σε κλασικό έργο του, κάνει λόγο για τον «νέο δεσποτισμό» (τη νομοθετούσα γραφειοκρατία) «που δίνει αναισθητικό στο Κοινοβούλιο».¹⁷

Δ. Ποια είναι όμως τα μέσα για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας;¹⁸ Στην «προμετωπίδα» των υποστηρικτών της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας βρισκόταν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα η εισαγωγή και στο ελληνικό σύνταγμα ρύθμισης αντίστοιχης με αυτήν του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης.¹⁹ Το άρθρο αυτό προέβλεπε ότι ο Πρόεδρος του Ράιχ, σε περίπτωση διασάλευσης ή κινδύνου της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, μπορούσε να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αποκατάστασή τους ακόμη και με τη βοήθεια των ενόπλων δυνάμεων. Οι έκτακτες εξουσίες

16 Αντίστοιχες τάσεις ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας υπήρχαν και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπως στο Βέλγιο. Βλ. Stengers (1965), σελ. 136 κ.ε., όπου και αναφοράς στο Centre d'Études pour la Réforme de l'État. Το τελευταίο, με δύο εκθέσεις του των ετών 1937 και 1938, υποστήριζε τον περιορισμό του Κοινοβουλίου στον καθορισμό των γενικών αρχών, τις οποίες θα ήταν ελεύθερη να εξειδικεύσει η εκτελεστική εξουσία.

17 Hewart of Bury (1929), σελ. 17 και passim. Το βιβλίο αυτό θεωρείται, ακόμη και σήμερα, ενενήντα και πλέον χρόνια μετά την έκδοσή του, μία από τις πιο σημαντικές μελέτες του αγγλοσαξονικού χώρου για το ζήτημα των νομοθετικών αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας. Όταν εκδόθηκε, προκάλεσε πολλές συζητήσεις, τόσο λόγω του αξιώματος του συγγραφέα του όσο και λόγω της έντονα πολεμικής γραφής του, και οδήγησε στη συγκρότηση επιτροπής (Donoughmore Committee) για την έρευνα των κανονιστικών αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας.

18 Βλ. αναλυτικά και Βλαχόπουλος (2012), σελ. 139 κ.ε.

19 Ο πιο σημαντικός και επιφανής από τους υποστηρικτές της εισαγωγής μιας τέτοιας διάταξης στο ελληνικό σύνταγμα ήταν ασφαλώς ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος μάλιστα, κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 21ης Μαΐου 1932, παραιτήθηκε από πρωθυπουργός και δήλωσε ότι δεν επρόκειτο να αναλάβει στο μέλλον εκ νέου τη διακυβέρνηση της χώρας, εάν δεν θεσπιζόταν διάταξη αντίστοιχη του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης. Βλ. Παντελής, Κουτσομπίνας & Γεροζήσης (1993), σελ. 270 κ.ε. Ομοίως υπέρ της θέσπισης τέτοιας διάταξης και οι Θ. Τσάτσος και Γ. Παπανδρέου. Βλ. Πάντειος Σχολή (1932), σελ. 5 και 24-25 αντίστοιχα. Πρβλ. και τον Κονδύλη (*Η Καθημερινή*, 14.1.1934), ο οποίος – χωρίς να αναφέρεται ρητά στο άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης – υποστήριζε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έπρεπε να έχει τη δυνατότητα να αναστέλλει συνταγματικές διατάξεις «εν ανάγκη» με σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης.

του Προέδρου συμπεριλάμβαναν την ολική ή μερική αναστολή μιας σειράς ατομικών δικαιωμάτων (προσωπικής ασφάλειας, ασύλου της κατοικίας, απορρήτου των επικοινωνιών, ελευθερίας της έκφρασης, του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι και της ατομικής ιδιοκτησίας). Τα έκτακτα μέτρα έπρεπε να τεθούν, χωρίς καθυστέρηση, υπόψη της Βουλής (Reichstag), η οποία μπορούσε να απαιτήσει την παύση της ισχύος τους.²⁰

Βέβαια, και όπως επισημαίνει ο Α. Σβώλος, το άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης (ανεξάρτητα από τη διασταλτική έως καταχρηστική εφαρμογή του στην πράξη²¹) δεν προβλέφθηκε ως μέσο ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, αλλά ως μέσο πρόληψης και καταστολής ενός εμφύλιου πολέμου και αποτροπής ανόδου των κομμουνιστών στην εξουσία.²² Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι εκείνη την εποχή είχε κάποιο νόημα η εισαγωγή μιας αντίστοιχης ρύθμισης στην Ελλάδα: Το άρθρο 97 του συντάγματος του 1927 επέτρεπε την κατάσταση πολιορκίας μόνον «διά την περίπτωση εμπολέμου καταστάσεως ή γενικής ένεκεν εξωτερικών κινδύνων επιστρατεύσεως», δηλαδή μόνο για εξωτερικούς κινδύνους και λόγους που συνδέονταν με την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Τούτο, παρά την ερμηνεία του Ελ. Βενιζέλου, σύμφωνα με τον οποίο το άρθρο 97 του συντάγματος του 1927 έκανε λόγο για πόλεμο (ακριβέστερα για «εμπόλεμη κατάσταση»), αλλά όχι για εξωτερικό πόλεμο, άρα και για εμφύλιο. Συνεπώς, κατάσταση πολιορκίας δεν μπορούσε να κηρυχθεί και η δημοκρατία δεν μπορούσε να αυτοαμυνθεί, όταν αυτό επιβαλλόταν από εσωτερικούς λόγους (όπως λ.χ. στην περίπτωση ένοπλου κινήματος για την ανατροπή της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης).²³ Είναι όμως εύλογο να κινδυνεύει το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα και να του αφαιρείται η δυνατότητα αυτοάμυνας; Σίγουρα δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι η παροχή μιας τέτοιας δυνατότητας, την παραγμένη εποχή του Μεσοπολέμου, έκρυβε τον κίνδυνο καταχρήσεων και ίσως χρησιμοποιείτο ως αποτελεσματικό μέσο από κάθε παράταξη για να «ξεκαθαρίσει

20 Για το άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης, βλ., αντί άλλων, Αλιβιζάτος (1995), σελ. 58 κ.ε.· Αλιβιζάτος (2012), σελ. 461 κ.ε.· Κεσσόπουλος (2018), passim· Κριάρης (1985), σελ. 60 κ.ε.· Μάνεσης (1953), σελ. 23 κ.ε.· Σβώλος (1972γ), σελ. 104 κ.ε.· Kennedy (1988), σ. xxix κ.ε.· Newman (1970), σελ. 121 κ.ε.· Wertheimer (1934), σελ. 206 κ.ε.

21 Όπως επισημαίνει ο Δεκλερής (1973), σελ. 240-241, «Ολίγα νομικά διατάξεις εδυσφημίστηκαν διά της εφαρμογής των τόσο πολύ όσο το άρθρον τούτο [48 του συντάγματος της Βαϊμάρης], το οποίον επανέφερε το Δίκαιον της Ανάγκης περίπου εις την αρχικήν απόλυτον μορφήν του».

22 Βλ. Σβώλος (1972), σελ. 105.

23 Βλ. Παντελής κ.ά. (1993), σελ. 271· Φουντεδάκης (2007), σελ. 1154.

τους λογαριασμούς» της με μια άλλη παράταξη.²⁴ Από την άλλη όμως, η χώρα κηρυσσόταν επανειλημμένα και κατά αντισυνταγματικό τρόπο σε κατάσταση πολιορκίας για εσωτερικούς λόγους, οπότε, από την άποψη αυτή, θα ήταν ίσως προτιμότερη η συνταγματική ρύθμιση και οριοθέτηση μιας άναρχης κατάστασης (μέσω της υιοθέτησης μιας διάταξης αντίστοιχης με εκείνη του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης) από τη συντήρηση ενός καθεστώτος πλήρους συνταγματικής αυθαιρεσίας.

Αλλού όμως ήταν το κύριο πρόβλημα: Το άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης προέβλεπε τη δυνατότητα επιβολής έκτακτων μέτρων κατά την απόλυτη κρίση του προέδρου του Ράιχ χωρίς καμία διαδικαστική εγγύηση πριν από την επιβολή τους, μόνο με την εκ των υστέρων δυνατότητα της Βουλής να ζητήσει την άρση τους. Επομένως, η εισαγωγή στο ελληνικό σύνταγμα μιας διάταξης αντίστοιχης με το άρθρο 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης ήταν εξόχως προβληματική, αφού δεν συνοδευόταν από καμία προληπτική ασφαλιστική δικλίδα αποτροπής καταχρηστικών εφαρμογών της.

Τελικά, ναι μεν δεν θεσπίστηκε στην Ελλάδα διάταξη όπως αυτή του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης, πλην όμως τον Μάιο του 1935 εκδόθηκε η ΚΔ' συντακτική πράξη της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη. Η εν λόγω συντακτική πράξη επέτρεπε την αναστολή μιας σειράς συνταγματικών δικαιωμάτων χωρίς καμία απολύτως διαδικαστική εγγύηση (ούτε εκ των υστέρων!), απλώς και μόνο με διάταγμα κατόπιν πρότασης του Υπουργικού Συμβουλίου, σε αυτήν δε στηρίχθηκε η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936. Δηλαδή, η εξέλιξη ήταν χειρότερη από ό,τι εάν καθιερωνόταν ρύθμιση αντίστοιχη του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης. Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι, ύστερα από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, η «σημαία» των υποστηρικτών της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας φαίνεται να χάνει σταδιακά την προηγούμενη αίγλη της. Ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος, αντί του εν λόγω άρθρου και της ενίσχυσης γενικότερα του Προέδρου της Δημοκρατίας, στράφηκε περισσότερο προς την ενίσχυση της κυβέρνησης έναντι της νομοθετικής εξουσίας.²⁵ Τελικά, η εισαγωγή του άρθρου 48 του

24 Βλ. Σαρίπολος (1910), σελ. 23: «Τινές φρονούσιν ότι ο “στρατιωτικός νόμος” ή “κατάστασις πολιορκίας”... δέον να επιτρέπεται παρ’ ημίν μόνον εν περιπτώσει πολέμου· καθόσον είνε θεσμός λίαν επικίνδυνος εις τας χείρας της Κυβερνήσεως». Τελικά, ο Σαρίπολος τάσσεται υπέρ της εφαρμογής του στρατιωτικού νόμου, όπως στη Γαλλία, όπου – σύμφωνα με τον νόμο της 3ης Απριλίου 1878 – επιτρεπόταν και σε περίπτωση ένοπλης εξέγερσης (δηλαδή και για εσωτερικούς λόγους).

25 Βλ. λ.χ. Αλιβιζάτος (1995), σελ. 64, ο οποίος σημειώνει ότι η άνοδος του ναζισμού στη Γερμανία επηρέασε αρνητικά τις σκέψεις υιοθέτησης του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης στην Ελλάδα.

συντάγματος της Βαϊμάρης στο σχέδιο του νέου ελληνικού συντάγματος (που επρόκειτο να αντικαταστήσει το σύνταγμα του 1927) θα απορριφθεί το 1935 από την εξωκοινοβουλευτική Επιτροπή συνταγματικής αναθεώρησης υπό την προεδρία του Σ. Παπαφράγκου με ψήφους δέκα έναντι δύο.

Ένας άλλος τρόπος για την ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας την εποχή εκείνη θεωρείται επίσης η ενίσχυση του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται συχνά η αλλαγή του τρόπου ανάδειξης του Προέδρου της Δημοκρατίας και συγκεκριμένα η εκλογή του απευθείας από τον λαό²⁶ (χωρίς ωστόσο να υποστηρίζεται η εισαγωγή προεδρικής δημοκρατίας), η αύξηση της διάρκειας της θητείας του²⁷ και η επέκταση των αρμοδιοτήτων του. Υποστηρίζεται ιδίως ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα έπρεπε να έχει τη δυνατότητα αρνησικυρίας των νόμων και μη δημοσίευσής τους, εκτός εάν ψηφιστούν εκ νέου από τα δύο νομοθετικά σώματα με την πλειοψηφία των δύο τρίτων των μελών τους.²⁸

Εκεί όμως που πραγματικά φαινόταν να υπάρχει πρόβλημα στη λειτουργία του πολιτεύματος, με συνέπεια την αναγκαιότητα αναθεώρησης των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, ήταν στο ζήτημα της κυβερνητικής σταθερότητας και στην έλλειψη επαρκών συνταγματικών «τεχνικών» που να την εξασφαλίζουν ή, αλλιώς, να δυσχεραίνουν την πτώση των κυβερνήσεων. Οι διατάξεις του συντάγματος του 1927 (άρθρο 89) στο σημείο αυτό ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικές και υπολείπονταν κατά πολύ των διατάξεων του ισχύοντος συντάγματος (άρθρο 84). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι, ενώ σήμερα στην Ελλάδα η πρόταση δυσπιστίας πρέπει να υπογράφεται από το ένα έκτο των βουλευτών (δηλαδή πενήντα) και για την υπερψήφισή της απαιτείται η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών (άρθρο 84, παρ. 2 και 6 του ισχύοντος συντάγματος), κατά το άρθρο 89 του συντάγματος του 1927, η πρόταση δυσπιστίας έπρεπε να υπογράφεται από είκοσι μόνο βουλευτές και μπορούσε να γίνει δεκτή εάν ψήφιζε υπέρ αυτής η πλειοψηφία

26 Βλ. λ.χ. Βενιζέλος στο Τωμαδάκης (1948), σελ. 14 και απόψεις Κονδύλη, *Η Καθημερινή* της 14.1.1934 και 27.1.1935. Βλ. επίσης Πάσχος (1988), σελ. 363 για τις απόψεις του Η. Κυριακόπουλου υπέρ της άμεσης εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας.

27 Βλ. λ.χ. Τωμαδάκης (1948), σελ. 14, όπου ο Βενιζέλος υποστηρίζει την αύξηση της θητείας του Προέδρου της Δημοκρατίας σε επτά έτη.

28 Αυτόθι. Βλ. και αγόρευση του Βενιζέλου στη Βουλή της 13.3.1931, στα *Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Γ', σελ. 973, όπου γίνεται λόγος γενικά για αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας). Βλ. επίσης Κονδύλη, *Η Καθημερινή*, 14.1.1934, κατά τον οποίο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα πρέπει να έχει τα προνόμια του βασιλιά. Σχετικά, ο Δένδιας (1933), σελ. 866, είχε προτείνει να εξοπλιστεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με τις εξουσίες του Άγγλου βασιλιά και ιδίως με την ευχέρεια να διαλύει τη Βουλή.

που δεν μπορούσε να είναι κατώτερη από τα δύο πέμπτα των βουλευτών. Περαιτέρω, ενώ κατά το άρθρο 89 του συντάγματος του 1927 η ψηφοφορία για την πρόταση εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας μπορούσε να αναβληθεί για σαράντα οκτώ ώρες αν το ζητούσαν είκοσι βουλευτές, σήμερα τη δυνατότητα αυτή αναβολής την έχει μόνον η κυβέρνηση (άρθρο 84, παρ. 5 του ισχύοντος συντάγματος).

Ακόμη πιο χαρακτηριστικό είναι το πώς τα δύο συντάγματα (το σύνταγμα του 1927 και το ισχύον) ρυθμίζουν αυτό, το οποίο ονομάστηκε από τον Α. Σβώλο «αναγκαστική σταθεροποίησης των Κυβερνήσεων».²⁹ Κατά το ισχύον σύνταγμα (άρθρο 84, παρ. 2 και 3), «Πρόταση δυσπιστίας μπορεί να υποβληθεί μόνο μετά την πάροδο εξαμήνου αφότου η Βουλή απέρριψε πρόταση δυσπιστίας» και «κατ' εξαίρεση μπορεί να υποβληθεί πρόταση δυσπιστίας και πριν από την πάροδο εξαμήνου, αν είναι υπογεγραμμένη από την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών». Σαφώς λιγότερο «γενναϊόδωρο» στην κυβερνητική σταθερότητα ήταν το άρθρο 89 του συντάγματος του 1927, το οποίο απαγόρευε την υποβολή πρότασης δυσπιστίας μόνο για ένα δίμηνο από την απόρριψη προηγούμενης και την επέτρεπε κατ' εξαίρεση, πριν από την πάροδο του διμήνου, «εάν είναι υπογεγραμμένη υπό του ημίσεος των βουλευτών». Ήταν, επομένως, εύλογο να συζητείται η αναγκαιότητα αναθεώρησης των συνταγματικών ρυθμίσεων για την εξασφάλιση μείζονος κυβερνητικής σταθερότητας, κάτι που ανταποκρινόταν σε μια πανευρωπαϊκή τάση αναζήτησης «τεχνητής προφύλαξης» των κυβερνήσεων. Τον σκοπό αυτόν εξυπηρετούσαν προτάσεις, όπως ο αυξημένος αριθμός βουλευτών για την υποβολή πρότασης δυσπιστίας, η μη δυνατότητα υποβολής νέας πρότασης δυσπιστίας για ένα χρονικό διάστημα μετά την απόρριψη της προηγούμενης, η χρονική καθυστέρηση συζήτησής της με πρωτοβουλία της κυβέρνησης και η αυξημένη πλειοψηφία για την αποδοχή της πρότασης δυσπιστίας.³⁰

Ένα άλλο μέσο ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας αποτελούσε ασφαλώς ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων και γενικότερα του ρόλου της Βουλής. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται σειρά προτάσεων συνταγματικών

29 Σβώλος (1928), σελ. 328-329.

30 Για όλα τα ανωτέρω, βλ. αναλυτικά Σβώλος (1928), σελ. 327 κ.ε., 385 κ.ε. Υπέρ της μεγαλύτερης διασφάλισης της κυβερνητικής σταθερότητας βλ. αγόρευση Βενιζέλου στη Βουλή της 13.3.1931, Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Β' - Σύνοδος Γ', σελ. 973 κ.ε. Βλ. επίσης Πάσχος (1988), σελ. 363, για τις απόψεις του Η. Κυριακόπουλου, ο οποίος υποστηρίζει ότι θα πρέπει να ενισχυθεί η κοινοβουλευτική κυβέρνηση από τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις των μειοψηφιών.

μεταρρυθμίσεων, όπως η μείωση της χρονικής διάρκειας των βουλευτικών συνόδων,³¹ η διευκόλυνση της διάλυσης της Βουλής (κατά το άρθρο 79 του συντάγματος του 1927 επιτρεπόταν μόνο η αυτοδιάλυσή της ή η διάλυσή της με σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας)³² και κυρίως η θεσμική κατοχύρωση αυξημένων νομοθετικών αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας.³³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, μια πρόταση του Ελ. Βενιζέλου, η οποία ενδεχομένως να ενίσχυε την εκτελεστική εξουσία περισσότερο από τις υπολοιπες προτάσεις. Πρόκειται για τη θεσμοθέτηση των μόνιμων υπηρεσιακών υφυπουργών (που θα μπορούσαν να τεθούν σε διαθεσιμότητα) και τον περιορισμό των πολιτικών υπουργών σε οκτώ μόνο υπουργεία: Εσωτερικών (που θα συμπεριλάμβανε τους τομείς της Υγείας και Πρόνοιας), Εξωτερικών, Εθνικής Οικονομίας (συμπεριλαμβανομένης και της Γεωργίας), Οικονομικών, Εθνικής Άμυνας, Παιδείας, Δικαιοσύνης, και Συγκοινωνίας και Δημόσιων έργων.³⁴ Πάντως, ο θεσμός των μόνιμων υπηρεσιακών υφυπουργών προβλέπεται στο ισχύον σύνταγμα (άρθρο 81, παρ. 1), χωρίς να έχει ενεργοποιηθεί μέχρι σήμερα.

31 Βλ. Τωμαδάκης (1948), σελ. 15: Η Βουλή θα πρέπει να συνέρχεται ετησίως σε τρεις τακτικές συνόδους, καθεμία από τις οποίες δεν θα πρέπει να διαρκεί πάνω από τρεις εβδομάδες. Παράταση της συνόδου θα είναι δυνατή μόνο με προεδρικό διάταγμα, το οποίο θα προκαλείται από την κυβέρνηση. Βλ. και απόψεις Κονδύλη (*Η Καθημερινή* της 14.1.1934 και 27.1.1935), ο οποίος υποστηρίζει ότι η Βουλή θα πρέπει να συνέρχεται κάθε εξάμηνο για έναν μόνο μήνα «διά την κύρωση των πεπραγμένων» και την ανανέωση της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Ομοίως υπέρ του περιορισμού της παρουσίας και λειτουργίας της Βουλής και το περιοδικό *Θέμις* (1935, τόμ. ΜΣΤ, σελ. 625) με το ακόλουθο σκεπτικό (χαρακτηριστικό της αντίληψης της εποχής εκείνης ότι η απασχόληση της κυβέρνησης στη Βουλή αποτελεί απώλεια πολύτιμου χρόνου): «Ούτω θα δύναται η κυβέρνηση να προχωρή μάλλον απερίσπαστος εις το έργον της· εξ άλλου οι πλείστοι των νόμων περιλαμβάνουν κατά τα τελευταία έτη αντικείμενα και ρυθμίζουν θέματα μέχρι λεπτομερειών τοιούτων, αίτινες είνε αντικείμενα διατάγματος ή υπουργικής διαταγής ή και αστυνομικής διατάξεως ακόμη. Όλα αυτά συνεπιφέρουν ατελειώτους συζητήσεις εις το Νομοθετικόν Σώμα με την συνακόλουθον άσκοπον απώλειαν χρόνου».

32 Για το ζήτημα της διάλυσης της Βουλής, βλ. τις απόψεις του περιοδικού *Θέμις* (1935, τομ. ΜΣΤ, σελ. 625), το οποίο τάσσεται υπέρ της χορήγησης στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της δυνατότητας διάλυσης της Βουλής, με τον ακόλουθο περιορισμό: «Τούτο είνε φανερόν ότι πρέπει να έχη τον περιορισμόν της εφ' άπαξ ασκήσεως, διότι άλλως η διαδοχική άσκησις θ' αποτελή εις βάρος της εκδηλωθείσης λαϊκής κυριαρχίας».

33 Βλ. Τωμαδάκης (1948), σελ. 15: Οι νόμοι (εκτός από τα θέματα για τα οποία δεν επιτρέπεται νομοθετική εξουσιοδότηση) θεσπίζονται από την εκτελεστική εξουσία, κατόπιν γνωμοδότησης του Οικονομικού Συμβουλίου και του Συμβουλίου της Επικρατείας, και θα μπορούν να τροποποιηθούν στη συνέχεια από τη Βουλή. Βλ. και απόψεις Μιχαλακόπουλου, *Η Καθημερινή*, 7.1.1934, ο οποίος τάσσεται υπέρ της νομοθέτησης από την κυβέρνηση με εκ των υστέρων έγκριση από τη Βουλή.

34 Βλ. Τωμαδάκης, *αυτόθι*.

Ε. Εάν μπορεί να συναχθεί ένα συμπέρασμα από τα ανωτέρω, είναι ότι μια οικονομική κρίση δεν αφήνει ανεπηρέαστους ούτε τους συνταγματικούς θεσμούς. Αυτό επιβεβαιώθηκε και στην οικονομική κρίση του 2010, όπου παρατηρήθηκε, ομοίως όπως στην κρίση του 1929, σημαντική ενίσχυση της εκτελεστικής εις βάρος της νομοθετικής εξουσίας, με χαρακτηριστικότερες εκφάνσεις τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, τη συζήτηση πολλών νομοσχεδίων με τη διαδικασία του επείγοντος και του κατεπείγοντος, και την έκδοση μεγάλου αριθμού κανονιστικών διοικητικών πράξεων (μεταθέτοντας έτσι μεγάλο τμήμα της θέσπισης κανόνων δικαίου από τη λαϊκή αντιπροσωπεία στην εκτελεστική εξουσία).³⁵ Η κύρια όμως διαφορά μεταξύ 1929 και 2010 είναι ότι, στην τελευταία περίπτωση, παρά τα οξύτατα οικονομικά προβλήματα, διατηρήσαμε τους δημοκρατικούς θεσμούς σε αντίθεση με τον Μεσοπόλεμο. Και αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να υποτιμάται.

35 Βλ. Βλαχόπουλος (2017), σελ. 25 κ.ε. (με περαιτέρω παραπομπές).

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χριστίνα & Πανσεληνά, Γεωργία (2003), «Ι. Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», στο Συλλογικό (2003), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. 7: «Ο μεσοπόλεμος 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αλιβιζάτος, Νίκος (2012), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα: Πόλις.
- Αλιβιζάτος, Νίκος (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) – Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 3η έκδοση, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αναστασιάδης, Γιώργος (2001), *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας (1821- 1941)*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βεζανής, Δημήτριος (1933), *Πολιτική και Οικονομία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τζάκας-Δελαγραμμάτικας.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος (1978), «Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935», στο Συλλογικό (1978), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος (2017), «Το Δίκαιο της ανάγκης τότε και σήμερα. Η έννομη τάξη απέναντι στις πολιτειακές και οικονομικές κρίσεις», στο Ν. Ταγκούλης (επιμ.), *Το Δίκαιο της ανάγκης και η διάσταση της νομολογίας Συμβουλίου της Επικρατείας και Αρείου Πάγου, επετειακή ανατύπωση 1967-2017*, Αθήνα: Ευρασία.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος (2012), *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Ευρασία.
- Δασκαλάκης, Γεώργιος (1950), *Η αναθεώρηση του Συντάγματος και το νόημα του συντακτικού έργου*, Αθήνα.
- Δεκλερής, Μιχαήλ (1973), *Εξέλιξις και εξαναγκασμός εις το σύγχρονον κράτος. Εμπειρική θεωρία των έκτακτων μέτρων*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Δένδιας, Μιχαήλ (1935), *Η Δημοκρατία. Έννοια, εξέλιξις, κρίσις αυτής*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μιχ. Τριανταφύλλου.
- Δένδιας, Μιχαήλ (1933), *Η ανόρθωσις της κεντρικής διοικήσεως*.
- Hering, Gunnar (2006), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, τόμ. Β', 2η έκδοση, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος (2018), *Η αυτοκτονία του Δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, Αθήνα: Ευρασία.
- Κριάρη, Ισμήνη (1985), *Οι συνταγματικοί θεσμοί αντιμετώπισης κρατικών κρίσεων στην Ελλάδα και την αλλοδαπή*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Κωστής, Κώστας (2018), «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, 2η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Λιάκος, Αντώνης (2019), *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα: Πόλις.
- Λιάκος, Αντώνης (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου – Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Λιάκος, Αντώνης (1987), «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοιας»; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης*, 78 (6).
- Μάνεσης, Αριστόβουλος (1953), *Περί αναγκαστικών νόμων – Αι εξαιρετικά νομοθετικά αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ν. Α. Σάκκουλας.
- Mazower, Mark (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος (2008), «Από τη μικρασιατική καταστροφή στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Συλλογικό, *Εμείς οι Έλληνες – Πολεμική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. Β', Αθήνα: ΣΚΑΪ Εκδόσεις.
- Πάντειος Σχολή (1932), *Δελτίον της Παντείου Σχολής των Πολιτικών Επιστημών περιέχον τας περί κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας συζητήσεις τας διεξαχθείσας εν τη Σχολή κατά τας συνεδριάσεις της 15, 17, 19, 22 Μαΐου 1932*.
- Παντελής, Αντώνης, Κουτσουμπίνας, Στέφανος & Γεροζήσης, Τριαντάφυλλος (1993), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας* (Ινστιτούτο Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας και Συνταγματικής Επιστήμης), τόμ. Β' (1924-1974), Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παπαδόπουλος, Παναγιώτης (2003), *Η σύγκρουση και η ήττα του αστικού εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία 1909-1952*, Αθήνα: Διώνη.
- Πάσχος, Γιώργος (1991), *Κράτος δικαίου και πολιτικές και πολιτειολογικές θεωρίες (1900-1940)*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Πάσχος, Γιώργος (1988), «Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35: Α. Ι. Σβώλος, Η. Γ. Κυριακόπουλος, Δ. Σ. Βεζανής», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πετρίδης, Παύλος (1984), *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Ρήγος, Άλκης (1999), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, 3η έκδοση, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σαρίπολος, Νικόλαος Ν. (1910), *Προσχέδιον περί των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος*, Εν Αθήναις: Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου.
- Σβώλος, Αλέξανδρος (1972α), «Η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του Κράτους», στο Α. Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας – μελέτες και άρθρα*, επιμ. Θ. Θεοδώρου, τόμ. Β', Αθήνα: Στοχαστής.

- Σβώλος, Αλέξανδρος (1972β), «Η επίδρασις του ευρωπαϊκού πολέμου επί του δημοσίου δικαίου», στο Α. Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας – μελέτες και άρθρα*, επιμ. Θ. Θεοδώρου, τόμ. Β', Αθήνα: Στοχαστής.
- Σβώλος, Αλέξανδρος (1972γ), «Η αναθεώρησις του Συντάγματος», στο Α. Σβώλος, *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας – μελέτες και άρθρα*, επιμ. Θ. Θεοδώρου, τόμ. Α', Αθήνα: Στοχαστής.
- Σβώλος, Αλέξανδρος (1928), *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα: Τύποις «Πυρσού».
- Τωμαδάκης, Νικόλαος (εισ.-σημ.) (1948), «Ελευθερίου Βενιζέλου, Ανέκδοτοι Σκέψεις Περί Συντάξεως της Πολιτείας, έκδοσις εφημερίδος *Ελευθερία*», Αθήνα.
- Φουντεδάκη, Πηνελόπη (2007), «Οι ανατροπές της κανονικότητας και το καθεστώς έκτακτης ανάγκης», *Το Σύνταγμα*, (4).
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. (2010), *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Butler, Nicholas Murray (1938), *Democracy in Danger*, An address delivered at the Parrish Art Museum- Southampton, September 4.
- Dean, Vera Micheles (1934), «The Attack on Democracy», στο Συλλογικό (1934), *New Governments in Europe – The Trend Toward Dictatorship*, New York: T. Nelson and Sons.
- Engels, Jens Ivo (2007), *Kleine Geschichte der Dritten französischen Republik (1870-1940)*, Köln: Böhlau Verlag.
- Finer, Herman (1946), *The Future of Government – Being a Continuation of the "Theory and Practice of Modern Government"*, London: Methuen and Company.
- Hewart of Bury, Lord (1929), *The New Despotism*, New York: The Cosmopolitan Book Corporation.
- Iatrides, John (επιμ.) (1980), *Ambassador MacVeagh Reports (Greece, 1933-1947)*, New Jersey: Princeton University Press.
- Kennedy, Ellen (1988), «Introduction: Carl Schmitt's Parlamentarismus in the Historical Context», στο C. Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, μτφρ. E. Kennedy, Berlin: Duncker & Humblot.
- Laski, Harold (1933), *Democracy in Crisis*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Lee, Stephen (2000), *European Dictatorships, 1918-1945*, 2η έκδοση, Oxfordshire: Routledge.
- Lichtheim, George (1972), *Europe in the Twentieth Century*, New York: Praeger Publishers.
- Marriott, John (1935), *Dictatorship and Democracy*, New York: Oxford University Press.

- Mouzelis, Nicos (1978), *Modern Greece - Facets of Underdevelopment*, New York: Holmes & Meier.
- Newman, Karl (1970), *European Democracy Between the Wars*, μτφρ. K. Morgan, London: Allen & Unwin.
- Nippel, Wilfried (2008), *Antike oder moderne Freiheit? Die Begründung der Demokratie in Athen und in der Neuzeit*, Berlin: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Paxton, Robert (1997), *Europe in the Twentieth Century*, 3rd ed., San Diego: Harcourt Brace College Publishers.
- Sombart, Werner (1934), *Deutscher Sozialismus*, Berlin-Charlottenburg: Buchholz und Weisswange.
- Stengers, Jean (1965), "Belgium", στο Hans Rogger & Eugen Weber (επιμ.), *The European Right- A Historical Profile*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Wertheimer, Mildred (1934), "The Nazi Revolution in Germany", στο Συλλογικό (1934), *New Governments in Europe - The Trend Toward Dictatorship*, New York: T. Nelson and Sons.
- Woolf, Leonard (1933) Can Democracy Survive? στο M. Adams (επιμ.), *The Modern State*, Crows Nest, Australia: George Allen & Unwin, Ltd.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Ιστορία δύο πόλεων: προσλήψεις του «κοινωνικού ζητήματος» στους δήμους Αθηναίων και Λαυρεωτικής

Ζηνοβία Λιαλιούτη*

Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση, που πυροδοτείται από το Κραχ του 1929 στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης και αποκτά παγκόσμια εμβέλεια, διαφοροποιείται στην ελληνική περίπτωση ως προς τα ποιοτικά και ποσοτικά της χαρακτηριστικά, λόγω της δομής της ελληνικής οικονομίας.¹ Στο ελληνικό πλαίσιο, η εκδήλωση της κρίσης οριοθετείται χρονικά από την κρίση στην αγροτική οικονομία το 1929, με τη σημαντική μείωση του αγροτικού εισοδήματος και την πτώχευση του Μαΐου του 1932.² Παρ' ότι το 1929 θα μπορούσε να θεωρηθεί συμβατικά η απαρχή της κρίσης και στην Ελλάδα, εν τούτοις οι συνέπειες της διεθνούς ύφεσης και η ένταση του φαινομένου γίνονται περισσότερο αισθητά στη χώρα κατά τη διετία 1931-1932.³ Η ανάπτυξη της

* Επίκουρη καθηγήτρια με αντικείμενο «Νεώτερη και Σύγχρονη Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία της Ευρώπης» στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ευχαριστώ θερμά τον Δήμαρχο Λαυρεωτικής Δημήτρη Λουκά, τον Χρήστο Προμοίρα και το Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων για τη βοήθειά τους κατά την αρχική έρευνα.

1 Δερτιλής (2018), σελ. 740-741.

2 Κωστής (2018), σελ. 630-637.

3 Για τις θεσμικές και πολιτικές προσπάθειες διαχείρισης της κρίσης, βλ. Ψαλιδόπουλος (2012), σελ. 70-134.

ελληνικής οικονομίας, η οποία λαμβάνει χώρα από το 1933, συνιστά μια «από τις πρωιμότερες και ταχύτερες στην Ευρώπη» περιπτώσεις ανάκαμψης μετά τη Μεγάλη Ύφεση, όμως οι αναπτυξιακές επιδόσεις συνυπάρχουν με σημαντικά δομικά προβλήματα στην οικονομία και οξύτερες κοινωνικές ανισότητες. Οι τελευταίες συνδέονται με την κρίση του πολιτικού συστήματος⁴ και την αποσάθρωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930.⁵

Μεγάλο μέρος του ακαδημαϊκού και πολιτικού ενδιαφέροντος για την κρίση του 1929 εξακολουθεί να περιστρέφεται γύρω από τις πολιτικές προεκτάσεις της, υπό το πρίσμα του κύματος των δικτατορικών καθεστώτων που εδραιώθηκαν στην Ευρώπη στον απόηχο της και σε εκείνον της έκρηξης του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι πολιτικές απαντήσεις στην κρίση δεν ήταν ασφαλώς ενιαίες. Οι δύο χώρες που επλήγησαν σκληρότερα από τη Μεγάλη Ύφεση, οι ΗΠΑ και η Γερμανία, οι οποίες ήταν τα δύο μεγαλύτερα βιομηχανικά έθνη σε εκείνη τη συγκυρία, αντιπροσωπεύουν δύο ριζικά διαφορετικά απαντήσεις στην απειλή που συνιστούσε για τη μαζική δημοκρατία η Μεγάλη Ύφεση: α. ένα πρωτόγνωρο, για την πολιτική κουλτούρα της χώρας, πείραμα κρατικού παρεμβατισμού που επέτρεψε τη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής συμμαχίας στην αμερικανική περίπτωση,⁶ και β. κατάρυση της δημοκρατίας και εγκαθίδρυση της ναζιστικής δικτατορίας στη γερμανική. Κομβικό ζήτημα για την ερμηνεία των πολιτικών φαινομένων που σχετίζονται με την οικονομική κρίση είναι εκείνο των ιδεολογικών στάσεων και της πολιτικής συμπεριφοράς των επιμέρους κοινωνικών ομάδων. Αν μεγάλο μέρος του ερευνητικού ενδιαφέροντος έχει επικεντρωθεί στην πολιτική συμπεριφορά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, με έμφαση στην ομάδα των ανέργων, ως ερμηνευτικό κλειδί για την εδραίωση των φασιστικών καθεστώτων,⁷ ένας άλλος σημαντικός ερευνητικός άξονας εστιάζει στην κρίσιμη, πολιτικά και κοινωνικά, ομάδα της μεσαίας τάξης και στον τρόπο με τον οποίο αυτή προσέλαβε την κρίση ως απειλή για τη δική της υπόσταση.⁸

4 Η Δέσποινα Παπαδημητρίου υποστηρίζει πως στα μέσα της δεκαετίας του 1930 «είχε επανεγκατασταθεί η βίαιη πολιτική», η οποία είχε τις καταβολές της στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Βλ. Παπαδημητρίου (2012), σελ. 13.

5 Μαζάουερ (2009), σελ. 19. Για τις επιπτώσεις της εγκατάλειψης του κανόνα του χρυσού από την Ελλάδα στο πολιτικό σύστημα και τις προεκτάσεις της, βλ. Christodoulakis (2013).

6 Finegold & Skocpol (1995)· Domhoff & Webber (2011).

7 Σχετικά με το ζήτημα της κοινωνικής βάσης του ναζισμού, βλ. Muhlberger (1980)· Mason (1993).

8 Welch (2007), σελ. 15. Για μια συγκριτική προσέγγιση του ρόλου των μεσαίων τάξεων κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης, βλ. Rizas (2018), σελ. 68-97.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η κρίση και οι προκλήσεις που ανέδειξε για την κοινωνία και την πολιτική οδήγησαν διεθνώς στη διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης για το κράτος, ο ρόλος του οποίου διευρύνεται.⁹

Στο ελληνικό πλαίσιο, η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της «χρυσής τετραετίας»¹⁰ του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), περίοδος στην οποία προωθείται φιλόδοξη πολιτική στα πεδία του θεσμικού εκσυγχρονισμού και των υποδομών.¹¹ Ο ίδιος ο Βενιζέλος αποτελεί φορέα της νέας αντίληψης ενός «...συγχρονισμένου κράτους, εξασφαλίζοντας τους όρους, υπό τους οποίους θα αυξάνη διαρκώς το εθνικόν του εισόδημα, θα γίνεται δικαιότερα αυτού η κατανομή και θα παρέχονται τοιούτοτρόπως τα μέσα μεγαλυτέρας ανέσεως και ευζωίας στα ευρύτερα οσημέραι στρώματα του πληθυσμού».¹² Ανεξάρτητα από τον βαθμό επίτευξης των στόχων που προσδιορίζονται στο παραπάνω παράθεμα, οι ιδεολογικές του παραδοχές και προεκτάσεις είναι σημαντικές.

Κατά την τετραετία λοιπόν 1928-1932, τα πεδία της κρατικής παρέμβασης επεκτείνονται, με χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο της δημόσιας υγείας και αιχμή του δόρατος τη συγκρότηση Υπουργείου Υγιεινής (μετέπειτα Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως), τη συστηματική προσπάθεια καταπολέμησης σοβαρών ασθενειών, όπως η ελονοσία,¹³ αλλά και τη δημιουργία εκπαιδευτικών και ερευνητικών υποδομών στο πεδίο αυτό,¹⁴ με πλέον εμβληματικό βήμα εκείνο της ίδρυσης της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών.¹⁵ Ωστόσο, η διαδικασία διαμόρφωσης ενός κρατικού μοντέλου προνοιακής πολιτικής και δημόσιας υγείας βρίσκεται στα πρώτα της βήματα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι παραδοχές του νέου μοντέλου να μην αντανakλώνται πλήρως στον πολιτικό λόγο και τις μαζικές πεποιθήσεις της περιόδου, όπως προκύπτει και από την εξέταση των δύο μελετών περίπτωσης που ακολουθούν.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση οικονομίας και κοινωνίας στην ελληνική περίπτωση, η εμπειρία της κρίσης κατά την περίοδο 1929-1933 είναι συνυφασμένη με τρεις επιμέρους διαστάσεις: α. τις επιπτώσεις του προσφυγικού ζητήματος,

9 Μαζάουερ (2009), σελ. 17.

10 Κωστής (2005), σελ. 331-340.

11 Κωστής (2018), σελ. 623-633.

12 Παρατίθεται στο Κωστής (2018), σελ. 627.

13 Για την προσπάθεια αντιμετώπισης της ελονοσίας από το ελληνικό κράτος, βλ. Gardika (2018).

14 Κυριόπουλος (2008), σελ. 49.

15 Κυριόπουλος & Καρέλα (2011).

όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, β. την υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης στα αστικά κέντρα ως συνέπεια της εσωτερικής μετανάστευσης και αστικοποίησης, καθώς και της προσφυγικής εγκατάστασης, και γ. τους κλυδωνισμούς που υφίσταται η εθνική οικονομία κατά το προαναφερθέν διάστημα και τις επιπτώσεις τους.¹⁶

Τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη), τα οποία αντιμετωπίζουν οξυμένο οικιστικό πρόβλημα ήδη από τη δεκαετία του 1910, δέχονται σημαντική πίεση με την προσφυγική εγκατάσταση¹⁷ και την αγροτική έξοδο που ήρθε σαν αποτέλεσμα των δυσμενών για τον αγροτικό κόσμο συνθηκών, όπως διαμορφώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920.¹⁸ Αυτά τα αστικά κέντρα, που στις παρυφές τους σχηματίζονται εκτεταμένες «παραγκουπόλεις», αναδεικνύονται και σε τόπο οργάνωσης και παρέμβασης του εργατικού κινήματος.¹⁹ Μέσα από αυτές τις διεργασίες, οι εν λόγω πόλεις, όπως και μικρότερες με σημαντικό βιομηχανικό πληθυσμό, αποτελούσαν εστίες κοινωνικής έντασης και διαμαρτυρίας, και σήμερα αποτελούν πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση όψεων του κοινωνικού ζητήματος. Σημαντική συνιστώσα του τελευταίου, στη συγκυρία της κρίσης, ήταν η αύξηση της ανεργίας και ο αντίκτυπός της στις ήδη διαμορφωμένες κοινωνικές ανισότητες. Αν και η αξιοπιστία των διαθέσιμων στοιχείων είναι μάλλον περιορισμένη, εν τούτοις μας προσφέρουν κάποιες ενδείξεις για την έκταση του φαινομένου. Με βάση λοιπόν τις υπάρχουσες καταγραφές, οι άνεργοι αυξήθηκαν από 75.000 το 1928, αριθμός που αντιστοιχεί σε ποσοστό 10,8% του εργατικού δυναμικού, σε 237.000 το 1932, αποτελώντας, σύμφωνα με υπολογισμούς, το 34,6% του εργατικού δυναμικού της χώρας.²⁰ Συμπληρωματικά προς αυτά τα στοιχεία, ο Αντώνης Λιάκος συνεκτιμά τον αριθμό των ατόμων που προσέρχονταν στα συσσίτια για τους ανέργους και τους φτωχούς των μεγάλων δήμων της χώρας. Αναφέρει λοιπόν πως, το 1931, ο Δήμος Αθηναίων διένειμε μερίδες φαγητού για 26.000 και ο Δήμος Θεσσαλονίκης, αντίστοιχα, για 12.321 άτομα.²¹

Παρά την ένταση ορισμένων εκφάνσεων της οικονομικής κρίσης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτή δεν αναδεικνύεται σε εθνική κρίση,

16 Μαζάουερ (2009), σελ. 72-73.

17 Ό.π., σελ. 74.

18 Ό.π., σελ. 183.

19 Ό.π., σελ. 76-77. Βλ. επίσης Λεοντίδου (1989).

20 Λιάκος (1993), σελ. 413.

21 Ό.π., σελ. 414.

κατά το παράδειγμα χωρών όπως οι ΗΠΑ ή η Βρετανία.²² Αναμφισβήτητα, η αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής δυσπραγίας αποτελεί σημαντικό κομμάτι της δημόσιας συζήτησης της περιόδου, που διαδραμάτισε και βαρύνοντα ρόλο στη διαμόρφωση του αντιπολιτευτικού πολιτικού λόγου προς την κυβέρνηση Βενιζέλου, ιδίως κατά το διάστημα 1931-1932, ενώ συνέβαλε καθοριστικά στην αποδυνάμωση του πολιτικού μύθου του ηγέτη των Φιλελευθέρων.²³ Δεν εξελίχθηκε όμως σε ένα συνολικότερο αφήγημα κατανόησής της ως εθνικής κρίσης. Από την άλλη πλευρά, όμως, η κρίση στην ελληνική περίπτωση έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα περιοχές της χώρας συνδεδεμένες με τη διεθνή αγορά μέσω της παραγωγής ενός συγκεκριμένου προϊόντος, όπως συνέβη στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (και στην πόλη της Καβάλας) εξαιτίας της βαρύτητας που είχε ο καπνός, ως εξαγωγικό προϊόν, για την τοπική οικονομία.²⁴

Με αυτήν την αφετηρία, η παρούσα μελέτη επιλέγει να εστιάσει στις τοπικές όψεις της κρίσης και να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο οι τοπικές πολιτικές ελίτ κατανοούσαν τόσο την οικονομική κρίση όσο και το λεγόμενο «κοινωνικό ζήτημα», καθώς και τον δικό τους ρόλο έναντι αυτού, μέσα από δύο μελέτες περίπτωσης που αφορούν τους δήμους Αθηναίων και Λαυρεωτικής. Η συγκεκριμένη προβληματική ενισχύεται από το γεγονός πως ο Μεσοπόλεμος αποτελεί περίοδο σημαντικών μετασχηματισμών, που αφορούν τον αστικό χώρο, με άξονα τη θεσμική και νομοθετική παρέμβαση του κράτους, αλλά και τη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων για τη βέλτιστη οργάνωση των πόλεων.²⁵ Παράλληλα, αποτελεί συνέχεια στη χρόνια καχεξία της προνοιακής λειτουργίας της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα, η οποία απορρέει κατά κύριο λόγο από την ανεπάρκεια των οικονομικών της πόρων και από την απουσία μιας σταθερής και αποδοτικής βάσης χρηματοδότησης.²⁶

Προκειμένου λοιπόν να φωτιστούν διαφορετικές εμπειρίες της κρίσης, επιλέγεται, πέραν της πρωτεύουσας, η οποία όπως προαναφέρθηκε υφίσταται

22 Ο Philip Williamson υποστηρίζει, σχετικά με την ανάδυση της έννοιας της «εθνικής κρίσης» στη βρετανική δημόσια συζήτηση στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ότι η οικονομική κρίση ήταν μόνο μία από τις συνιστώσες της έννοιας (από κοινού με τη συνιστώσα της πολιτικής κρίσης και της κρίσης των αποικιοκρατικών σχέσεων), και όχι κατ' ανάγκην η σημαντικότερη από αυτές. Βλ. Williamson (1992).

23 Παπαδημητρίου (2012), σελ. 111-155· Γκούτη (2018). Βλ. επίσης Χατζηιωσήφ (1988), σελ. 439-458. Ειδικότερα για τη δημόσια συζήτηση περί της οικονομικής κρίσης και την κριτική στην κυβέρνηση Βενιζέλου κατά την προεκλογική εκστρατεία του 1932, βλ. Ελευθερίου (2008).

24 Μαζάουερ (2009), σελ. 159-193.

25 Χαστάογλου (2000), σελ. 93-112· Καβουλάκος (2000), σελ. 174-157.

26 Kotea (2011), σελ. 13-20.

τις συνέπειες των εσωτερικών μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών, μια μικρή βιομηχανική πόλη, με ετερόκλητο πληθυσμό, αλλά και συμπαγή και οργανωμένη εργατική τάξη,²⁷ η οποία αποτέλεσε και τόπο υποδοχής για σημαντικό αριθμό Μικρασιατών προσφύγων. Σημειώνεται πως, με βάση την απογραφή του 1928, ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων ήταν 459.211, με τους πρόσφυγες να αποτελούν το 26% (129.380 άτομα). Στον Δήμο Λαυρεωτικής, οι πρόσφυγες αντιστοιχούσαν στο 19,7% (1.754 άτομα), με τον πληθυσμό της πόλης να εκτιμάται στις 7.921.²⁸ Η ανάλυση που ακολουθεί εστιάζει στις συζητήσεις οι οποίες έλαβαν χώρα στα Δημοτικά Συμβούλια των δύο πόλεων και ανιχνεύει τα ερμηνευτικά σχήματα και τα επιχειρήματα που αρθρώθηκαν σε αυτά σχετικά με τον χαρακτήρα της κρίσης και την ενδεχόμενη αντιμετώπισή της.

Η περίπτωση του Δήμου Αθηναίων

Σε ό,τι αφορά την πρόσληψη και την ερμηνεία της οικονομικής κρίσης στον Δήμο της Αθήνας, αυτή κατανοείται ως συνέχεια και όχι ως ρήξη. Η πεποίθηση περί συνέχειας, όπως ανιχνεύεται στις συζητήσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, αφορά τις προεκτάσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Η παρέμβαση του Δήμου σε σχέση με τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης κάνει κατά κύριο λόγο αναφορά στην έννοια της φιλανθρωπίας, ως του κατεξοχήν μέσου κοινωνικής ενσωμάτωσης των κατώτερων τάξεων και αποφυγής του κοινωνικού ζητήματος,²⁹ σε συνάρτηση, πρωτίστως, με τη δράση των Δημοτικών Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και, δευτερευόντως, με τα έργα υποδομής τα οποία επιτελεί ο Δήμος, με έμφαση στο πεδίο της δημόσιας υγιεινής. Σε ό,τι αφορά την εμπειρία της κρίσης, αυτή, σύμφωνα με τον επί σειρά ετών Δήμαρχο της πόλης Σπύρο Μερκούρη, συνίσταται στο ότι κατέστησε «δυσχερή την ζωή των οικονομικώς ασθενεστέρων» Αθηναίων.³⁰

27 Παπαστεφανάκη (2017).

28 Τα στοιχεία αυτά αφορούν τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά το 1922. Τα δεδομένα της απογραφής του 1928 είναι διαθέσιμα στο Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Βλ. <http://www.e-demography.gr/ElstatPublications/censuses/index.cfm?year=1928> [ανάκτηση 25.5.2020].

29 Σχετικά με τις ιδεολογικές και πολιτισμικές καταβολές του δικτύου φιλανθρωπικών οργανώσεων και σωματείων της Αθήνας κατά τον 19ο αιώνα, με άξονα την προστασία του παιδιού και της γυναίκας των κατώτερων στρωμάτων, βλ. Κορασίδου (2000).

30 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Αθηναίων*, Βιβλίο 72, 9.12.1931.

Σε σχέση με τον ρόλο του Δήμου, ο Μερκούρης επεσήμαινε πως η ελληνική πρωτεύουσα παρουσίαζε μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις προηγμένες χώρες της Δύσης, όπου οι δήμοι είχαν ήδη εξελιχθεί σε οργανισμούς «δημοσίας αντιλήψεως κ' προνοίας». Απέδιδε όμως αυτήν τη διαφοροποίηση στο γεγονός ότι «αλλαχού, τα βασικά έργα της υπάρξεως των πόλεων», όπως η οδοποιία, το αποχετευτικό δίκτυο, ο δημόσιος φωτισμός, είχαν ολοκληρωθεί πλέον στη συγκυρία της κρίσης, με ευθύνη του κράτους, αφήνοντας στους δήμους περιθώριο παρέμβασης στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας. Αντίθετα στην Αθήνα, τόνιζε ο Μερκούρης, αυτές οι υποδομές εξακολουθούσαν να αποτελούν ζητούμενο και μάλιστα επαφίονταν «εις άμεσον την δημοτικήν φροντίδα πάντα ταύτα».³¹ Όπως εξηγούσε ο ίδιος στο Δημοτικό Συμβούλιο, τον Δεκέμβριο του 1931, ο Δήμος αντιμετωπίζει «ου μόνον τας υπερτέρας των δυνάμεών του ανάγκας της ανοργανώτου πόλεως των Αθηνών, στερουμένης και δεομένης των πάντων, αλλά και τας συνεπείας της κρίσεως, ήτις ατυχώς έχει την έκτασιν κ' τα αίτια της πολύ πέραν των ορίων του Δήμου Αθηναίων κ' ολοκλήρου της χώρας μας».³²

Η ανάλυση ενός προνοιακού ρόλου και από τον Δήμο της Αθήνας ήταν, σύμφωνα με τον Μερκούρη, «εξαιρετικώς επιτακτική, λόγω κ' του όλως εξαιρετικού των περιστάσεων». Ως άμεση προτεραιότητα σε αυτόν τον σχεδιασμό θεωρούσε την ανάπτυξη της δημοτικής περιθαλψής «ώστε ουδείς των ενδεών δημοτών να μείνει έξω αυτής». Δεύτερος σημαντικός άξονας του σχεδιασμού του ήταν η επέκταση της λειτουργίας των δημοτικών συσσιτίων, η χρηματοδότηση των οποίων θα βασιζόταν σε ειδική ερανική εισφορά.³³ Ο Δήμαρχος ζητούσε την παροχή ειδικών διευκολύνσεων, καθώς και έκτακτης ερανικής εισφοράς των ευπορότερων πολιτών, χωρίς τις οποίες, υποστήριζε, τα συσσίτια θα ήταν σε θέση να λειτουργήσουν μόνο στις περιόδους των εορτών και όχι για όλους «τους πενομένους δημότας».³⁴

Παράλληλα, ο Μερκούρης έθετε συστηματικά το ζήτημα του εκσυγχρονισμού των Δημοτικών Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και της ενίσχυσης του εποπτικού ρόλου του Δήμου επί αυτών. Στις σχετικές συζητήσεις ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοποθετήσεις του συμβούλου και γιατρού Ιωάννη Βασιλόπουλου. Απαντώντας σε όσους από το δημοτικό συμβούλιο επέμεναν στην

31 Αυτόθι.

32 Ό.π., 15.12.1931.

33 Ό.π., 9.12.1931.

34 Αυτόθι.

ανάγκη η λειτουργία των ιδρυμάτων να έχει ως γνώμονα την οικονομία πόρων, ο Βασιλόπουλος υποστήριξε ότι η οικονομία «επιβάλλεται διά... πάντα σκοπόν πλην της αποδόσεως της φιλανθρωπίας, διότι δεν δύναται να νοηθή περίθαλψις, νοσηλεία και θεραπεία παρεχόμεναι μετά οικονομίας, είναι ουτοπία, είναι παράλειψις και η τοιαύτη οικονομία καταντά αυτόχρημα εγκληματική».³⁵ Ο ίδιος είχε εκπροσωπήσει τον Δήμο στο Α' Διεθνές Συνέδριο Δημοτικής Υγειονομίας, το οποίο έλαβε χώρα στην Πράγα το 1930. Παρουσιάζοντας τα πορίσματα του Συνεδρίου στο Δημοτικό Συμβούλιο, ο Βασιλόπουλος προέβλεπε την ανάγκη συγκερασμού της κοινωνικής πρόνοιας και της δημόσιας υγιεινής στο επίπεδο του Δήμου, υπογραμμίζοντας πως τέτοια μέτρα εφαρμόζονταν «ιδίαι εις τας μάλλον προηγμένας ευρωπαϊκάς πόλεις» και θέτοντας το ζήτημα της πιθανής εφαρμογής τους και στην Αθήνα «εν τω μέτρω των οικονομικών μας δυνάμεων». Τον Αύγουστο του 1930, κατά τη συζήτηση του δημοτικού προϋπολογισμού, ο Βασιλόπουλος επαίνεσε τον Μερκούρη, λέγοντας ότι «εγκαινιάζει νέαν υγειονομικήν πολιτικήν, ενσωματώνοντας στον προϋπολογισμό στοιχεία “υγιεινής κοινωνικής αντιλήψεως και καθαριότητος”».³⁶

Οι παρεμβάσεις του Βασιλόπουλου μπορούν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της εμφάνισης μιας μικρής αριθμητικά αλλά σημαντικής, σε ό,τι αφορά τη δημόσια παρέμβασή της, ομάδας γιατρών στον Μεσοπόλεμο, οι οποίοι επιχειρηματολογούσαν σχετικά με τη σύνδεση κοινωνικών παραγόντων και μεταδοτικών ασθενειών, με έμφαση στην ασθένεια της φυματίωσης. Η συγκεκριμένη ομάδα επέμενε στην ανάγκη υιοθέτησης μιας κοινωνικής αντίληψης αναφορικά με την πρόληψη των εν λόγω ασθενειών. Η προβληματική αυτή σχετίζεται και με την ανησυχία μερίδας του ιατρικού κόσμου για τον αντίκτυπο που θα είχε στην υγεία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης στον αστικό χώρο, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων και την ανεπάρκεια των διαθέσιμων υποδομών.³⁷

Καθώς η έννοια της φιλανθρωπίας είναι το κυρίαρχο πρίσμα μέσα από το οποίο εξετάζεται ο ρόλος του Δήμου στην κοινωνική κρίση, βασικό άξονα της σχετικής συζήτησης αποτελεί το κονδύλι υπό την ονομασία «βοηθήματα εις απόρους και ενδεείς», το οποίο αξιοποιούσε ο Δήμος κατά τις εορταστικές περιόδους του Πάσχα και των Χριστουγέννων, αφού αναγνωριζόταν ότι τότε

«είναι ιδιαιτέρως σκληρόν να υπάρχουν οι πενόμενοι κ' οι πεινώντες».³⁸ Στους αποδέκτες των οικονομικών βοηθημάτων του Δήμου συμπεριλαμβάνονταν μεμονωμένοι πολίτες (συνηθέστερα χήρες και άπορα τέκνα), οργανώσεις (π.χ. η εταιρία «Ο Ελληνισμός», «Ένωσις Πολυτέκνων») ή επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες που είτε σχετίζονταν με τον Δήμο (π.χ. ομάδες δημοτικών υπαλλήλων) είτε πλήττονταν κατεξοχήν από την ανεργία (σύλλογοι άνεργων υπαλλήλων ανωνύμων εταιρειών και τραπεζών, άνεργων εργατών σιγαροποιίας, κ.λπ.).

Για το έτος 1929-1930, ο δημοτικός προϋπολογισμός είχε πρόβλεψη ύψους 50.000 δρχ. για το κονδύλι των βοηθημάτων προς διανομή στους «πτωχούς», από το οποίο τις 20.000 δρχ. μπορούσε να διανείμει ο Δήμαρχος και από 1.000 κάθε δημοτικός σύμβουλος. Σε συνεδρίαση, τον Δεκέμβριο του 1929, οι δημοτικοί σύμβουλοι ζήτησαν την αύξηση του ποσού που αντιστοιχούσε σε κάθε σύμβουλο, θεωρώντας το υφιστάμενο ποσό ανεπαρκές, με το επιχείρημα ότι είχε υπεραυξηθεί ο αριθμός «των πενομένων», αλλά και επειδή οι δημότες γνώριζαν ότι οι σύμβουλοι είχαν αυτήν τη δυνατότητα, και είχαν αυξηθεί σημαντικά όσοι διεκδικούσαν μερίδιο από το εν λόγω κονδύλι.³⁹ Το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε στην επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε, καθώς υπήρχε συναίνεση ότι η «ένδεια είνε μεγάλη», αλλά η έμφαση δόθηκε σε ατομικές περιπτώσεις άλλοτε εύπορων πολιτών, όπως του «πρώην μεγαλεμπόρου Αργυράκου όστις πένεται». Ο Δήμαρχος υποσχέθηκε να ασχοληθεί ο ίδιος προσωπικά με την υπόθεση του Αργυράκου και να λάβει «ιδιαιτέραν πρόνοιαν». Το Δημοτικό Συμβούλιο έκρινε εντέλει το ποσό των 50.000 τελείως ανεπαρκές και αποφάσισε την αύξηση του κονδυλίου για τους φτωχούς στις 90.000.⁴⁰

Παράλληλα, η διεκδίκηση από τους δημοτικούς συμβούλους μεριδίου επί των κονδυλίων για τους απόρους, αλλά και η εμπλοκή τους στη διοίκηση των δημοτικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων προσφέρει ενδείξεις σχετικά με τη λειτουργία της φιλανθρωπίας από τη σκοπιά εκείνων που οργανώνουν και επιβλέπουν τις σχετικές δράσεις, σε σχέση με ατομικές στρατηγικές στην κατεύθυνση του προσπορισμού κοινωνικού κεφαλαίου και της επιδίωξης δημόσιας πολιτικής παρουσίας και σταδιοδρομίας.⁴¹

35 Ό.π., Βιβλίο 67, 16.12.1929.

36 Ό.π., Βιβλίο 69, 20.8.1930.

37 Θεοδώρου (2009).

38 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, Βιβλίο 72, 9.12.1931.

39 Ό.π., Βιβλίο 67, 16.12.1929.

40 Αυτόθι.

41 Θεοδώρου (2003), σελ. 176.

Λίγους μήνες αργότερα, το Δημοτικό Συμβούλιο αναθεώρησε το κονδύλι βοηθημάτων για το Πάσχα του 1930, διπλασιάζοντάς το από 50.000 σε 100.000 δρχ. Η αύξηση αιτιολογήθηκε με το επιχείρημα της «οικονομικής δυσπραγίας ήτις μαστίζει την κοινωνίαν η ως ημέρας βαίνει αυξουσάν».⁴² Ανάλογο αίτημα αύξησης του κονδυλίου βοηθημάτων του Δημάρχου για τις εορτές των Χριστουγέννων από 100.000 σε 125.000 εγκρίθηκε παμψηφεί από το ΔΣ και τον Δεκέμβριο του 1930. Η σχετική εισήγηση τόνιζε πως «είναι τοιαύτη η οικονομική κατάσταση και τόσοι οι άνεργοι και οι ασθενείς» που έχουν ανάγκη τα συγκεκριμένα βοηθήματα προκειμένου να προμηθευθούν τρόφιμα ώστε, ακόμη και αν δεκαπλασιαζόταν το κονδύλι βοηθημάτων του Δήμου, «δεν θα επαρκεί».⁴³

Την άνοιξη του 1932, λόγω της επιβάρυνσης του δημοτικού προϋπολογισμού από την κρίση, ο Δήμος αποφάσισε την περικοπή του προσωπικού κατά ένα τρίτο περίπου (δηλαδή κατά περίπου 300 άτομα). Στο εισηγητικό σημείωμα της δημαρχιακής επιτροπής, η απόφαση παρομοιαζόταν με «οδυνηρόν ακρωτηριασμόν», ο οποίος όμως υπαγορευόταν από τις έκτακτες ανάγκες που καλείτο να υπηρετήσει ο Δήμος στη διάρκεια της κρίσης. Στη σχετική επιχειρηματολογία, προσδιορίζονται ως επιθυμητά στοιχεία για τον προνοιακό ρόλο του Δήμου η διάρκεια, η μεθοδικότητα και η επέκταση των σχετικών δράσεων, ενώ η κεντρική μεταφορά αυτής της ρητορικής είναι εκείνη του πατέρα. Ο Δήμος, λοιπόν, προέβαλλε «ως οικογενειάρχης συνετός», ο οποίος αναλαμβάνει να «αντεπεξέλθω εις την θύελλαν κ' να καταστή ικανός όπως συστηματοποιήσῃ κ' επεκτείνῃ την υπέρ των δημοτών μέριμναν ανά ολόκληρον την έκτασιν, εφ' ην απλούνται αι ανάγκαι».⁴⁴

Στη συνέχεια, ο Δήμος αποφάσισε τη σύναψη δανείου ύψους 15 εκατομμυρίων δρχ., το οποίο θα χρηματοδοτούσε μέσω παρακράτησης από τους μισθούς των δημοτικών υπαλλήλων, προκειμένου να δοθεί ειδική οικονομική ενίσχυση στους υπαλλήλους, των οποίων οι θέσεις εργασίας καταργούνταν. Ως κίνητρο για τη λήψη της απόφασης αναφερόταν η επιθυμία να εξασφαλιστούν για τους απολυμένους υπαλλήλους οι στοιχειώδεις όροι επιβίωσης, αλλά και η αποτροπή «δημιουργίας κοινωνικού ζητήματος διά της προσθήκης κ' άλλων ανέργων εις τους ήδη υπάρχοντας». Ωστόσο, δεν έλειψαν και παρεμβάσεις δημοτικών συμβούλων, οι οποίοι υποστήριξαν πως οι συγκεκριμένοι υπάλληλοι – «καλώς ή κακώς διορισθέντες» – «δεν πρέπει

42 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, Βιβλίο 68, 14.4.1930.

43 Ό.π., Βιβλίο 70, 22.12.1930.

44 Ό.π., Βιβλίο 72, 2.3.1932.

να ευρεθούν εν τους δρόμους διότι η εύρεση εργασίας είναι ανέφικτος», τονίζοντας μάλιστα στα υπόλοιπα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου: «Εάν θελήσητε, κύριοι Σύμβουλοι, να προσαρμοσθήτε με τας σημερινάς κοινωνικάς αντιλήψεις, οφείλετε να εξετάσητε ρεαλιστικώτερα τα πράγματα».⁴⁵

Σε πολλές στιγμές αυτών των συζητήσεων καθίσταται σαφές ότι το κοινωνικό ζήτημα κατανοείται από το Δημοτικό Συμβούλιο της πρωτεύουσας ως απειλή για την κοινωνική και πολιτική τάξη. Ζητώντας την αύξηση του επιδόματος προς τους ενδεείς ενόψει του εορτασμού του Πάσχα του 1932, ο Σπύρος Μερκούρης περιέγραψε γλαφυρά στο Δημοτικό Συμβούλιο τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης ως εξής:

«Η οικονομική κατάσταση της κοινωνίας τας ημέρας ιδίως αυτάς είναι πραγματικώς τραγική. [...] Προ ολίγου ακόμη εισέβαλον εις το Δημαρχεῖον περί τους διακοσίους κομμουνιστ[άς] ζητούντες ούτε λίγο, ούτε πολύ να γίνη διά τας ημέρας του Πάσχα εν συσσίτιον ειδικώς δι' αυτούς κ' να τους δοθῇ κ' βοήθημα πεντακοσίων δραχμών εις έκαστον. Βεβαίως δεν τους εγένετο πολύ καλή υποδοχή ούτε παρ' ημών ούτε παρά της Αστυνομίας ούτε πρόκειται να ληφθώσιν υπ' όψει αι αξιώσεις των. Το ανέφερον απλώς διά να σας παραστήσω ότι η κατάσταση είναι κρίσιμος».⁴⁶

Η παραπάνω τοποθέτηση φέρνει στην επιφάνεια την άλλη όψη της σύνδεσης της φιλανθρωπίας με το κοινωνικό ζήτημα, το οποίο εν προκειμένω παίρνει τη μορφή της κομμουνιστικής απειλής, μέσα από το πρίσμα του φόβου.⁴⁷

Δύο χρόνια αργότερα, ο διάδοχος του Μερκούρη στη Δημαρχία της Αθήνας Κώστας Κοτζιάς, υποστηρίζοντας την επιβολή ερανικής εισφοράς για τη χρηματοδότηση των δημοτικών συσσιτίων, δήλωνε πως «τα συσσίτια των απόρων και ανέργων, και η περίθαλψις αυτών είναι ένα είδος ασφαλιστικής δικλίδος της κρατούσης τάξεως».⁴⁸ Ο ίδιος προχώρησε στην αναδιοργάνωση των προνοιακών δομών του Δήμου, δημιουργώντας έναν νέο Οργανισμό Υπηρεσίας Δημοτικής Προνοίας και Αντιλήψεως τον Νοέμβριο του 1934. Σύμφωνα με τον κανονισμό του, σκοπός του νέου οργανισμού ήταν η άσκηση «πραγματικής κοινωνικής προνοίας», επιχειρώντας μεγαλύτερη τυποποίηση – και περισσότερο περιοριστική στο περιεχόμενό της – στην προσέγγιση της

45 Αυτόθι.

46 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, Βιβλίο 72, 22.4.1932.

47 Θεοδώρου (2003), σελ. 177.

48 Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, Βιβλίο 78, 3.12.1934.

φτώχειας. Ως προϋπόθεση για την εκπλήρωση αυτού του στόχου οριζόταν η συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων που θα αποτύπωναν την κοινωνική κατάσταση των δημοτών, καθώς και ένας νέος τρόπος εξακρίβωσης της λεγόμενης «πραγματικής απορίας». Ασκείτο έτσι κριτική στον μέχρι τότε τρόπο πιστοποίησης της ιδιότητας του απόρου, που συνίστατο στην προσκόμιση πιστοποιητικών από τους ιερείς των οικείων ενοριών, τα οποία όμως θεωρείτο ότι χορηγούνταν «όλως ανεξετάστως και αβασανίστως».⁴⁹

Η περίπτωση του Δήμου Λαυρεωτικής

Μια διαφοροποιημένη ανάγνωση για τον χαρακτήρα της κρίσης προσφέρει η περίπτωση του Δήμου Λαυρεωτικής. Το νεότερο Λαύριο συγκροτείται το 1865 με την αναβίωση της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην περιοχή και την εγκατάσταση σε αυτήν σημαντικών μεταλλευτικών και μεταλλουργικών εταιριών («Ilarion Roux et Cie» 1864, «Εταιρεία των Μεταλλουργιών του Λαυρείου» 1873, «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρείου» 1875). Οι εν λόγω εταιρίες σφραγίζουν την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, με το Λαύριο να έχει μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα τον χαρακτήρα μιας «company town», γεγονός που αποτυπώνεται σε έναν βαθμό και στις εργασίες του Δημοτικού Συμβουλίου κατά την περίοδο που εξετάζουμε.⁵⁰

Βασικά σημεία διαφοροποίησης στην πρόσληψη της κρίσης, σε σχέση με τις αντίστοιχες συζητήσεις στον Δήμο Αθηναίων, αποτελούν η αντίληψη περί συνέχειας και η πρόσληψη της κρίσης ως εξωτερικότητας η οποία επηρεάζει σε δεύτερο χρόνο την πόλη. Αφετηρία για την κρίση, έτσι όπως αυτή βιώνεται στην πόλη του Λαυρίου, είναι η διάρκεια 47 ημερών απεργία των μεταλλωρύχων το 1929 (από 1.2.1929 έως 18.3.1929) και η διακοπή των εργασιών της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου το 1930.⁵¹ Η κρίση της μεταλλευτικής βιομηχανίας συνοδεύθηκε από σημαντική μείωση του πληθυσμού της πόλης, εξέλιξη που επιβάρυνε τον δημοτικό προϋπολογισμό στις αρχές της δεκαετίας του 1930 λόγω της μείωσης των εσόδων. Συνακόλουθα, η κρίση κατανοείται ως κατεξοχήν τοπικό φαινόμενο, συναρτάται κατά κύριο λόγο με την άνοδο της ανεργίας και αποδίδεται στην παγκόσμια κρίση της

μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας.⁵² Έτσι, τον Μάιο του 1930, ο Δήμαρχος Λαυρεωτικής αποφαινόταν πως η πόλη βρισκόταν «εν μαρασμώδει καταστάσει οικονομική λόγω της γενικής κρίσεως των μεταλλευτικών και μεταλλουργικών βιομηχανιών».⁵³

Παράλληλα, η εγκατάσταση σημαντικού αριθμού Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη δημιουργούσε νέες κοινωνικές προκλήσεις που έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Η ένταση της κρίσης στην πόλη του Λαυρίου τροφοδοτεί τον προβληματισμό των τοπικών πολιτικών ελίτ για τον ρόλο της Δημοτικής Αρχής, προβληματισμό που αφορά επίσης την αντίληψη περί δημόσιου χώρου και δημόσιου συμφέροντος, καθώς και τις σχέσεις του Δήμου με την τοπική βιομηχανία.

Τον Φεβρουάριο του 1929, το Δημοτικό Συμβούλιο συνεδριάζει με θέμα τη συνεχιζόμενη απεργία στη Γαλλική Εταιρεία.⁵⁴ Το ΔΣ διαπίστωνε ότι, «κατόπιν του δημιουργηθέντος επεισοδίου του φόνου του εργάτου Γεωργίου Συρίγου», η κατάσταση στο Λαύριο «περιήλθεν εις οξύτατον σημείον, προς βλάβην των συμφερόντων των εργαζομένων τάξεων, της εργοδότης Εταιρείας, του εμπορικού κόσμου και γενικώς της πόλεως» και αποφάσισε να ζητήσει την παρέμβαση της κυβέρνησης για τον τερματισμό της.⁵⁵ Είναι σαφές πως το Δημοτικό Συμβούλιο τάχθηκε με το πλευρό της Εταιρείας και επέρριπτε την ευθύνη στους απεργούς για το αδιέξοδο. Ειδικότερα, ο Δήμος αποφάσισε να ενισχύσει οικονομικά τη Γαλλική Εταιρεία, προσφέροντάς της το χρηματικό απόθεμα από τους λιμενικούς φόρους της περιόδου 1926-1929 και απαλλάσσοντάς την στο εξής από την καταβολή τους.⁵⁶

Μετά τη λήξη της απεργίας, ο Δήμος δεν εφείσθη επαίνων για τον μοίραρχο της πόλης εξαιρώντας τη συνεισφορά του στον τερματισμό της απεργίας. Όπως ανέφερε η σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου:

«διά των ευστόχων αυτού ενεργειών αποτελεσματικώς συνέβαλε τόσον διά τον τερματισμόν της απεργίας όσον και διά την διατήρησιν της ασφαλείας και τάξεως εν τη πόλει εις τρόπον

49 Ο.π., Βιβλίο 77, 5.11.1934.

50 Δερμάτης (2003), σελ. 102.

51 Η «Εταιρεία των Μεταλλουργιών του Λαυρείου» (ελληνική εταιρία) είχε ιδρυθεί το 1873 από τους Α. Συγγρό, Ε. Βαλτατζή, Β. Μελά, Α. Παπούδωφ, Ι. Σκαλτζούνη και J. B. Serpieri. Βλ. Δερμάτης (2003), σελ. 175-297.

52 Δήμος Λαυρεωτικής, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Λαυρεωτικής*, Βιβλίο Πρακτικών, 3.11.1929-1.6.1932, 22.5.1930.

53 Αυτόθι.

54 Η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρείου» (Compagnie Française des Mines du Laurium) ιδρύθηκε το 1875 με πρωτοβουλία του J. B. Serpieri και τη σύμπραξη Γάλλων κεφαλαιούχων. Η Γαλλική Εταιρεία, η οποία ισχυροποίησε τη θέση της έναντι της ελληνικής και κυριάρχησε στη μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα του Λαυρίου, λειτούργησε μέχρι το 1981. Βλ. Δερμάτης (2003), σελ. 299-463.

55 Βιβλίο Πράξεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Λαυρεωτικής, 10.2.1929.

56 Ο.π., 16.3.1929.

ώστε παρά την τραχύτητα της μακράς ταύτης απεργίας και την αδιαλλαξίαν των απεργών να τηρηθή απόλυτος τάξις και να εξασφαλισθώσι πλήρως αι ιδιωτικάί περιουσίαι και ιδιαιτέρως των ενταύθα διαμενόντων ξένων υπηκόων». ⁵⁷

Σε όλη αυτήν την περίοδο, βασικός άξονας της απάντησης του Δήμου στην οικονομική κρίση είναι η στήριξη της τοπικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας. Η ανάγκη δημιουργίας θέσεων εργασίας αποτελεί την προτεραιότητα στη λήψη αποφάσεων στον Δήμο. Επανειλημμένως το Δημοτικό Συμβούλιο ανταποκρίθηκε θετικά σε αιτήματα τοπικών επιχειρήσεων, οι οποίες ζητούσαν την υποστήριξη του Δήμου, επικαλούμενες την οικονομική κρίση. Το μέσο που προέκρινε ο Δήμος ήταν η σημαντική αύξηση της δημοτικής φορολογίας στα εισαγόμενα ομοειδή εγχώρια προϊόντα, προκειμένου να ενισχυθεί η προτίμηση για όσα παράγονταν στο Λαύριο. ⁵⁸ Πρόκειται για μια μορφή έμμεσης φορολογίας – τα λεγόμενα «διαπύλια τέλη» – που εφαρμοζόταν με ανομοιόμορφο τρόπο, από τη θέσπισή της στη δεκαετία του 1830 μέχρι την οριστική κατάργησή της, το 1948, στην ελληνική επικράτεια. Ο συγκεκριμένος φόρος, ο οποίος είχε στρεβλωτικές επιδράσεις στην εσωτερική αγορά και στην κοινωνική βάση της φορολογίας, αποτελούσε συχνά το μέσο στο οποίο κατέφευγαν οι δημοτικές αρχές των πόλεων για να αυξήσουν τους πόρους τους. ⁵⁹ Την άνοιξη του 1930, η κυβέρνηση Βενιζέλου ανέθεσε παραγγελία κατασκευής δύο πλοίων και επισκευής άλλων δύο στο τοπικό Ναυπηγείο «Παυλίδη-Αργυρού», με το Δημοτικό Συμβούλιο να εκφράζει την ευχή περαιτέρω ενίσχυσης της συγκεκριμένης επιχείρησης και μέσω δανείων και μέσω κυβερνητικών παραγγελιών ως μέσο ανακούφισης της πόλης από την οικονομική κρίση. ⁶⁰

Για την πόλη του Λαυρίου, αυτή είναι μια μεταβατική περίοδος σε ό,τι αφορά τη συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας, γεγονός που αντανακλάται στην αμφιθυμία με την οποία αντιμετωπίζονται επιμέρους κοινωνικές ομάδες στις συζητήσεις του Δήμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Δημοτικού Συμβουλίου την περίοδο 1929-1930 έναντι της απόφασης της κυβέρνησης να παραχωρήσει γεωργικές εκτάσεις προς τους ακτήμονες

⁵⁷ Ό.π., 18.4.1929.

⁵⁸ Δήμος Λαυρεωτικής, 3.11.1929-1.6.1932, 1.8.1930. Αναφέρονται, ενδεικτικά, οι περιπτώσεις αποφάσεων για επιβολή προστατευτικών δασμών, κατόπιν αιτημάτων της βιοτεχνίας ζυμαρικών Άγγελου Ζώρζου και του επιπλοποιού Παναγιώτη Μυρόθεου.

⁵⁹ Kotea (2011), σελ. 13-20. Βλ. επίσης Χατζηγιάννου (2003), σελ. 77-78.

⁶⁰ Δήμος Λαυρεωτικής, 3.11.1929-1.6.1932, 22.5.1930.

μεταλλωρύχους του Λαυρίου. Ο Δήμος, αφού εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο για την «πατρικήν μέριμναν» με την οποία περιέβαλλε την πόλη, ζήτησε την επέκταση του μέτρου ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο των ακτημόνων και άπορων κατοίκων της Λαυρεωτικής. ⁶¹ Η στόχευση των κυβερνητικών μέτρων στην ομάδα των μεταλλωρύχων προκάλεσε τις αντιδράσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, το οποίο έκανε λόγο για «προνομιακή διάκρισι υπέρ ωρισμένης τάξεως εργατών όπερ ούτε νόμιμον ούτε δίκαιον [...] είναι». Προς επίρρωσιν αυτού του ισχυρισμού και της θέσης ότι το μέτρο έπρεπε να αφορά τους ακτήμονες και άπορους Λαυριώτες, το Δημοτικό Συμβούλιο επέμεινε ότι οι περισσότεροι μεταλλωρύχοι δεν ήταν δημότες Λαυρεωτικής, αλλά εργάζονταν στην πόλη εκ περιτροπής, ενώ διατηρούσαν κάποια ιδιοκτησία στους τόπους καταγωγής τους. Υποβάθμιζε επίσης την αριθμητική τους παρουσία στο Λαύριο, υποστηρίζοντας ότι αποτελούσαν μόνο το 1/10 του πληθυσμού της πόλης, το οποίο θα επωφελείτο σε βάρος της πλειονότητας. ⁶²

Τον Σεπτέμβριο του 1930, το Δημοτικό Συμβούλιο εξέταζε θετικά το ενδεχόμενο να μεταφερθούν οι εγκαταστάσεις της εταιρείας Shell από τον Πειραιά, μετά από ένα σοβαρό ατύχημα που θορόβησε την τοπική κοινωνία. Το Δημοτικό Συμβούλιο υπέβαλε υπόμνημα προς τις αρμόδιες Αρχές, υποστηρίζοντας ότι θα έπρεπε να προτιμηθεί η πόλη του Λαυρίου ως τόπος μετεγκατάστασης λόγω των «ειδικών συνθήκων» και της οξείας κρίσης που έπληττε την πόλη, σημειώνοντας πως η πόλη του Λαυρίου «δεν αναμένει άλλοθεν βελτίωσιν της θέσεώς της [...] ει μη μόνον εκ της κρατικής αντιλήψεως». Το Συμβούλιο υποστήριζε μάλιστα πως «κατόπιν της μεγάλης ταύτης τραγωδίας» ήταν αδύνατη η παραμονή των εγκαταστάσεων της Shell στον Πειραιά, επειδή «τα προφυλακτικά μέτρα είναι ανίσχυρα να προλάβωσι νέαν και μεγαλύτεραν συμφοράν». ⁶³

Μετά και τον περιορισμό των εργασιών της Γαλλικής Εταιρείας, ο Δήμαρχος, τον Δεκέμβριο του 1930, διαπίστωνε ότι προστέθηκε και «νέον κύμα απόρων οικογενειών» και ενέκρινε συμπληρωματικό κονδύλι για βοηθήματα «εις ενδεείς» ενόψει των εορτών των Χριστουγέννων. ⁶⁴

Τον Μάιο του 1931, το Δημοτικό Συμβούλιο ανακάλεσε προηγούμενη απόφασή του για επιβολή δημοτικού φόρου 10% επί των καθαρών κερδών

⁶¹ Ό.π., 5.11.1929.

⁶² Ό.π., 14.12.1930.

⁶³ Ό.π., 12.9.1930.

⁶⁴ Ό.π., 20.12.1930.

της Γαλλικής Εταιρείας. Η εισήγηση του Δημάρχου, η οποία προέβλεπε ως επιχείρημα τη σημαντική μείωση των κερδών της συγκεκριμένης Εταιρείας, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, έγινε ομόφωνα δεκτή.⁶⁵

Καθώς η κρίση αποδίδεται στην παρακμή της μεταλλουργικής βιομηχανίας, διατυπώνεται η άποψη ότι η πόλη του Λαυρίου θα μπορούσε «συν τω χρόνῳ να καταστή μία πόλις κατεξοχήν εμπορική». Για τον σκοπό αυτό, προτείνεται η κατάργηση της φορολογίας υπέρ του Λιμενικού Ταμείου για τα εξερχόμενα προϊόντα και η διατήρησή της μόνο για τα εισερχόμενα. Η πρόταση του δημάρχου έγινε ομόφωνα δεκτή και το σχετικό αίτημα διαβιβάστηκε στο Υπουργείο Συγκοινωνιών.⁶⁶

Η ένταση της κρίσης στην πόλη του Λαυρίου έχει σαν αποτέλεσμα να αναπτυχθεί συστηματικός προβληματισμός γύρω από τον ρόλο του Δήμου. Τον Σεπτέμβριο του 1930, ο Δήμαρχος ανακοίνωσε την απόφαση για ίδρυση επαγγελματικής σχολής για τις γυναίκες, διαπιστώνοντας ότι «η ιδιωτική πρωτοβουλία ατυχώς δεν αναλαμβάνει να λύση το ζήτημα της ανεργίας και της οικονομικής κρίσεως του τόπου». Πέραν του άμεσου οφέλους για την τοπική κοινωνία, ο Δήμαρχος επεσήμανε την ηθική διάσταση της ενέργειάς του, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα για την ιδιωτική πρωτοβουλία και υπογράμμιζε τη δέσμευση του Δήμου να υποστηρίξει υλικά και ηθικά «πάσαν προσπάθειαν τείνουσαν εις την χαλάρωσιν της οικονομικής δυσπραγίας και αποβλέπουσα προς την οικονομικήν ανόρθωσιν του τόπου μας». Συγχρόνως, προέβαλλε τον επιθυμητό κώδικα αξιών για τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Η ηθική λοιπόν αποστολή της σχολής θα ήταν «να σπλίση τας νεανίδας και πάσαν γυναίκαν έχουσαν ανάγκην να εργασθή με εν επάγγελμα δι' ου θα δύναται να ζήση οπουδήποτε και αν ευρεθή».⁶⁷

Η αυξανόμενη ανεργία στην πόλη δημιουργεί σημαντική πίεση στις οικονομικές δυνατότητες του Δήμου κατά το διάστημα 1932-1933. Συζητώντας το θέμα της παροχής οικονομικής ενίσχυσης στους σεισμοπαθείς της Χαλκιδικής τον Δεκέμβριο του 1932, το Δημοτικό Συμβούλιο συμφωνούσε στην αδυναμία του Δήμου να παρέχει κάτι περισσότερο από ένα συμβολικό χρηματικό ποσό, με τον Δήμαρχο να υποστηρίζει πως «όλοι γνωρίζουμε ότι ο τόπος μας, ένεκα της ανεργίας, ευρίσκεται εις ίσην μοίραν με τους σεισμοπαθείς».⁶⁸

⁶⁵ Ό.π., 5.5.1931.

⁶⁶ Ό.π., 5.12.1930.

⁶⁷ Ό.π., 12.9.1930.

⁶⁸ Δήμος Λαυρεωτικής, 4.6.1932-19.1.1938, 15.12.1932.

Ο Δήμαρχος διεκτραγωδούσε την κατάσταση των οικονομικών του Δήμου λόγω «της γενικής κρίσεως αφ' ενός κ' αφ' ετέρου της διακοπής των μεταλλευτικών εργασιών», υποστηρίζοντας ότι αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο Δήμος «όχι μόνον να μη δύναται να επαρκέση κ' ανταποκριθή εις τας [ν]έας υποχρεώσεις του αίτινες εδημιουργήθησαν εκ της μεγάλης ανεργίας, αλλά ούτε κ' εις αυτάς τας στοιχειώδεις του υποχρεώσεις». Παρά την επείγουσα ανάγκη εξεύρεσης πόρων, σκέψεις για αύξηση των δημοτικών φόρων απορρίφθηκαν ως ανεφάρμοστες, λόγω της έντασης της κρίσης στην πόλη, και ως μόνη διέξοδος θεωρείτο η κρατική ενίσχυση με την αύξηση της επιχορήγησης προς τον Δήμο.⁶⁹ Η κατάσταση των οικονομικών του Δήμου παρέμεινε δραματική και τους επόμενους μήνες, με τον Δήμο να δηλώνει αδυναμία εκπλήρωσης των μισθοδοτικών του υποχρεώσεων την άνοιξη του 1932.⁷⁰

Σε έκτακτη συνεδρίαση, τον Μάρτιο του 1933, ο Δήμαρχος αναλαμβάνει να ενημερώσει το Δημοτικό Συμβούλιο ότι ο «Δήμος αδυνατεί να εκπληρώση και τας πλέον απαραίτητους υποχρεώσεις του» και να εξηγήσει τους παράγοντες που οδήγησαν σε αυτό το αποτέλεσμα. Ο Δήμαρχος λοιπόν απέδωσε την «οικονομική δυσπραγία» του Δήμου στην ένταση του φαινομένου της ανεργίας στην πόλη, στη διακοπή εργασιών στη μία μεταλλευτική εταιρεία, εξέλιξη που ανάγκασε τον Δήμο «να περιθάλη κ' πολλές οικογενείας ανέργων κ' απόρων», και στην υποτίμηση του νομίσματος, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους των δαπανών του Δήμου και τη μείωση των εσόδων του από τη δημοτική φορολογία.⁷¹ Μετά από συνεχείς αναθεωρήσεις του δημοτικού προϋπολογισμού, τα συνολικά έσοδα του Δήμου για το έτος 1932-1933 διαμορφώθηκαν στις 773.739 δραχμές και τα έξοδα στις 739.319 δραχμές.⁷² Το φθινόπωρο του ίδιου έτους, ο Δήμαρχος διαπίστωνε ότι, λόγω της γενικευμένης ανεργίας και φτώχειας, «καθημερινώς κατακλύζουν το δημαρχιακόν κατάστημα διάφοροι άποροι αιτούντες ελάχιστον ποσόν προς αγοράν γάλακτος διά τα τέκνα των κ' τροφής των θηλαζουσών μητέρων».⁷³

Σε ό,τι αφορά την προνοιακή αντίληψη του Δήμου, παρατηρούμε ότι αυτή υπήρξε καχεκτική κατά την εν λόγω περίοδο, καθώς στοιχεία προνοιακών υπηρεσιών παρέχονταν από τις μεταλλευτικές εταιρείες και τα αλληλοβοηθητικά ταμεία της πόλης.⁷⁴ Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα πως τον Μάιο του

⁶⁹ Δήμος Λαυρεωτικής, 3.11.1929-1.6.1932, 4.9.1931.

⁷⁰ Ό.π., 27.4.1932.

⁷¹ Δήμος Λαυρεωτικής, 4.6.1932-19.1.1938, 16.3.1933.

⁷² Ό.π., 2.10.1933.

⁷³ Ό.π., 31.10.1933.

⁷⁴ Δήμος Λαυρεωτικής, 3.11.1929-1.6.1932, 19.1.1930.

1930, κατά τη συζήτηση του δημοτικού προϋπολογισμού, ένας σύμβουλος θεώρησε περιττή δαπάνη την προβλεπόμενη θέση φύλακα στο νεκροταφείο Καμαρέζης, με το επιχείρημα πως η Γαλλική Εταιρεία «εξακολουθεί προθύμως διαθέτουσαν νεκροθάπτην προς ταφήν των αποθνήσκοντων εν τη κωμοπόλει Καμαρέζης, αδιακρίτως αν οι αποθνήσκοντες ανήκουν εις το προσωπικόν των εργασιών της και επιμελήται διά την συντήρησιν τούτου».⁷⁵

Μέρος των αναγκών περίθαλψης των απόρων καλυπτόταν σε εθελοντική βάση από ιδιώτη γιατρό, στον οποίο ο Δήμος χορηγούσε αντιμίσθιο για τις υπηρεσίες του.⁷⁶ Δεν ήταν όμως λίγες οι φορές που η σχετική εισήγηση του Δημάρχου προκαλούσε τις αντιδράσεις μερίδας του Δημοτικού Συμβουλίου. Κατά τη συζήτηση του δημοτικού προϋπολογισμού το 1930, ο Δήμαρχος εισηγήθηκε τη δημιουργία θέσεως δημοτικού ιατρού με το επιχείρημα ότι υπήρχε ανάγκη να παρέχεται ιατρική περίθαλψη στους «απόρους της πόλεως οίτινες ατυχώς είναι πολλοί και δεν αναμένωσιν άλλοθε ιατρικήν περίθαλψιν». Τόνιζε επίσης ότι υπήρχε σχετική σύσταση και εκ «των αρμοδίων προϊσταμένων αρχών του Δήμου», στο πλαίσιο της εφαρμογής ενός «υγειονομικού προγράμματος» για την προστασία της υγείας του πληθυσμού της πόλης.⁷⁷ Ωστόσο, αρκετοί δημοτικοί σύμβουλοι αρνούνταν να εγκρίνουν την πίστωση, θεωρώντας τη συγκεκριμένη θέση περιττή. Το αντεπιχείρημα ήταν πως οι άποροι που θα επωφελούνταν από τις υπηρεσίες ενός δημοτικού ιατρού ήταν ελάχιστοι, με δεδομένο ότι οι περισσότεροι εργαζόμενοι στις μεταλλευτικές εταιρείες είχαν πρόσβαση στις δομές περίθαλψης των ταμείων αλληλοβοήθειας: «Δεν θα ήτο δίκαιον συνεπώς να διατεθή μια τοιούτη σοβαρά πίστωσις (ύψους 24.000 δρχ.)».⁷⁸

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πτυχή της όλης συζήτησης αφορά την προβληματική γύρω από τον δημόσιο χώρο, τον ρόλο του Δήμου και την οριοθέτηση των σχέσεων με τις μεταλλουργικές εταιρίες, η οποία λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κρίσης. Τον Μάρτιο του 1931, ο Δήμαρχος Ευστάθιος Βογιατζής υπέβαλε στο Δημοτικό Συμβούλιο το νέο σχέδιο πόλεως που είχε καταρτιστεί από τον μηχανικό Ιωάννη Μπόκαρη. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αλλαγή θεωρείτο επιβεβλημένη λόγω των μεταβολών που είχαν συσσωρευθεί σε σχέση με το προηγούμενο σχέδιο πόλεως του 1899, με σημαντικότερη ίσως την ανάδυση των προσφυγικών συννοικισμών. Η συζήτηση επί του νέου

⁷⁵ Ό.π., 30.5.1930.

⁷⁶ Ό.π., 19.1.1930.

⁷⁷ Ό.π., 30.5.1930.

⁷⁸ Ό.π., 20.10.1930.

σχεδίου πόλεως έφερε στο προσκήνιο ζητήματα που αφορούν την αντίληψη περί δημόσιου χώρου και τον ρόλο της δημοτικής αρχής. Σημείο αιχμής αποτέλεσε η κατάσταση της παραλιακής ζώνης της πόλης, με τον Δήμαρχο να σημειώνει δηκτικά για τις παρελθούσες διοικήσεις του Δήμου πως η «τότε δημοτική αρχή η οποία εξηρτούτο από τας Εταιρείας είχε αφήσει το μέρος αυτό της πόλεως, καίτοι εντός του Σχεδίου, άνευ ρυμοτομίας και επομένως επιβάλλεται εις την παρούσαν δημοτικήν αρχήν να συμπληρώση το κενόν». Υποστήριζε πως θα έπρεπε να αξιοποιηθεί η παραλιακή ζώνη του Λαυρίου, ως δημόσιος πλέον χώρος, και να αναδειχθεί στο «φυσικόν τέρμα» της πόλης. Η πρόταση για την ανάγκη εξωραϊσμού του δημόσιου χώρου με την κατασκευή πλατείας και πάρκου συνοδεύθηκε επιπλέον από το επιχείρημα ότι αυτό θα ήταν ωφέλιμο και για την υγεία των κατοίκων λόγω των «αναδιδομένων αναθυμιάσεων» από τις μεταλλουργικές εργασίες.⁷⁹

Η πρόταση συνάντησε την έντονη αντίδραση των περισσότερων δημοτικών συμβούλων, που δεν αποδέχονταν τη θέση ότι ο συγκεκριμένος χώρος θα έπρεπε να νοείται στο εξής ως δημόσιος χώρος και προέτασσαν την ανάγκη εναρμόνισης με τις βλέψεις των εταιριών που δραστηριοποιούνταν στην εν λόγω περιοχή, όπως, μεταξύ άλλων, η Εταιρεία Σιδηροδρόμων Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τον σύμβουλο Θ. Αμαραντίδη, η δημορχιακή εισήγηση συνιστούσε δαπάνη «άσκοπον αλλά και οδυνηράν διά τον διερχόμενον οξείαν οικονομικήν κρίσιν, πτωχόν άλλως τε πάντοτε, Δήμον μας». Υποστηρίζει επίσης ότι ο Δήμος «έχει υποχρέωσιν όχι μόνον να μην πιέζη τας υφισταμένας επιχειρήσεις, αλλά να παρέχη εις αυτάς όλας τας δυνατάς ευκολίας και την ηθικήν του υποστήριξιν διά να αναπτυχθούν και ευημερούν προς το καλόν εννοούμενον συμφέρον της Πόλεως». Υπογράμμισε επίσης πως ήταν άκαιρο να συζητά τέτοια θέματα το Δημοτικό Συμβούλιο τη στιγμή που η πόλη «καταστρέφεται».⁸⁰ Ομοίως, ο σύμβουλος Γιώργος Αναγνωστόπουλος αντιτάχθηκε στη μετατροπή της παραλιακής ζώνης σε δημόσιο χώρο, υποστηρίζοντας πως αποτελούσε ιδιοκτησία της Εταιρείας Σιδηροδρόμων, «καθ' όσον η Εταιρεία κατέχει αυτόν από της ιδρύσεώς της» και αποφαινόταν κατηγορηματικά πως «ο Δήμος δεν δύναται να διεκδικήση ξένην περιουσίαν».⁸¹ Οι υπερασπιστές της δημορχιακής πρότασης επέμεναν στη ζωτική σημασία του ελεύθερου χώρου για την πόλη του Λαυρίου:

⁷⁹ Ό.π., 5.5.1931.

⁸⁰ Ό.π., 4.9.1931.

⁸¹ Αυτόθι.

«ο χώρος ούτος είναι απαραίτητος διά τας εν γένει ανάγκας της πόλεως, ιδία του λιμένος, εάν δε ο χώρος καταληφθεί από των Σιδηροδρόμων Πελ[οπον]νήσου, η Πόλις του Λαυρίου θέλει πάθει από ασφυξίαν».⁸²

Παρά το γεγονός ότι η λήψη οριστικής απόφασης δεν κατέστη δυνατή στη συγκεκριμένη συγκυρία, λόγω της έλλειψης συναίνεσης στο Δημοτικό Συμβούλιο, η επιχειρηματολογία του Δημάρχου αξίζει προσοχής, καθώς προβάλλει μια νέα αντίληψη για τον ρόλο των δημοτικών αρχών, εκφράζοντας την ανάγκη ρήξης με το παρελθόν της πόλης, με αιχμή του δόρατος την ανάγκη αύξησης των δημόσιων χώρων της πόλης. Σύμφωνα με την τοποθέτησή του, από τη δημιουργία της, η πόλη του Λαυρίου:

«εθεωρείτο ως κτήμα των δύο Μεταλλευτικών Εταιρειών και η Πόλις κατά του τρόπου τούτου είχαν διαιρεθή εις δύο ζώνας, εις την ζώνην της Ελληνικής Εταιρείας και εις την ζώνην της Γαλλικής τιαύτης, όλη δε η περιοχή της Πόλεως του Λαυρίου κατείχετο κ' εξηρτάτο εκ των δύο εταιρειών, διά δε τον Δήμον ουδέν γήπεδον είχαν παραχωρηθεί διά τας απολύτους ανάγκας του, ενώ είναι γνωστόν ότι όλοι οι Δήμοι της Ελλάδος πλείστα γήπεδα έχουσιν εντός της Πόλεως των προερχόμενα εκ δωρεών του Δημοσίου, εξαίρεσιν μόνον αποτελεί ο Δήμος Λαυρεωτικής, καθ' όσον οι εκάστοτε Δήμαρχοι τυπικώς μόνον εθεωρούντο αιρετοί άρχοντες, ενώ κατ' ουσίαν διωρίζοντο παρά των Μεταλλευτικών Εταιρειών [...] ο Δημοτικός Άρχων του τόπου δεν ήτο ει μη εις αντιπρόσωπος των δύο Μεταλλευτικών Εταιρειών, όστις ως αποστολήν μόνον είχε την υποστήριξιν των συμφερόντων των Εταιρειών εις βάρος του Δήμου και των κατοίκων και επομένως διά τον Δήμον ουδέν γήπεδον αφέθη θεωρουμένων όλων των εκτάσεων Εταιρικών. Η Νέα Δημοτική Αρχή, προερχομένη εκ της θελήσεως των κατοίκων, δεν ήτο δυνατόν να ακολουθήση την τακτικήν της προηγουμένης Δημοτικής Αρχής, επιδιώξασα την περισυλλογήν των διαφόρων αδεσπότην χώρων, οίτινες έπρεπε να ήσαν δημοτικοί ως εξυπηρετούντες τα κοινά συμφέροντα του τόπου».⁸³

82 Ό.π., 18.12.1931.

83 Ό.π., 4.9.1931.

Τέλος, η κρίση στην πόλη του Λαυρίου είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη του προβληματισμού για την αλλαγή παραγωγικής δραστηριότητας, με τον Δήμο να δραστηριοποιείται για την προσέλκυση μονάδων κλωστοϋφαντουργίας. Η ίδρυση των Κλωστήριων Λαυρίου από τους Αμπάζογλου και Δέδε, το 1938, με την ενεργό υποστήριξη των δημοτικών αρχών, μπορεί να θεωρηθεί το επιστέγασμα αυτής της προσπάθειας.

Επίλογος

Ο λόγος των τοπικών πολιτικών ελίτ, όπως αναπτύσσεται στα δημοτικά συμβούλια Αθηναίων και Λαυρεωτικής, κατά τα έτη 1929-1933, αναδεικνύει δύο διακριτές αφηγήσεις για τον χαρακτήρα της κρίσης, οι οποίες μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε όψεις της κοινωνικής της εμπειρίας και των πολιτικών της προεκτάσεων, με έμφαση στο τοπικό επίπεδο. Στη συζήτηση που διεξάγεται στον Δήμο της Αθήνας, η κρίση δεν κατανοείται ως ασυνέχεια, αλλά ως ένα επεισόδιο στην οικονομική και κοινωνική καχεξία που απορρέει από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αντίληψη επίσης για τη γεωγραφική της εμβέλεια και τα αίτια της οδηγεί σε μια θέαση της κρίσης ως εξωτερικότητας, η οποία επηρεάζει την πόλη της Αθήνας. Αντίθετα, στο Λαύριο, η κρίση προσλαμβάνεται ως ρήξη, με αναφορά στην κύρια παραγωγική δραστηριότητα της πόλης, και ως εμπειρία ιδιαίτερης έντασης στο τοπικό επίπεδο, που τη διαφοροποιεί από την εθνική εμπειρία της ίδιας περιόδου. Ομοίως, η αντίληψη για τον ρόλο των δημοτικών αρχών στις δύο πόλεις κινείται εντός των παραπάνω παραδοχών. Στην περίπτωση της Αθήνας, ο Δήμος καλείται να επιτελέσει τον προνοιακό του ρόλο, εντός του υπάρχοντος πλαισίου των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων και των έργων ενίσχυσης της δημόσιας υγιεινής, ενώ η αντιμετώπιση των κοινωνικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης επαφίεται κατά κύριο λόγο στο κράτος. Στην περίπτωση του Λαυρίου, η αντίληψη περί προνοιακού ρόλου του Δήμου είναι στην εν λόγω περίοδο καχεκτική. Η κύρια συνεισφορά του Δήμου στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης είναι η υποστήριξη της τοπικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας, και στηρίζεται στην αντίληψη μιας συνεργατικής σχέσης με αυτήν. Παράλληλα, αναπτύσσονται διεργασίες για τη διεύρυνση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της πόλης, ενώ η κρίση οδηγεί και σε έναν προβληματισμό για τη σημασιодότηση του δημόσιου χώρου σε σχέση και με έναν περισσότερο αυτόνομο ρόλο του Δήμου έναντι των επιχειρηματικών συμφερόντων της περιοχής.

Γενικότερα, σε ό,τι αφορά την αντίληψη περί κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, η πραγμάτευση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης από τα δύο δημοτικά συμβούλια στηρίζεται λιγότερο στην αντίληψη περί κρατικής παρέμβασης και χρησιμοποιεί περισσότερο τα προϋπάρχοντα σχήματα γύρω από την έννοια της φιλανθρωπίας, είτε σε συνάρτηση με τον ρόλο του Δήμου είτε σε συνάρτηση με τον ρόλο των επιχειρήσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, η ανασυγκρότηση της εμπειρίας των Δήμων Αθηναίων και Λαυρεωτικής συμβάλλει στην κατανόηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ της μεταβολής στη φυσιογνωμία των πόλεων και των νέων ρόλων που καλούνται να εκπληρώσουν οι δημοτικές αρχές, στο πλαίσιο πολλαπλών κρίσεων και σε συνάρτηση με την εξέλιξη του κοινωνικού ζητήματος και την ανάδυση προνοιακών δομών στο ελληνικό κράτος, σε μια μεταβατική περίοδο για τον χαρακτήρα του τελευταίου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Γκούτη, Μαρία (2018), *Η κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου 1928-1932: Συναινέση και αντιδράσεις. Η ανατροπή και ο τύπος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ.
- Δερτιλής, Γιώργος (2018), *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δερμάτης, Γιώργος (2003), *Λαύρειο: Το μαύρο φως. Η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου & ΕΜΠ Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.
- Δήμος Λαυρεωτικής, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Λαυρεωτικής*, διάφορα Βιβλία Πρακτικών.
- Ελευθερίου, Κώστας (2008), «Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον αθηναϊκό τύπο», διπλωματική εργασία, τμήμα ΠΕΔΔ, ΕΚΠΑ.
- Θεοδώρου, Βασιλική (2009), «Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο: υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων 1928-1932», *Μνήμων*, (30), 233-262.
- Θεοδώρου, Βασιλική (2003), «Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας. Από τον Κοινωνικό Έλεγχο στην Αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, (25), 171-184.
- Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Αθηναίων*, διάφορα Βιβλία.
- Καβουλάκος, Κάρλος-Ιωσήφ (2000), «Η λογική και τα αποτελέσματα της κρατικής ρύθμισης του αστικού χώρου στη μεσοπολεμική Αθήνα», στο Συλλογικό (2000), *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου: Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Κορασίδου, Μαρία (2000), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κυριόπουλος, Γιάννης (2008), «Οι πολιτικές υγείας και ασφάλισης στην Ελλάδα υπό το πρίσμα των διεθνών εξελίξεων την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο Γ. Κυριόπουλος (επιμ.) (2008), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» – Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κυριόπουλος, Γιάννης & Καρέλα, Αγάπη (2011), *Από την Υγειονομική Σχολή Αθηνών στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας. Σύντομη ιστορική αναδρομή (1929-1994)*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κωστής, Κώστας (2018), «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πατάκης.

- Κωστής, Κώστας (2005), «Το στοίχημα της οικονομίας: αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση», στο Θ. Βερέμης & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.) (2005), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεοντίδου, Λίλα (1989), *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λιάκος, Αντώνης (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Μαζάουερ, Μαρκ (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα (2012), *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα: Ασίνη.
- Παπαστεφανάκη, Λήδα (2017), *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χαστάογλου, Βίλμα (2000), «Η ανάπτυξη της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χατζιωάννου, Μαρία Χριστίνα (2003), «Το ελληνικό εμπόριο», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (1988), «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2012), *Νομισματική διαχείριση και οικονομική κρίση. Η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος, 1929-1941*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Christodoulakis, Nicos (2013), «Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or Policy Failure?», *European Review of Economic History*, 17(3), 272-293.
- Domhoff, William & Webber, Michael (2011), *Class and Power in the New Deal: Corporate Moderates, Southern Democrats, and the Liberal-Labor Coalition*, Stanford California: Stanford University Press.
- Finegold, Kenneth & Skocpol, Theda (1995), *State and Party in America's New Deal*, Madison Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Gardikas, Katerina (2018), *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Budapest: Central European University Press.

- Kotea, Marianthi (2011), «The Rise and Fall of Mayoral Power in Greece 1833-1936», *International Journal of Humanities and Social Science*, 21(1), 13-20.
- Mason, Tim (1993), *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the "National Community"*, Providence & Oxford: Berg Publishers.
- Muhlberger, Detlef (1980), «The Sociology of the NSDAP: The Question of Working-Class Membership», *Journal of Contemporary History*, 15(3), Ιούλιος, 493-511.
- Rizas, Sotiris (2018), *The End of Middle Class Politics?*, Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Welch, David (2007), *The Third Reich. Politics and Propaganda*, Oxfordshire: Taylor & Francis.
- Williamson, Philip (1992), *National Crisis and National Government. British Politics, the Economy and Empire, 1926-1932*, Cambridge: Cambridge University Press.

Οι πολιτικές όψεις της κρίσης: Από τον κοινοβουλευτισμό στη δικτατορία

Σωτήρης Ριζάς*

Το ιστορικό πλαίσιο

Τον Οκτώβριο του 1946, δέκα χρόνια μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄, ο οποίος είχε μόλις επιστρέψει στην Ελλάδα, συναντούσε τον Αμερικανό πρεσβευτή Lincoln McVeagh. Επρόκειτο για παλαιούς γνωρίμους. Ο Αμερικανός διπλωμάτης υπηρετούσε στην Ελλάδα από το 1933 και μετά, ήταν βαθύς γνώστης της ελληνικής πολιτικής, είχε παρακολουθήσει άλλωστε την επιβολή της δικτατορίας, και έδινε έμφαση στην ανάγκη σεβασμού των συνταγματικών ελευθεριών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η ορολογία που χρησιμοποίησαν τόσο ο McVeagh όσο και ο Γεώργιος. Ο πρώτος αναφέρθηκε ειδικά στον υπουργό Στρατιωτικών Μαυρομιχάλη και τόνιζε ότι η πολιτική του «έτεινε προς τον φασισμό». Αυτό, έλεγε, δεν μπορούσε να γίνει ανεκτό από τα συμμαχικά έθνη. Βρισκόμασταν στην επαύριον του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και ο αντιφασισμός συνιστούσε ακόμα ένα είδος κοινού τόπου στη διεθνή πολιτική και, αντίστοιχα, στα ανασυγκροτούμενα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα του δυτικού κόσμου. Εξίσου ενδιαφέρονσα ήταν η απάντηση του βασιλιά. Όπως ανέφερε στην έκθεσή του ο McVeagh, «ο βασιλιάς συμφώνησε

* Διευθύνων Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

ότι ο φασισμός δεν ήταν πλέον πιθανή λύση και προσέθεσε, προφανώς σε μια προσπάθεια απολογίας ή αυτοκριτικής, ότι η δικτατορία δεν ήταν σύμφωνη με τις ιδέες του και είχε σφάλει συναινώντας σε αυτήν».¹

Η συνομιλία του McVeagh με τον Γεώργιο Β' παραπέμπει στην εποχή του Μεσοπολέμου, η οποία χαρακτηριζόταν από την αμφισβήτηση της δημοκρατίας. Η Οκτωβριανή Επανάσταση είχε ανησυχήσει ή/και τρομοκρατήσει τις προπολεμικές ιθύνουσες ομάδες, αλλά και τα μεσαία στρώματα. Η άνοδος του φασισμού στην Ιταλία, το 1922, είχε γίνει δεκτή με ανακούφιση από τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις στην Ιταλία και με συγκατάβαση από συντηρητικούς κύκλους στην Ηπειρωτική Ευρώπη και τη Βρετανία. Δεν επρόκειτο μόνο για τη συγκατάβαση Αγγλοσαξόνων έναντι των «λατινικών» χωρών που υποτίθεται ότι δεν διέθεταν νοοτροπία κατάλληλη για αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Ο Μεσοπόλεμος χαρακτηριζόταν από την οριστική είσοδο των μαζών στην πολιτική. Το γεγονός αυτό ασκούσε πιέσεις σε φιλελεύθερα και συντηρητικά στοιχεία που βάσιζαν την προπολεμική υπεροχή τους σε μια πολιτική και κοινωνική διάρθρωση η οποία ευνοούσε τα μεγαλοαστικά και γαιοκτητικά στρώματα.² Στην Ελλάδα, το διεθνές κλίμα συναρθρωνόταν με την προϊούσα ανάμιξη του στρατού στην πολιτική, καθώς και την παράταση του Εθνικού Διχασμού που είχε εκδηλωθεί το 1915 και είχε χωρίσει τη χώρα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Οι τελευταίοι, από τον Μάρτιο του 1924 και μετά, ύστερα δηλαδή από την κατάργηση της μοναρχίας, αντιστοιχούσαν σε γενικές γραμμές σε δημοκρατικούς και βασιλόφρονες. Δεν υπήρχαν ισχυρά σημεία αμφισβήτησης του κοινωνικού καθεστώτος, όπως σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αλλά η εισροή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία ήταν επίφοβη και η στρατιωτική ήττα δημιουργούσε δυσaréσκεια, ιδεολογικό κενό και ανασφάλεια. Αυτά διέτρεχαν τόσο τον μεταρρυθμιστικό και φιλελεύθερο βενιζελισμό όσο και τον αντιβενιζελισμό, ο οποίος συνιστούσε τη συντηρητική παράταξη της ελληνικής πολιτικής.

Η αστάθεια και η ανασφάλεια ήταν κάτι που συναντάτο σε ηττημένες χώρες, ή και νικήτριες αλλά δυσareστημένες από την έκβαση των συνδιασκέψεων ειρήνης, όπως η Ιταλία. Το παράδειγμα του Mussolini ήταν αναμφίβολα ελκυστικό για τους στρατιωτικούς, «ισχυρούς άνδρες» και δυνάμει δικτάτορες. Ένας από αυτούς, ο στρατηγός Πάγκαλος, προσπάθησε να αξιοποιήσει τη διαίρεση των δημοκρατικών κατά το 1924-1925 και το έλλειμμα νομιμοποίησης της αβασίλευτης δημοκρατίας. Το νέο καθεστώς είχε εγκαθιδρυθεί τον Μάρτιο του 1924 υπό την πίεση των στρατιωτικών και, παρά τις συστάσεις

1 Foreign Relations of the United States (FRUS) VII, 11.10.1946.

2 Mazower (1998), σελ. 3-40.

του Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος, προβλέποντας τις επιπλοκές από την άρνηση του αντιβενιζελισμού να αποδεχθεί την έκπτωση της δυναστείας, ζητούσε να προηγηθεί δημοψήφισμα. Η δικτατορία του Πάγκαλου ήταν βραχύβια (25 Ιουνίου 1925 έως 22 Αυγούστου 1926), καθώς η βάση ισχύος του στρατηγού στις ένοπλες δυνάμεις ήταν στενή, δεδομένης της ύπαρξης ανταγωνιστικών πελατειακών δικτύων, ενώ δεν διέθετε ούτε μαζικό έρεισμα. Ο κοινοβουλευτισμός αποκαταστάθηκε και η οικουμενική κυβέρνηση των δύο παρατάξεων του Εθνικού Διχασμού, καθώς και τα σχήματα συνεργασίας που ακολούθησαν (4 Δεκεμβρίου 1926 έως 4 Ιουλίου 1928), απέδωσαν αξιόλογο έργο. Δεν εμπέδωσαν όμως αίσθημα ισχυρής ηγεσίας, σημαντικό στοιχείο σε μια χώρα με αμφισβητούμενους πολιτικούς θεσμούς, κατά συνέπεια με χαμηλή νομιμοποίηση και αδύναμα – από οργανωτική άποψη – κόμματα. Την αστάθεια αυτή φάνηκε ότι τερμάτισε η επάνοδος στην πολιτική του Βενιζέλου, η ανασύσταση του κόμματος των Φιλελευθέρων και η συντριπτική εκλογική του νίκη τον Αύγουστο του 1928. Αν και δεν πέτυχε τον τερματισμό του Διχασμού, η ηγεμονία του ήταν αναμφισβήτητη. Σταδιακά το πολιτειακό, αν και παρέμενε εκκρεμές, έπαυε να είναι ζήτημα αιχμής και αποκτούσε προτεραιότητα – ακόμα και για παλιούς συνεργάτες του Βενιζέλου, όπως ο Καφαντάρης και ο Παπαναστασίου – ο περιορισμός της υπεροχής του αρχηγού των Φιλελευθέρων. Η κοινωνική διάρθρωση εξ άλλου δεν ευνοούσε την εξάπλωση της επιρροής ταξικών κομμάτων. Οι εργάτες απασχολούνταν κυρίως σε πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες των Νέων Χωρών, αν και δεν ευημερούσαν, κατανοούσαν τη σημασία της πολιτικής ηγεμονίας του Βενιζέλου για τα συμφέροντά τους. Αυτή ήταν η κατάσταση τον Σεπτέμβριο του 1931, όταν ξέσπασε στην Ευρώπη η οικονομική κρίση. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων είχε ενδεχομένως υποστεί κάποια φθορά και υπήρχαν σημεία κοινωνικής δυσaréσκειας, αλλά δεν μπορούσε να προεξοφληθεί η ήττα του Βενιζέλου.

Η πολιτική διαχείριση της κρίσης

Η εγκατάλειψη από τη Βρετανία του Κανόνα Χρυσού, τον Σεπτέμβριο του 1931, σήμαινε την κατάρρευση του διεθνούς οικονομικού συστήματος που είχε ανασυσταθεί το 1925.³ Η νομισματική σταθεροποίηση του 1927⁴ παρέμενε μετέωρη, καθώς εξέλιπε το θεμέλιό της, δηλαδή η σύνδεση της δραχμής με την

3 Boyce (2009).

4 Βλ. σχετικά Κωστής (2003), σελ. 269 κ.ε.

αγγλική λίρα. Διακυβεύονταν όμως πολύ περισσότερα από την εξωτερική ισοτιμία της δραχμής. Η κυβέρνηση ευρέως συνασπισμού της Ένωσης Φιλελευθέρων των Γεωργίου Καφαντάρη και Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, του Εργατικού και Αγροτικού Κόμματος, δηλαδή της Αριστεράς του βενιζελισμού υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, και της μερίδας του αντιβενιζελισμού υπό το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του στρατηγού Μεταξά, είχε επιλέξει τη σταθεροποίηση ως μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής ενσωμάτωσης στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Το τελευταίο βασιζόταν στο ελεύθερο εμπόριο και τη δυνατότητα εξεύρεσης κεφαλαίων στις διεθνείς χρηματαγορές, ιδίως το Λονδίνο και τη Νέα Υόρκη. Η Ελλάδα θα κατόρθωνε σ' αυτό το πλαίσιο να εξασφαλίσει κεφάλαια τόσο για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων όσο και για τη χρηματοδότηση των λεγόμενων παραγωγικών έργων στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και για την κατασκευή υποδομών, όπως το οδικό δίκτυο. Δεν επρόκειτο μόνο για την εξασφάλιση δανείου το οποίο θα μπορούσε να συναφθεί, όπως υποστήριζε το Λαϊκό Κόμμα, η μερίδα του αντιβενιζελισμού που αποχώρησε από την οικουμενική κυβέρνηση διαφωνώντας με τη σταθεροποίηση.

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων βρισκόταν ενώπιον του διλήμματος είτε να επιτρέψει την ελεύθερη διακύμανση της δραχμής είτε να εισαγάγει ελέγχους συναλλάγματος. Επέλεξε να επιμείνει στην πολιτική νομισματικής σταθερότητας, συνδέοντας πλέον τη δραχμή με το δολάριο. Ο Βενιζέλος ήλπιζε ότι θα μπορούσε να βρεθεί λύση, σε συνεννόηση με την Κοινωνία των Εθνών, η οποία είχε εποπτεύσει και εγγυηθεί τη σταθεροποίηση του 1927. Δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι το διεθνές οικονομικό σύστημα που είχε ανασυνταχθεί με βάση τον Κανόνα Χρυσού το 1925 είχε καταρρεύσει. Η κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να αποφύγει την κρίση εμπιστοσύνης, η οποία εκδηλώθηκε με την καταφυγή στο ξένο συνάλλαγμα και τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων. Αν και οι ιθύνοντες πολιτικοί και οικονομικοί κύκλοι θεωρούσαν πιθανό τον τερματισμό της πολιτικής νομισματικής σταθερότητας, επρόκειτο να παρέλθει ένα εξάμηνο έως ότου ο Βενιζέλος αποδεχθεί την άποψη που υποστήριζε ο Κυριάκος Βαραβαρέσος σχετικά με το αναπότρεπτο αυτής της εξέλιξης.⁵ Προηγουμένως όμως η Κοινωνία των Εθνών είχε απορρίψει το αίτημα της Αθήνας για πενταετή αναστολή της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους και χορήγηση νέου δανείου, το οποίο θα επέτρεπε την ταχεία ολοκλήρωση των λεγόμενων παραγωγικών έργων.⁶

⁵ Κακριδής (2017), σελ. 62 κ.ε.

⁶ Κωστής (1989), σελ. 191-226· Mazower (1991).

Από πολιτική άποψη, η έκρηξη της οικονομικής κρίσης σήμαινε ότι η αδιατάρακτη σχεδόν διακυβέρνηση του Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων τίθετο υπό αμφισβήτηση. Η πολιτική ένταση δεν προέκυψε αμέσως. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης δεν φαινόταν να βιάζεται για την ανατροπή του Βενιζέλου, απέβλεπε προφανώς στη βαθμιαία φθορά της κυβέρνησης, χωρίς οποιαδήποτε ανάμειξη του κόμματός του στη διαχείριση των ευθυνών. Διαπίστωνε έτσι «... την ανάγκη όπως η κυβέρνηση αφεθή ήσυχος εις την διαχείρισιν των σχετικών ζητημάτων και όπως συστηθή εις τον λαόν ηρεμία ...».⁷ Τον Νοέμβριο του 1931, ο αρχηγός των Λαϊκών εξηγούσε μάλιστα ότι δεν θεωρούσε σκόπιμη τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών, αλλά σε κάθε περίπτωση ζητούσε από τον Βενιζέλο την έγκαιρη κατάθεση του νέου εκλογικού νόμου ώστε να έχει την ευκαιρία η αντιπολίτευση να εκφέρει τη γνώμη της επ' αυτού. Ο Τσαλδάρης δεν διαφωνούσε καν με την ουσία της κυβερνητικής πολιτικής, καθώς τασσόταν υπέρ της «χρυσής βάσεως», όπως άλλωστε και οι βενιζελογενείς πολιτικοί που αντιπολιτεύονταν πλέον τον Βενιζέλο. Η κατάσταση φαινόταν ελεγχόμενη ακόμα, τουλάχιστον από τον Βενιζέλο, ο οποίος δήλωνε ότι, ανεξάρτητα από τη σύναψη νέου εξωτερικού δανείου, η κυβέρνηση ήταν σε θέση να εξασφαλίσει τη συνέχιση των παραγωγικών έργων «με ρυθμόν ολίγον βραδύτερον».⁸ Τα τελευταία αποτελούσαν την κορωνίδα του κυβερνητικού προγράμματος, καθώς με αυτά επεδιωκόταν κυρίως η επίτευξη της αυτάρκειας σε σιτηρά και, έτσι, η εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου.

Η κρίση όμως είχε προφανείς κοινωνικές συνέπειες και θέματα κοινωνικής πρόνοιας εισέρχονταν στην πολιτική ατζέντα. Τον Δεκέμβριο του 1931, η κυβέρνηση εξήγγειλε συσσίτια ανέργων και δάνεια σε είδος για τους αγρότες,⁹ ενώ αποκτούσε προτεραιότητα η ψήφιση νομοσχεδίου κοινωνικής ασφάλισης, το οποίο αποτελούσε έως τότε θέμα μακροχρόνιας συζήτησης μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας.¹⁰

Αυτά τα θέματα δεν επρόκειτο όμως να κυριαρχήσουν στην ελληνική πολιτική, δεν επρόκειτο να παραμερίσουν τον Εθνικό Διχασμό μεταξύ βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού που αποτελούσε τη βασική πολιτική διαίρεση από το 1915.

Αυτό που χαρακτήριζε κυρίως την πολιτική κατάσταση το εξάμηνο από τον Σεπτέμβριο του 1931 έως τον Μάρτιο του 1932 ήταν η αναμονή, η οποία

⁷ Μακεδονία, 22 Σεπτεμβρίου 1931.

⁸ Μακεδονία, 20 Νοεμβρίου 1931.

⁹ Μακεδονία, 20 Δεκεμβρίου 1931.

¹⁰ Λιάκος (2016).

τερματίστηκε όταν ο Βενιζέλος αντιμετώπισε την απόρριψη των ελληνικών αιτημάτων από την Κοινωνία των Εθνών και υποχρεώθηκε να κηρύξει παύση εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους. Στο σημείο αυτό, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων επιχείρησε να μοιραστεί το πολιτικό κόστος της οικονομικής κρίσης, προτείνοντας τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης. Την πρότασή του αποδέχθηκαν οι αρχηγοί των βενιζελογενών κομμάτων, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος, ο Γεώργιος Καφαντάρης του Προοδευτικού και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος του Συντηρητικού Δημοκρατικού, αλλά όχι ο κύριος αποδέκτης της, ο αρχηγός των Λαϊκών. Εκείνος επικαλέστηκε εν πρώτοις την ανάγκη διαφύλαξης μιας πολιτικής εφεδρείας από τους κόλπους του αστικού καθεστώτος. Η θέση του αυτή όμως πιθανώς να αφορούσε και επίδοξους υποστηρικτές δικτατορικών λύσεων: «Η συνεννόηση όλων των κομμάτων θα επέφερε φθοράν όλων επ' ωφελεία των εξωκοινοβουλευτικών στοιχείων». Προσέθετε ότι η οικουμενική κυβέρνηση θα ήταν «παράρτημα», στην ουσία, των Φιλελευθέρων αφού αυτοί διέθεταν ευρεία πλειοψηφία στη Βουλή του 1928. Η καλύτερη λύση ήταν να παραμείνει η κυβέρνηση στην εξουσία, αλλιώς έπρεπε να σχηματιστεί κυβέρνηση συνεργασίας όσων είχαν «κοινή πολιτική καταγωγή». Μια άλλη λύση μπορούσε να είναι ο σχηματισμός υπηρεσιακής κυβέρνησης ή κυβέρνησης τεχνοκρατών. Αν δεν συνέβαινε ούτε αυτό, τότε έπρεπε να προκηρυχθούν εκλογές με πλειοψηφικό. Αυτή η τοποθέτηση του θέματος έδειχνε αυτοπεποίθηση εκ μέρους των Λαϊκών, η οποία δεν ανιχνευόταν στην έναρξη της κρίσης, έξι μήνες πριν, ενώ το ίδιο σηματοδοτούσε και η επισημάνση για τη δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης από όσους είχαν «κοινή πολιτική καταγωγή»: ήταν μια υπόμνηση του Διχασμού. Ο Καφαντάρης, ένας από τους βενιζελογενείς που προσπαθούσε να κατοχυρώσει την πολιτική του αυτονομία και να επιτύχει τη συγκρότηση ενός τρίτου πόλου στην ελληνική πολιτική, κατανοούσε τη σημασία της δήλωσης του Τσαλδάρη και τόνιζε ότι κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε «υπονομίας ανασυγκροτήσεως των παλαιών παρατάξεων».¹¹

Η προσπάθεια του Βενιζέλου να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση απέτυχε τότε, όπως απέτυχε και δύο μήνες αργότερα, και πάλι λόγω της άρνησης του Τσαλδάρη. Έγινε προς στιγμήν δυνατή μια κυβέρνηση Παπαναστασίου (26 Μαΐου έως 4 Ιουνίου 1932) με ψήφο εμπιστοσύνης των Φιλελευθέρων, αλλά ο αρχηγός του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος παραιτήθηκε σχεδόν αμέσως μετά τον σχηματισμό της, λόγω του γεγονότος ότι ο Βενιζέλος αντιτάχθηκε στην ψήφιση

νομοσχεδίου για την κοινωνική ασφάλιση, καθώς συνειδητοποίησε ότι από αυτό θα ωφελείτο πολιτικά ο Παπαναστασίου.

Ανεξάρτητα πάντως από την αυξανόμενη ένταση της δημόσιας συζήτησης, έως εκείνη τη στιγμή το πολιτικό παιχνίδι εξελισσόταν στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος. Η καμπή που σηματοδότησε το ενδεχόμενο κατάλυσης του κοινοβουλευτισμού ήταν αυτή του Μαΐου-Ιουνίου 1932 – και επήλθε κατά δύο τρόπους. Ο ένας συνέδεε την Ελλάδα με την ευρωπαϊκή εμπειρία. Ο Βενιζέλος υπεδείκνυε στη Βουλή την ανάγκη αναθεώρησης του συντάγματος με έμφαση στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση. Χαρακτήριζε το κοινοβουλευτικό κράτος «ήκιστα» παρασκευασμένο για την αποστολή αυτή και εισηγείτο την υιοθέτηση μιας διάταξης ανάλογης αυτής του άρθρου 48 του συντάγματος της Βαϊμάρης, το οποίο επέτρεπε στην κυβέρνηση να νομοθετεί με διατάγματα, χωρίς την προϋπόθεση έγκρισης του Κοινοβουλίου.¹² Η πολιτική και ιστορική σημασία της πρότασης ήταν κεφαλαϊώδης. Το άρθρο 48 χρησιμοποιήθηκε κατ' επανάληψη από τις κυβερνήσεις Brüning και von Papen (1930-1932). Ήταν διορισμένοι από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και εφάρμοσαν αντιπληθωριστικές πολιτικές, οι οποίες ενέτειναν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, υπέβαλαν τις συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης και υποβοήθησαν την άνοδο του Εθνικοσοσιαλισμού. Η ιδέα που κινούσε τις πολιτικές αυτές συνίστατο στην αρνητική αξιολόγηση του κοινωνικού υποβάθρου της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Η τελευταία θεωρείτο υπερβολικά προσανατολισμένη στα δικαιώματα της εργατικής τάξης, με συνέπεια την πτώση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων και την υπονόμευση της συνοχής της κοινωνικής τάξης γενικότερα.¹³

Ο δεύτερος τρόπος συνδεόταν με τον κατακερματισμένο милитарισμό του ελληνικού Μεσοπολέμου, ο οποίος ήταν εμποτισμένος στον Εθνικό Διχασμό και τα πελατειακά δίκτυα που δρούσαν εντός του στρατού. Από το στρατιωτικό κίνημα του 1922 και μετά, ο στρατός ελεγχόταν από αξιωματικούς βενιζελικής προέλευσης. Αν και το 1927, στο πλαίσιο της συμφωνίας για τον σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης, είχαν επανέλθει στο στράτευμα 325 αντιβενιζελικοί αξιωματικοί, το σώμα των αξιωματικών παρέμενε κατά βάση βενιζελικό. Οι βενιζελικοί διαιρούνταν όμως σε ανταγωνιζόμενες μεταξύ τους, κυμαινόμενης σύνθεσης, ομάδες τις οποίες σχημάτιζαν «εξέχοντες» στρατιωτικοί, είτε ενεργεία είτε εν αποστρατεία, ένδειξη της ανομοιογένειας του σώματος των αξιωματικών και της ελλιπούς υιοθέτησης του ορθολογικού ιεραρχικού τρόπου

11 *Μακεδονία*, 29 Μαρτίου 1932.

12 Για την πρόταση αναθεώρησης του συντάγματος, βλ. Αλιβιζάτος (1984).

13 Evans (2005).

οργάνωσης ενός στρατού της νεωτερικής εποχής. Το στοιχείο που ενοποιούσε τις ομάδες αυτές ήταν το κοινό συμφέρον αποτροπής της επανόδου στην εξουσία του αντιβενιζελισμού.¹⁴

Αυτό το δυναμικό και αυτήν τη φοβία αξιοποίησε ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1932, θέτοντας με έμφαση την ανάγκη αποσαφήνισης της θέσης του Λαϊκού Κόμματος στο πολιτειακό ζήτημα. Σε αντίθετη περίπτωση, τόνιζε, η εξουσία δεν μπορούσε να μεταβιβαστεί στους Λαϊκούς, ακόμα και αν αυτοί επικρατούσαν στις εκλογές. Ο στρατός θα ενεργούσε ως θεματοφύλακας της Δημοκρατίας και η επανεμφάνιση ενός Στρατιωτικού Συνδέσμου υπογράμμιζε τη σημασία των λεγομένων του. Επρόκειτο επίσης για προσπάθεια υπέρβασης των πολιτικών συνεπειών της οικονομικής κρίσης, με την προσφυγή στον Διχασμό. Επρόκειτο για εκδήλωση της λειτουργίας της πολιτικής ως παιχνιδιού δύο επιπέδων, ενός κοινοβουλευτικού και ενός στρατιωτικού, στο πλαίσιο του οποίου οι πολιτικές παρατάξεις μετέπιπταν από το ένα πεδίο στο άλλο, ανάλογα με τον συσχετισμό δυνάμεων και τα διακυβεύματα της στιγμής.¹⁵ Από εκλογική άποψη, η στρατηγική αυτή ήταν επιτυχής, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα των εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, οι οποίες διεξήχθησαν με αναλογική, ακριβώς για να αποτρέψουν ενδεχόμενη επικράτηση του αντιβενιζελισμού. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των παρατηρητών της εποχής,¹⁶ το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είχε διασώσει απλώς τον κορμό της εκλογικής του απήχησης, στην ουσία είχε ανασυγκροτήσει την εκλογική του βάση. Το ερώτημα είναι γιατί συνέβη αυτό. Αποτελούσε εκδήλωση της χαρισματικής ηγεσίας του Βενιζέλου;¹⁷ Αν και η εξαιρετική φύση της ηγεσίας του και της επιβολής του σε μερίδα του εκλογικού σώματος δεν πρέπει να αμφισβητείται, στην περίπτωση αυτή επενεργούσαν η αυτοτροφοδοτούμενη ροπή προς τον Διχασμό λόγω της χρήσης ή της απειλής χρήσης βίας, η οποία δημιουργούσε τον φαύλο κύκλο εκδίκησης και αντεκδίκησης, και η εν πολλοίς ανορθολογική πολιτική των Λαϊκών που ενίσχυε την πόλωση. Τούτο διότι η ηγεσία του κόμματος απέφυγε να αναγνωρίσει ρητά τη Δημοκρατία, αλλά διαβεβαίωσε ότι δεν έθετε πολιτειακό ζήτημα και ότι δεν επρόκειτο να επιχειρήσει ανατροπή του πολιτεύματος. Προσπαθούσε έτσι να καθησυχάσει, αλλά ταυτόχρονα άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο ενός δημοψηφίσματος στο απώτερο μέλλον.

¹⁴ Βερέμης (2018).

¹⁵ Mavrogordatos (1983).

¹⁶ Το δίτομο έργο του Δαφνή (1955) παραμένει μια αξιοσημείωτη πολιτική ιστορία του ελληνικού Μεσοπολέμου.

¹⁷ Το θέμα αυτό επεξεργάζεται ο Mavrogordatos (1983).

Καθώς ο Τσαλδάρης εκ των πραγμάτων υποχρεώθηκε μετά τις εκλογές, στις 4 Νοεμβρίου, να αναγνωρίσει ρητά το πολίτευμα προκειμένου να επιτραπεί στους Λαϊκούς να σχηματίσουν κυβέρνηση μειοψηφίας, γίνεται αντιληπτό ότι αυτό έπρεπε να έχει γίνει ήδη από το καλοκαίρι του 1932, χωρίς να έχουν ενισχυθεί στο μεταξύ η πόλωση και οι εκλογικές προοπτικές των Φιλελευθέρων. Η εκκρεμότητα αυτή υπονόμωσε και τις προοπτικές των Παπαναστασίου και Καφαντάρη, που επιχειρούσαν να χειραφετηθούν από τον Βενιζέλο και να προβάλουν μια ελληνική εκδοχή σοσιαλδημοκρατίας ο πρώτος και μια «τρίτη» πολιτική κατάσταση μεταξύ των δύο παρατάξεων του Διχασμού ο δεύτερος.

Οι εκλογές του Μαρτίου του 1933 οδήγησαν τελικά στην ήττα του Βενιζέλου και στην εναλλαγή στην εξουσία εντός του αστικού καθεστώτος. Η ήττα του βενιζελισμού προκλήθηκε από την οριακή μετατόπιση μόλις 2.000 προσφύγων ψηφοφόρων των Αθηνών, όχι περισσότερων από το ένα δέκατο του συνόλου των προσφύγων ψηφοφόρων της εκλογικής περιφέρειας, δυσανεστημένων από τη μη καταβολή του υπολειπομένου 25% των ομολογιών που είχαν στην κατοχή τους. Αυτό σήμαινε τη μετατόπιση 20 εδρών στον αντιβενιζελισμό και την επικράτησή του με απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, κάτι που βρισκόταν εντός της λογικής του κοινοβουλευτικού συστήματος. Το πρόβλημα όμως έγκειτο στο ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει ούτε τις παλαιές διαιρέσεις του Διχασμού ούτε τις νέες κοινωνικές εντάσεις που απέρρεαν από την κρίση.

Οι πολιτικές εξελίξεις μεταξύ του 1933 και των αρχών του 1936 είναι κυρίως εξελίξεις στο πλαίσιο της παλαιάς πολιτικής, αλλά σηματοδοτούσαν και την αυξανόμενη κρίση του κοινοβουλευτισμού: Κίνημα Πλαστήρα το βράδυ των εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933, απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, αποτυχία του Βενιζέλου να αποτρέψει αλλαγές των κανόνων του παιχνιδιού, καθώς και να χειριστεί υπέρ του την προεδρική εκλογή του 1934, στρατιωτικό κίνημα και αποτυχία του με συνέπεια την αποβολή των βενιζελικών αξιωματικών από τον στρατό τον Μάρτιο του 1935, πραξικοπηματική παλινόρθωση της βασιλείας ως συνέπεια της απώλειας των δυναμικών ερεισμάτων του Βενιζελισμού τον Οκτώβριο του 1935.

Η παλινόρθωση δεν ήταν ευχερής ή προδιαγεγραμμένη. Φαίνεται όμως ότι υπήρχε κάποιος σχεδιασμός τουλάχιστον από το 1933 και επίσης ότι ο Γεώργιος Β΄ πράγματι δεν ήταν τόσο αρνητικός στο ενδεχόμενο μιας αυταρχικής διακυβέρνησης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Στις αρχές Μαΐου του 1933, ευθύς μετά την επικράτηση του αντιβενιζελισμού στις εκλογές, ο Γεώργιος Β΄ παραχώρησε συνέντευξη στην εφημερίδα των Αθηνών *Ελληνικόν Μέλλον*.

Αν και η εφημερίδα δεν διέθετε το κύρος της *Καθημερινής* ή της *Πρωίας*, που εκπροσωπούσαν την αντιβενιζελική κοινή γνώμη, το περιεχόμενο της συνέντευξης δεν στερείτο σημασίας. Σε αυτήν, διακρίνονται προκαταρκτικά τα στοιχεία του επιχειρήματος που διατυπώθηκε με σαφήνεια το 1936 σχετικά με τη σύγκλιση Φιλελευθέρων και κομμουνιστών. Δεν ήταν δυνατό βέβαια να καταλογιστεί στον Βενιζέλο προσέγγιση της Αριστεράς, αλλά γινόταν λόγος για αδυναμία των Φιλελευθέρων να αναχαιτίσουν τον κομμουνισμό. Ο Γεώργιος Β' έδειχνε επίσης ότι τελούσε υπό την επιρροή των αυταρχικών αντιλήψεων του Μεσοπολέμου και ότι συμεριζόταν την κριτική απόσταση από το σύστημα. Ο έκπτωτος βασιλιάς διαβεβαίωνε ότι δεν τασσόταν υπέρ της επιβολής δικτατορίας, αλλά προσέθετε ότι, υπό ορισμένες περιστάσεις, ήταν σημαντικό να στέκεται στο πλευρό του αρχηγού του κράτους ένας ισχυρός πρωθυπουργός. Προδιέγραφε κατά κάποιον τρόπο το σενάριο της κλήσης του Μεταξά στην εξουσία το 1936. Καταλόγιζε την όποια αύξηση της επιρροής του ΚΚΕ μετά το 1922 στην πολιτική του βενιζελισμού και σημείωνε ότι μόνο το Στέμμα μπορούσε να εξασφαλίσει τη σταθερότητα. Από άποψη διεθνούς πολιτικής, εκτιμούσε ότι τελικά η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες θα σχημάτιζαν συνασπισμό που θα έλκυε τα κράτη της Μικρής Αντάντ. Σε κάθε περίπτωση, πρωταρχική σημασία είχε η εσωτερική σταθερότητα. Συνεπώς, ο Γεώργιος Β' έδειχνε ότι είχε κατά νου μια αυταρχική πολιτική λύση στο εσωτερικό, ενώ, από άποψη διεθνούς πολιτικής, απέβλεπε στον σχηματισμό και πάλι του συνασπισμού των νικητών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁸

Η συνέντευξή του δεν εντυπωσίασε την κοινή γνώμη τη δεδομένη στιγμή, αλλά εντασσόταν σε μια πραγματικότητα. Όπως σημείωσε ο Ιγνηόριος Δαφνής: «Οι πρωτοστατήσαντες εις την κατάλυσιν της κοινοβουλευτικής μοναρχίας, κυρίως στρατιωτικοί, εκ των οποίων οι περισσότεροι είχαν διατελέσει μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου του 1909, οι πρόσφυγες, το μεγαλύτερον μέρος των μικροαστών, ως και η αναδειχθείσα μετά τον πρώτον παγκόσμιον πόλεμον νέα τάξις προνομιούχων, κατείχοντο από αίσθημα ανασφαλείας».¹⁹ Ο Κερκυραίος ιστορικός συμπλήρωνε ότι «...η οικονομική κρίσις και η εξ αντικειμένου αδυναμία αντιμετώπισεώς της εμείωσαν το κύρος του Ελευθερίου Βενιζέλου, εις σημείον ώστε η διά δημοκρατικών μεθόδων επιβίωσις της προσωπικής εξουσίας καθίστατο αδύνατος. Εξ άλλου, η κρίσις πλήξασα κατεξοχήν τους

μικροαστούς, ωδήγησεν εις νέας κοινωνικά διαφοροποιήσεις και εις περαιτέρω όξυνσιν του αγώνος μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων».²⁰

Ο Δαφνής αναφερόταν στην αύξηση του ποσοστού του αστικού πληθυσμού, καθώς, σύμφωνα με την απογραφή το 1928, οι κάτοικοι των πόλεων ανήλθαν στο 33% έναντι 24% που είχε καταγράψει η απογραφή του 1907. Επεσήμαινε ότι σε μεγάλο βαθμό η αύξηση αυτή οφειλόταν στην εισροή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Υπερτιμούσε όμως την προσφυγική παρουσία ως παράγοντα αμφισβήτησης του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος. Ο ίδιος άλλωστε επεσήμαινε ότι, όπως απέδειξαν οι εκλογές του 1936, το εκλογικό σώμα παρέμεινε προσηλωμένο στο καθεστώς των δύο κομμάτων, δηλαδή των δύο παρατάξεων του Εθνικού Διχασμού.²¹ Οι ανησυχίες του Δαφνή αφορούσαν περισσότερο την περίοδο τη Κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου, τότε που οι πρόσφυγες αποκολλήθηκαν από τον βενιζελισμό – και όχι πριν. Παρά ταύτα, ήδη στη δεκαετία του 1930, υπήρχε μια πρόσληψη του κοινωνικού κινδύνου και αυτό είχε σημασία, διότι διαμόρφωνε πολιτικές ροπές.

Τριάντα χρόνια μετά τον Δαφνή, ένας ακαδημαϊκός ιστορικός, ο Mark Mazower, τόνιζε ότι οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις της δεκαετίας 1926-1936 είχαν δώσει έμφαση στην ύπαιθρο ως παράγοντα και πλαίσιο οικονομικής ανασυγκρότησης και κοινωνικής σταθεροποίησης. Η αγροτική μεταρρύθμιση και το πρόγραμμα δημόσιων έργων είχαν εξελιχθεί σε σημαντικό βαθμό στην ύπαιθρο της Βόρειας Ελλάδας, ενώ οι πόλεις είχαν παραμεληθεί. Οι αστοί πρόσφυγες είχαν παραμείνει κατά κανόνα στην αθλιότητα και η στάση πληρωμών, και συνεπώς ο αποκλεισμός από τις χρηματαγορές, του 1932, είχαν καταστήσει σαφές ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν διέθεταν πόρους για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη κοινωνική δυσарέσκεια στα αστικά κέντρα. Υπήρχε αυξανόμενη φτώχεια στις πόλεις, αυξανόμενη κοινωνική ένταση και λαϊκή δυσарέσκεια.²²

Μπορεί κάποιος να διακρίνει συνεπώς την ανάδυση μιας νέας πολιτικής θεματολογίας. Δίπλα στην παλαιά πολιτική των δύο παρατάξεων του Διχασμού, η οποία είχε εξελιχθεί σε πόλεμο θέσεων για τον έλεγχο του κράτους και ιδίως του στρατού, αναδύθηκε πράγματι μια πολιτική με κοινωνική διάσταση, η οποία αφορούσε τη διαμάχη κεφαλαίου-εργασίας. Αυτό υπογραμμίζουν τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1936. Διακρίνεται δηλαδή ένα

18 Ramsay (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 8 Μαΐου 1933, FO 371/16771, C 4319.

19 Δαφνής (1961), σελ. 143-144.

20 Ό.π., σελ. 144.

21 Ό.π., σελ. 145-147.

22 Mazower (2009), σελ. 376.

είδος δυαδικής πολιτικής θεματολογίας, αλλά εν τέλει επικρατεί η παραδοσιακή ατζέντα. Το επιχείρημα της κοινωνικής έντασης είναι ανεπαρκές για να εξηγήσει την κατάρρευση της εμπιστοσύνης των ιθύνουσών ομάδων στο κοινοβουλευτικό σύστημα. Τα εκλογικά αποτελέσματα αποτελούν έναν ασφαλή δείκτη προς αυτήν την κατεύθυνση.

Πράγματι, στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 υπήρξαν σημεία, όχι όμως ισχυρά, ότι θα μπορούσε να σημειωθεί κάποια μετατόπιση προς τα αριστερά. Επρόκειτο μόνο για δυνατότητα. Το ΚΚΕ έλαβε το 5% των ψήφων και επανήλθε στη Βουλή.²³ Στην πραγματικότητα, επανήλθε στην εκλογική και κοινοβουλευτική δύναμη που είχε σημειώσει στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, έξι χρόνια πριν. Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας, το οποίο επεδίωκε να εκπροσωπήσει τους αγρότες ως ταξικό ριζοσπαστικό κόμμα, έλαβε 6,2% των ψήφων και 15 έδρες και εμφανίζει συγκεντρωμένη τη δύναμή του σε εκλογικές περιφέρειες των Νέων Χωρών. Αυτές ήταν οι ενδείξεις της όποιας ροπής προς τα αριστερά. Αντίθετα, στην ίδια εκλογική αναμέτρηση είχαν εμφανιστεί, όπως προαναφέρθηκε, και πολύ ισχυρά σημεία επιβεβαίωσης της ισχύος του Εθνικού Διχασμού ως βασικής εκλογικής και πολιτικής διαίρεσης. Η εκλογική επίδοση των σημαντικότερων κομμάτων κάθε στρατοπέδου εμφανιζόταν ισχυρή. Οι Φιλελεύθεροι είχαν λάβει 33,4% των ψήφων και 98 έδρες σε σύνολο 250, και το Λαϊκό Κόμμα 33,8% των ψήφων και 95 έδρες. Τα δύο μεγάλα κόμματα του Εθνικού Διχασμού είχαν συγκεντρώσει συνεπώς τα δύο τρίτα των προτιμήσεων του εκλογικού σώματος και μάλιστα με σύστημα απλής αναλογικής, το οποίο συνήθως ευνοεί τη διασπορά των ψήφων. Αντίθετα, η εκλογική πλατφόρμα με κορμό το Προοδευτικό Κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη, ο οποίος ευελπιστούσε ότι θα αξιοποιούσε τη φθορά του Βενιζέλου και της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων από την οικονομική κρίση του 1931, στο πλαίσιο πάντοτε του αστικού καθεστώτος, είχε σημειώσει ένα μάλλον απογοητευτικό εκλογικό αποτέλεσμα, με 8,3% των ψήφων και 15 έδρες. Απογοητευτικό ήταν το αποτέλεσμα και για την Αριστερά του βενιζελισμού, το Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, με 5,9% των ψήφων και 15 έδρες. Άλλα μικρά κόμματα, όπως το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του στρατηγού Κονδύλη, ο οποίος είχε πλέον μετακινηθεί προς τον αντιβενιζελισμό, καθώς και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του στρατηγού Μεταξά, είχαν σημειώσει αμελητέα εκλογική επίδοση, 4,1% και τέσσερις έδρες και 1,6% και μία έδρα, αντίστοιχα. Βέβαια, η πολιτική βαρύτητα και των δύο τα επόμενα τρία χρόνια θα ήταν δυσανάλογη των εκλογικών τους δυνάμεων, καθώς τα ερείσματά τους βρίσκονταν στον στρατό, ιδίως του Κονδύλη, και θα

23 Για το ΚΚΕ, βλ. Ελεφάντης (1976).

εκπροσωπούσαν την αδιάλλακτη πτέρυγα του ευρύτερου αντιβενιζελισμού, ιδίως ο Μεταξάς.²⁴

Οι τάσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933. Οι εκτιμήσεις του Βενιζέλου ότι θα επικρατούσε άνετα ο Εθνικός Συνασπισμός, τον οποίο είχε ανασυστήσει με τη συμμετοχή του Καφαντάρη και του Παπαναστασίου, διαψεύστηκαν, καθώς μερίδα των ψηφοφόρων των τελευταίων διέρρευσε προς τον αντιβενιζελισμό. Η πολιτική σκηνή είχε αποδειχθεί πιο πολύπλοκη και ρευστή. Η βασική υπόθεση που γίνεται όμως, ότι η όποια πολιτική μετακίνηση πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο εντός του αστικού κόσμου, επιβεβαιώνεται. Ο Εθνικός Συνασπισμός έλαβε το 46,3% των ψήφων αλλά μόνο 110 έδρες, ενώ η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις, πολιτική επωνυμία που συνιστούσε ένδειξη της συμβολικής και πραγματικής αντοχής του Εθνικού Διχασμού, το 46,19% των ψήφων, αλλά 136 έδρες σε σύνολο 248, καθώς αρκετά συχνά το πλειοψηφικό σύστημα ευνοεί τέτοιες στρεβλώσεις και ασυμμετρίες μεταξύ λαϊκής ψήφου και αντιπροσώπευσης. Αν και το ΚΚΕ είχε σημειώσει κάποια αντοχή, έλαβε το 4,6% των ψήφων σε μια εκλογή που, λόγω του πλειοψηφικού, δεν δημιουργούσε προσδοκίες κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Το ΑΚΕ όχι μόνο είχε αποτύχει να εδραιωθεί, αλλά είχε εμφανιστεί κατακερματισμένο, λόγω ακριβώς της αδυναμίας του να υπερβεί τη διαίρεση του Εθνικού Διχασμού: Μια ομάδα συνεργάστηκε με τον βενιζελισμό, μία με τον αντιβενιζελισμό και μία εμφανίστηκε αυτόνομα, αλλά προσέλκυσε μικρό μόνο μέρος της εκλογικής βάσης του κόμματος του Σεπτεμβρίου του 1932 (2% των ψήφων).

Οι εκλογές του 1936, οι οποίες διεξήχθησαν και αυτές με σύστημα απλής αναλογικής, με προφανή στόχο να αποτραπεί η επίτευξη πλειοψηφίας από τον βενιζελισμό, ανέδειξαν επίσης την κυριαρχία του αστικού πολιτικού κόσμου. Ανέδειξαν και τη σταθερότητα στην εκλογική γεωγραφία, οι γενικές γραμμές της οποίας είχαν διαγραφεί στις πρώτες ανταγωνιστικές εκλογές του Μεσοπολέμου, αυτές του 1926, και την αντοχή του Εθνικού Διχασμού ως βασικής πολιτικής διαίρεσης της χώρας, καθώς επιβεβαιώθηκε η διαφοροποίηση μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας ως προπύργιου του αντιβενιζελισμού και των Νέων Χωρών ως προπύργιου του βενιζελισμού. Ο βενιζελισμός κυριαρχούσε στην Κρήτη, τον Έβρο, τη Ροδόπη, τη Δράμα, την Καβάλα, τις Σέρρες, το Κιλκίς, την Πέλλα, τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, τα Ιωάννινα και τον Πειραιά. Στις περιφέρειες Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πρέβεζας-Άρτας, οι δύο παρατάξεις ήταν περίπου ισοδύναμες. Ο αντιβενιζελισμός πλειοψηφούσε

24 Βλ. τα εκλογικά αποτελέσματα των εκλογών των ετών 1932, 1933, 1935 και 1936 στο Δαφνής (1961), πίν. Γ-ΣΤ', σελ. 181-184.

στην Αττική-Βοιωτία, την Εύβοια, τη Φθιώτιδα-Φωκίδα, την Αιτωλία-Ακαρνανία, την Αργολίδα-Κορινθία, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία, την Αρκαδία, την Κέρκυρα, την Κεφαλλονιά, τις Κυκλάδες, την Αχαΐα-Ηλεία, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα και είχε σχετική πλειοψηφία στη Ζάκυνθο.²⁵

Το σχήμα αυτό δεν απέκλειε διακυμάνσεις που προέκυπταν είτε από μεταβολές σε πανελλήνια κλίμακα, όπως η σαρωτική επικράτηση του Βενιζέλου στις εκλογές του 1928, είτε από τοπικές μεταβολές, οι οποίες μπορούσαν να είναι αποφασιστικές, όπως η μικρή μετακίνηση προσφύγων στην Αθήνα στις εκλογές του 1933 που έκλινε την πλάστιγγα υπέρ του αντιβενιζελισμού, αλλά σε γενικές γραμμές είναι ακριβείς. Στο πλαίσιο του ευρύτερου βενιζελισμού μάλιστα, το κόμμα των Φιλελευθέρων, παρά την απουσία του Βενιζέλου από τις εκλογές, επιβεβαιώθηκε ως ηγεμονικό σχήμα με 37,3% των ψήφων και 126 έδρες.

Το αποτέλεσμα είχε τη σημασία του, καθώς ο Βενιζέλος, και κατ' ανάγκην ο διάδοχός του στην ηγεσία του κόμματος, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, είχε ακολουθήσει μετριοπαθή πολιτική έναντι του βασιλιά, είχε αναγνωρίσει στην πραγματικότητα την παλινόρθωση και επεδίωκε τη συνεργασία του Στέμματος, προκειμένου να επιτύχει την επανένταξη του στρατιωτικού δυναμικού της παράταξης στο κράτος. Η επιλογή αυτή είχε επικυρωθεί από το εκλογικό σώμα, καθώς ο Δημοκρατικός Συνασπισμός, το εκλογικό σχήμα που είχαν συστήσει το Δημοκρατικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, το Προοδευτικό του Καφαντάρη και το Αγροτικό και Εργατικό του Παπαναστασίου, οι οποίοι επέμεναν στον πραξικοπηματικό χαρακτήρα της παλινόρθωσης, είχε λάβει το 4,2% των ψήφων και τέσσερις μόνο έδρες. Ο αντιβενιζελισμός είχε προκύψει από τις κάλπες περισσότερο κατακερματισμένος, καθώς είχαν αναδειχθεί δύο σχήματα περίπου ισοδύναμα, το Λαϊκό Κόμμα με 22,1% και 72 έδρες και η Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση, συνασπισμός του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος του Κονδύλη και του Εθνικού Λαϊκού Κόμματος του Ιωάννη Θεοτόκη, με 19,9% και 60 έδρες. Η διαίρεση αυτή αντανakλούσε το σχίσμα που είχε προκληθεί ανάμεσα στον αντιβενιζελισμό και το Λαϊκό Κόμμα από το ζήτημα της παλινόρθωσης, το οποίο είχε αποτυπωθεί στην απόσχιση 50 περίπου πληρεξουσίων του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Θεοτόκη, οι οποίοι και ψήφισαν μαζί με τους πληρεξουσίους του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος υπέρ της άμεσης Παλινόρθωσης στη Συντακτική Συνέλευση, στις 10 Οκτωβρίου 1935.

Οι εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 ανέδειξαν και έναν τρίτο πόλο στη Γ' Αναθεωρητική Βουλή, το ΚΚΕ. Το εκλογικό σχήμα του Παλλαϊκού Μετώπου, που είχαν παρουσιάσει στις κάλπες οι Έλληνες κομμουνιστές, έλαβε

το 5,8% των ψήφων και 15 έδρες. Η εκλογική επιρροή τους ήταν μικρή, αλλά η κοινοβουλευτική σημασία τους δυσανάλογη προς αυτήν, λόγω της έλλειψης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από τη μία εκ των δύο παρατάξεων του Εθνικού Διχασμού.

Η εκλογική γεωγραφία του ΚΚΕ έδειχνε κάποια δυναμική, αλλά όχι ανησυχητική για το αστικό καθεστώς. Το κόμμα είχε σημειώσει τις καλύτερες επιδόσεις του στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου συγκέντρωνε περίπου τα δύο τρίτα της δύναμής του. Στη μισή Ελλάδα, η παρουσία του ήταν ασήμαντη, καθώς το υπόλοιπο των δυνάμεών του καταγραφόταν στο Ανατολικό Αιγαίο, δηλαδή στη Λέσβο και την Ικαρία. Παράλληλα όμως, το ΚΚΕ εμφάνιζε υπολογίσιμη δύναμη, άνω του 20%, στα αστικά κέντρα των Νέων Χωρών με πληθυσμό που υπερέβαινε τις 25.000, όπως οι Σέρρες, Δράμα, Ξάνθη, Καβάλα, Μυτιλήνη, αλλά και η Λάρισα και ο Βόλος. Κοινωνικά, το κόμμα ήταν ισχυρό στην εργατική τάξη, τους βιομηχανικούς εργάτες, αλλά και τους καπνεργάτες, κάτι που εξηγούσε την ισχυρή παρουσία του ΚΚΕ σε ορισμένες κωμοπόλεις και σημεία της υπαίθρου, ιδίως της Θεσσαλίας, που σχετιζόνταν με την παραγωγή καπνού. Το ΚΚΕ σημείωνε επίσης πρόοδο μεταξύ των προσφύγων, αλλά σε κάθε περίπτωση το κόμμα των Φιλελευθέρων παρέμενε ηγεμονική δύναμη σε αυτό το τμήμα του εκλογικού σώματος και στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου. Η μετατόπιση των προσφύγων στην Αριστερά θα σημειωνόταν κατά τη διάρκεια της Κατοχής.²⁶

Η εικόνα αυτή έδειχνε ασφαλώς ότι το κόμμα είχε πραγματοποιήσει κάποια πρόοδο κατά τη δεκαετία που είχε ακολουθήσει τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926. Τότε είχε παρουσιάσει ως εστίες επιρροής του τον Έβρο, τη Ροδόπη, την Καβάλα, τη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα. Η απήχησή του εντοπιζόταν μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, των καπνεργατών και των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη.²⁷ Εν κατακλείδι, το ΚΚΕ είχε κάνει βήματα προόδου, διέθετε κάπως ευρύτερη κοινωνική και πολιτική βάση, ενώ είχε επίσης εδραιωθεί οργανωτικά. Δεν είχε ανατρέψει όμως το κοινωνικό υπόβαθρο της Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου. Οι ανησυχίες των ιθυνουσών ομάδων αφορούσαν μια μικρή πιθανότητα, προέκυπταν από ανασφάλεια, αλλά και από την εξάντληση που είχε προκαλέσει ο Εθνικός Διχασμός.

Η κοινωνική αναστάτωση, αυξανόμενη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, θα εκδηλωθεί με ένταση μόνο μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936. Και στην περίπτωση αυτή όμως, δεν ήταν επαρκής όρος για να προκαλέσει την κατάλυση

25 Δαφνής (1961), σελ. 142-143.

26 Νικολακόπουλος (2012), σελ. 77-80.

27 Δαφνής (1961), σελ. 143.

του κοινοβουλευτισμού. Υπήρχαν βέβαια παρατηρητές, όπως ο Αμερικανός πρεσβευτής Lincoln McVeagh, που επεσήμαινε ότι οι μισθοί των καπνεργατών και άλλων κατηγοριών εργατών ήταν χαμηλοί, ή όπως ο Βρετανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, που τόνιζε ότι οι χαμηλές αμοιβές δεν εξισορροπούνταν από ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης το οποίο είχε νομοθετηθεί, αλλά δεν εφαρμόζονταν ακόμα, δύο χρόνια μετά την ψήφιση του σχετικού νόμου από τη Βουλή. Οι ανησυχίες για τη σταθερότητα του κοινωνικού καθεστώτος ήταν όμως παρούσες και μεγαλύτερες από όσο δικαιολογούσε ο πραγματικός συσχετισμός δυνάμεων στην κοινωνία και το κράτος. Ο Βρετανός πρεσβευτής παρατηρούσε ότι, όσο αυξανόταν το κόστος ζωής και οι οικονομικές συνθήκες καθίσταντο περισσότερο ανθυγιεινές, η τάση σχηματισμού ενός λαϊκού μετώπου θα γινόταν προφανής. Η αναταραχή στη βιομηχανία ήταν γενικευμένη και ήδη στο τέλος Ιουλίου αναμενόταν ότι η κυβέρνηση θα αναγκαζόταν να λάβει μέτρα τήρησης της τάξης που ήταν δυνατό να οδηγήσουν σε απώλεια ζωών, όπως είχε συμβεί στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1936.²⁸

Η πολιτική φοβία των ιθυνουσών ομάδων είχε ενταθεί από την, πρωτοφανή για την ελληνική πολιτική, σύναψη του συμφώνου Φιλελευθέρων και κομμουνιστών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι ήταν η εποχή των λαϊκών μετώπων στην Ισπανία και τη Γαλλία. Η *Εστία* έβλεπε στην υπογραφή του συμφώνου «την πρώτην εκδήλωσιν ενός νέου πολιτικού και κοινωνικού προσανατολισμού του κόμματος των Φιλελευθέρων μετά τον θάνατον του Ελευθερίου Βενιζέλου [...] χαρακτηρίζει ενσυνειδήτως και προγραμματικώς το κομμουνιστικόν κόμμα ως συγγενές ιδεολογικώς κόμμα [...] Λαμβάνει δηλαδή το κόμμα των Φιλελευθέρων σαφώς αριστερίζουσιν κατεύθυνσιν [...] θέλουν αι εκατοντάδες των αστών Φιλελευθέρων που πολιτεύονται, θέλουν αι μυριάδες των αστών Φιλελευθέρων που ψηφίζουν το κόμμα αριστερόν [...]».²⁹

Το νέο πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, που είχε συμφωνηθεί με το ΚΚΕ, θεωρείτο ασύμβατο με την επιβίωση του αστικού καθεστώτος από το συντηρητικό ρεύμα της ελληνικής πολιτικής. Η *Καθημερινή* τόνιζε ότι ο Σοφούλης υποσχόταν την κατάργηση του ιδιωνύμου, των επιτροπών ασφαλείας, της υπηρεσίας ασφαλείας του κράτους και της εκτόπισης. Υποσχόταν ακόμα τη μείωση της τιμής του ψωμιού κατά δύο δραχμές, όταν ο σίτος που παραγόταν στην Ελλάδα ήταν ακριβός για να αμειφθούν οι παραγωγοί και η εισαγωγή από το εξωτερικό απαιτούσε πληρωμή σε συνάλλαγμα. Επίσης, το κόμμα των

Φιλελευθέρων υποσχόταν πενταετές χρεοστάσιο αγροτών προς ιδιώτες και τράπεζες, μέτρο που θα οδηγούσε σε χρεοκοπία τους δανειστές και απειλούσε τις καταθέσεις. Τέλος, η εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων σήμαινε ελλείμματα για το κράτος.³⁰

Σύμφωνα όμως με την εκδοχή που υποστήριζε οι ίδιος ο Μεταξάς τον Μάρτιο του 1936, το κρίσιμο στοιχείο για τις πολιτικές εξελίξεις δεν ήταν ενδεχόμενη κοινοβουλευτική συνεργασία αστικών κομμάτων με το ΚΚΕ, αλλά η φημολογία για σχηματισμό κυβέρνησης Φιλελευθέρων και Εθνικών Λαϊκών. Αυτό το ενδεχόμενο προκάλεσε την αναταραχή στους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς στρατιωτικούς, καθώς ισοδυναμούσε με επάνοδο των αποτάκτων του κινήματος του 1935 και ασφαλώς ήταν ανεπιθύμητο. Ο ίδιος ο Μεταξάς πίστευε ότι, με τις συνθήκες που διαμορφώνονταν, ακόμα και αν ο στρατός επενέβαινε υπέρ του βασιλιά, κάτι τέτοιο θα εξασθένιζε την ισχύ του Στέμματος. Ο υπουργός Στρατιωτικών στρατηγός Παπάγος εκτιμούσε ότι η στρατιωτική επέμβαση ήταν βέβαιη, ο διοικητής ενός Σώματος Στρατού ζητούσε μάλιστα την επίσηυσή της και ο Παπάγος ισχυριζόταν ότι δεν μπορούσε να αντιδράσει. Στις συνθήκες αυτές, ο Μεταξάς απευθύνθηκε στον επικεφαλής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Αγγελόπουλο και τον διαβεβαίωσε ότι, αν του ανατίθετο το Υπουργείο Στρατιωτικών, θα εξουδετέρωνε οποιαδήποτε κίνηση στον στρατό. Επανάλαβε την υπόσχεσή του στον ίδιο τον βασιλιά, ο οποίος κάλεσε τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Δεμερτζή και του υπέβαλε την ιδέα. Ο Δεμερτζής την αποδέχθηκε και ο Μεταξάς ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 5 Μαρτίου 1936.³¹ Στις 13 Απριλίου, μετά τον θάνατο του Δεμερτζή, θα αναλάμβανε πρωθυπουργός και η Βουλή, κατακερματισμένη και αμήχανη, θα του χορηγούσε πεντάμηνη εξουσιοδότηση έως την 1η Οκτωβρίου.

Ο Γεώργιος Β' είχε πλέον την κυβέρνηση που χρειαζόταν, αλλά τόσο το στρατιωτικό ζήτημα όσο και η κοινωνική ένταση παρέμεναν ανοικτά.

Την 1η Αυγούστου, ο υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος ανέφερε στον Μεταξά ότι την προηγούμενη είχε δεχθεί την επίσκεψη των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου Θέου και Γλυνού, συνοδευόμενων από δύο άλλους. Στην επιστολή αναπτυσσόταν το σκεπτικό του κομμουνιστικού κινδύνου και της προσπάθειας δημιουργίας συνθηκών ανατροπής του αστικού καθεστώτος μέσω της απεργιακής κινητοποίησης που απετέλεσε την επίσημη δικαιολογία για την επιβολή της δικτατορίας της 4ης

28 The National Archives, Foreign Office (TNA, FO) 371/20390, R 4662, 30 Ιουλίου 1936.

29 «Ο νέος προσανατολισμός του Κόμματος Φιλελευθέρων», 4.4.1936, ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Καφαντάρη, ΦΦ. 37(6)α60, «Συμφωνητικόν Σοφούλη-Σκλάβαινα».

30 «Πολιτικός θάνατος», *Η Καθημερινή*, 4 Απριλίου 1936, ΓΑΚ, Αρχείο Γ. Καφαντάρη, ΦΦ. 37(6)α60, «Συμφωνητικόν Σοφούλη-Σκλάβαινα».

31 Ιστορικών αναθέσεων Υπουργείου Στρατιωτικών στον κ. Ιωάννη Μεταξά, ΓΑΚ, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, φ. 35.

Αυγούστου. Οι κομμουνιστές βουλευτές φέρονται να διαμαρτύρονταν για τις εκτοπίσεις που επέβαλαν επιτροπές ασφαλείας στον Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, την Ξάνθη και την Αθήνα. Οι εργάτες δεν επρόκειτο, δήλωναν, να αποδεχθούν την εφαρμογή της υποχρεωτικής διαιτησίας και θα προχωρούσαν σε απεργία, όχι μόνο 24ωρη, και θα αγωνίζονταν και στα «πεζοδρόμια», έως ότου επέβαλλαν τη θέλησή τους. Ο υφυπουργός αντέτεινε ότι οι εκτοπίσεις επιβάλλονταν και λόγω της δραστηριότητας των κομμουνιστών στον στρατό. Στο σημείο αυτό, σύμφωνα πάντοτε με τον Γεωργακόπουλο, ο Θέος διαβεβαίωσε ότι «επί του παρόντος δεν χρειάζεται η αποσύνθεση του στρατού [...] Άλλο το ζήτημα αν ενταθεί η σύγκρουση των τάξεων, τότε ο στρατός πρέπει να γίνει κόκκινος, ειδάλλως να διαλυθεί». Ήταν, προσέθετε ο Γεωργακόπουλος, ένδειξη του τρόπου σκέψης των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου. Η υποχρεωτική διαιτησία, συνέχιζε, ήταν το πρόσχημα νέας απεργίας, γενικότερης αυτής του Μαΐου. Θα αποτελούσε και «επίδειξιν δυνάμεως των κομμουνιστών και κρούσιν εξ ης θα κριθή η αντίδρασις των αστικών τάξεων [...] εις την κρούσιν αυτήν πρέπει να εμφανισθή το κράτος εν όλη τη ισχύι του, προσπαθούν να απαλλαγή επιρροών και δεσμεύσεων, ας κακώς εννοουμένη Κοινοβουλευτική αλληλεγγύη των εν τη Βουλή κομμάτων, εννοεί να επιβάλλη εις την κυβέρνησιν».³²

Ο Βρετανός πρεσβευτής, ο οποίος διατηρούσε προνομιακή πρόσβαση στον βασιλιά και κατανοούσε πλήρως τις τάσεις των ιθυνουσών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας, εντόπιζε τις ρίζες της δικτατορίας στο αποτέλεσμα των εκλογών του Ιανουαρίου του 1936. Οι δύο παρατάξεις του Διχασμού είχαν αναδειχθεί ισόπαλες και είχε υπεισέλθει στην εξίσωση ένας νέος παράγοντας, το Κομμουνιστικό Κόμμα. Η άνοδος της επιρροής των κομμουνιστών ήταν ανησυχητική και, μετά τον θάνατο του Βενιζέλου, δεν υπήρχε ισχυρή πολιτική ηγεσία για να θέσει υπό έλεγχο την κατάσταση. Οξύτερο όλων πάντως ήταν το πρόβλημα των βενιζελικών αξιωματικών. Το «αδιέξοδο», όπως το χαρακτήριζε ο Sir Sydney Waterlow, ήταν πλήρες, όταν οι Σοφούλης και Θεοτόκης κατέληξαν σε συμφωνία στις 22 Ιουλίου 1936. Επρόκειτο για το ενδεχόμενο που είχε σημειώσει ο Μεταξάς πέντε μήνες νωρίτερα. Ήταν, τόνιζε ο Βρετανός διπλωμάτης, μια «αφύσικη» και «διεφθαρμένη» συμμαχία. Τα κόμματα δεν είχαν παρά να αιτιώνται τα ίδια, ο κοινοβουλευτισμός είχε καταρρεύσει λόγω της «στεριότητας» και της «σήψης» του.³³

32 Υφυπουργός παρά τω προέδρω Γεωργακόπουλος προς Μεταξά, 1(;)8.1936, ΓΑΚ, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, φ. 44.

33 Sir Sydney Waterlow προς Foreign Office, TNA, FO 371/20390, R 4662, 12 Αυγούστου 1936.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Νίκος (1984), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βερέμης, Θάνος (2018), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1961), *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα 1821-1961*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Δαφνής, Γρηγόριος (1955), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1976), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017), *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας (2003) (σε συνεργασία με Γιώργο Κωστελένο), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κωστής, Κώστας (1989), «Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης 1929-1932» στο Θάνος Βερέμης & Γιούλα Γουλιμή (επιμ.) (1989), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.
- Λιάκος, Αντώνης (2016), *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Mazower, Mark (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας (2012), *Των εκλογών τα πάθη. Ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Alter Ego.
- Boyce, Robert (2009), *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Evans Richard (2005), *The Coming of the Third Reich*, London: Penguin Books.
- Mavrogordatos, George (1983), *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley & Los Angeles: UCLA Press.
- Mazower, Mark (1998), *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Allen Lane.
- Mazower, Mark (1991), *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Clarendon: Oxford University Press.



Η κρίση του 2008 προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον για την προηγούμενη μεγάλη κρίση της παγκόσμιας οικονομίας, εκείνη του 1929.

Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει κείμενα επιστημόνων που προέρχονται από διαφορετικούς κλάδους και προσεγγίζουν την κρίση του 1929 όχι μόνο από διαφορετικές οπτικές γωνίες, αλλά και με διαφορετική μεθοδολογία – συνδυάζοντας την αρχειακή έρευνα με ποσοτικές ή θεωρητικές προσεγγίσεις.

Αυτός ο διπλός χαρακτήρας του τόμου αποτελεί το πλεονέκτημά του, αφού επιτρέπει την προσέγγιση της κρίσης του 1929 όχι μόνο ως οικονομικού ζητήματος, αλλά και ως ζητήματος με πολιτική, εσωτερική ή διεθνή, και θεσμική διάσταση.